

**Studiile medievale și premoderne –
un teritoriu de redescoperit?**

**Caietele Laboratorului de Metodologie a Istoriei
"Dimitrie Onciul"**

Vol. I

**Studiile medievale și premoderne –
un teritoriu de redescoperit?**

coordonator
FLORENTINA NIȚU

editura universității din bucurești "

2009

Referenți științifici: Acad. prof. univ. dr. ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU
Prof. univ. dr. BOGDAN COSTIN MURGESCU

© editura universității din bucurești

Șos. Panduri, 90–92, București – 050663; Telefon/Fax: 021.410.23.84

E-mail: editura@unibuc.ro

Internet: www.editura.unibuc.ro

Tehnoredactare computerizată: *Victoria Iacob*

Coperta: *Monica Murgescu*

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Studii medievale și premoderne – un teritoriu de
redescoperit? / coord.: Florentina Nițu – București:
Editura Universității din București, 2009

vol.

ISBN 978-973-737-609-1

Vol. 1 - 2009 - Bibliogr. - ISBN 978-973-737-610-7

I. Nițu, Florentina (coord.)

930

Cuprins

Cuvânt înainte	7
La început de drum	9

Societate, mentalități, cultură în lumea medievală și premodernă

Anamaria Alina Luțuc – <i>Reprezentări ale femeii la istoricii de limbă latină din secolele VI–VIII</i>	15
Victoria Toader – <i>O privire retrospectivă asupra învățământului din Țara Românească până în secolul al XVII-lea</i>	33
Irina Cristescu – <i>Discursul medical despre moarte în spațiul cultural german</i>	47
Irina Roman – <i>Trup frumos</i> – canonul frumuseții în societatea românească premodernă	92
Elena Ioniță – <i>Obiceiuri culinare în Țara Românească în secolele XVI–XVIII. Alimente tradiționale și mărfură exotice</i>	112

Lumea medievală și premodernă – metodologie și interdisciplinaritate

Radu Nedici – <i>În jurul unei scrisori pastorale a protopopului Vasile Baran de Făgăraș de la mijlocul secolului al XVIII-lea</i>	146
Andreea Elena Pană – <i>Antroponomastică și societate în Țara Românească la mijlocul secolului al XVII-lea</i>	163
Florina Bățăgui – <i>Analiză statistică asupra tipurilor de nume folosite în Țara Românească în secolul al XVIII-lea</i>	188

Spațiul sud-est european și lumea otomană

Aurica Țârdea – <i>Considerații privind situația popoarelor din Balcani în secolele XIV–XV. Expansiunea otomană și lumea Creștinătății Răsăritene</i>	217
Andreea Pavlusenco – <i>Frontiera în raporturile româno-otomane</i>	236

Cuvânt înainte

„Nu există nici o știință – spunea N. Iorga – în care orizontul să nu trebuiască schimbat mai des decât știința istoriei”.

Înnoirile pe care le cunoaște domeniul istoriei în zilele noastre privesc nu numai **informația**, care se rectifică și se îmbogățește, ci și apariția de **domenii noi**, care largesc cadrul cunoașterii istorice, ca și folosirea în investigația istorică a unor **noi metode și tehnici**.

Strategia dezvoltării științei istorice pe plan mondial se rezumă în 4 cuvinte sugestive: **înnoire, întinerire, dezvoltare, comunicare**.

Suntem azi într-un moment când avem nevoie de nou, când căutăm **noul**. A nu semăna altei persoane, a fi original devine ambiția oricărui om și mai ales a celui cultivat. Această tendință generatoare de progres este, fără îndoială, de salutat, dar o notă restrictivă se impune, **noul** în artă să fie **frumos** și în știință să fie **adevărat**.

În domeniul istoric creator **istoria narativă** face tot mai mult loc **problematizării istoriei**, ceea ce impune ca istoricul să fie și un gânditor, cu o concepție de ansamblu asupra lumii; are loc o deplasare de la înșirarea mai mult sau mai puțin searbădă de fapte pe interpretarea lor, de la simpla prezentare a evenimentelor spre înțelegerea fenomenelor umane.

Istoria se preocupă azi de comportamentele economice, ca și de cele sociale, de raporturile dintre om și spațiul locuit de el, de manifestările lui culturale, de psihologia, de mentalitatea sa; cu alte cuvinte, de felul lui de a gândi și de a simți.

Istoria structurală sau de lungă durată – spre deosebire de istoria evenimentială sau de scurtă durată – asimilează cuceririle din alte științe, cum sunt: geografia istorică, geopolitica,

climatologia, demografia istorică, ecoistoria, sociologia, istoria și gândirea economică, psihologia mulțimilor, imagologia și imagologia istorică etc.

Laboratorul de Metodologie a Istoriei „Dimitrie Onciul” din cadrul Facultății de Istorie a Universității din București, potrivit statutului său urmărește direcțiile înnoitoare în metodologia cercetării istoriei, pentru a promova o viziune globală asupra istoriei și pentru a dezvolta studiile de teorie și epistemologie a istoriei.

Publicația pe care o inaugurăm *Caietele Laboratorului de Metodologie a Istoriei „Dimitrie Onciul”*, sub conducerea distinsiei conf. dr. Florentina Nițu își propune să oglindească dezvoltarea cercetărilor cu caracter interdisciplinar din cadrul *Laboratorului*, care să conducă la lărgirea cercului de competențe științifice, la creșterea autorității interpretării critice a surselor documentare, în vederea înfăptuirii actului de reconstituire cât mai exactă a realității istorice și de reliefare a adevărului. **„Numai din adevăr – ținea să sublinieze Dimitre Onciul, creatorul școlii istorice critice din România – naște adevărata iubire de neam și țară”.**

Acad. prof. Ștefan Ștefănescu

La început de drum...

„.... *it's no longer your grandfather's Middle Ages*”¹ atrăgea atenția Charlotte Allen, autoarea unei prezentări dedicate Congresului medievistilor de la Kalamazoo... Pe fond, articolul amintit ridică de fapt mai vechea problemă a dinamicii, evoluției și impactului cultural și social al studiilor medievale. În ultimul timp, istoricii care se ocupă de această perioadă par să resimtă tot mai multe dificultăți, și atunci când încearcă să găsească debușee tematice din ce în ce mai variate pentru a ține trează atenția asupra domeniului. Așa cum se arăta în același articol, este dificil de a fi medievist într-o perioadă în care doar câteva universități mai cer absolvenților lor să învețe câte ceva despre Evul Mediu. Interesul se oprește mai degrabă asupra modului în care este reflectată această perioadă în literatura modernă, filme, show-uri de televiziune, reviste și chiar jocuri video.

În 2003, ziarul *The Guardian* titra „*Clarke dismisses medieval historians*”; era vorba despre Secretarul pentru Educație din Anglia, Charles Clarke care afirmase „*I don't mind there being some medievalists around for ornamental purposes, but there is no reason for the state to pay for them*”². Dincolo de insolitul declarației, pe fond putem descoperi un sămbure de adevăr. Pentru mulți dintre contemporani, utilitatea studiilor medievale nu mai este foarte clară.

¹ <http://uvicmscu.blogspot.com/2008/08/dark-age-for-medievalists.html>, accesat la 12.10.2008.

² Will Woodward and Rebecca Smithers, *Clarke dismisses medieval historians*, "The Guardian", May 9, 2003, <http://www.guardian.co.uk/uk/2003/may/09/highereducation.politics>, accesat la 12.10.2008.

Specializarea în studii medievale presupune dobândirea unor competențe lingvistice și tehnice specifice (paleografii) care impun o investiție de timp și muncă considerabile. În plus, finalitatea acestora nu mai este foarte clară dacă ne raportăm și la debușeele ulterioare pe piața muncii. De aici, reticența multor absolvenți din domeniul istoriei de a se apropia de studiile de Ev Mediu și preferința – dincolo de o o modă ce durează de ani buni – pentru istorie contemporană, eventual modernă. În aceste condiții, pe bună dreptate este nevoie de o privire analitică și de ce nu și critică, asupra stadiului studiilor de istorie medievală și premodernă în cadrul sistemului universitar românesc. Și ce poate fi mai elocvent decât însăși lucrările elaborate de studenți?

De aceea, volumul de față este primul dintr-o serie care își propune să prezinte părți reprezentative din lucrările de licență/masterat sau doctorat ale absolvenților Facultății de Istorie (la zi sau învățământ la distanță) având specializarea de istorie medievală, unii dintre ei, formându-se chiar în cadrul Seminarului de Metodologie a Istoriei „Dimitrie Onciul”. În acest fel, *Caietele Laboratorului de Metodologie a Istoriei „Dimitrie Onciul”* se doresc a fi un spațiu educativ de prezentare și promovare a rezultatelor muncii de cercetare a studenților Facultății de Istorie a Universității din București și în mod special a celor specializați în studii medievale și premoderne.

Conform unei statistici simple, în fiecare an la Facultatea de Istorie a Universității din București se susțin în jur de 10–12 lucrări de licență având tematici subsumate perioadei medievale și premoderne. La acestea se adaugă lucrările de masterat din cadrul direcțiilor Istoria Sud-Estului European și Istoria Ideilor și Mentalităților precum și lucrările de doctorat.

Dincolo de realitatea cifrelor, ceea ce se dovedește a fi cu adevărat important însă este tematica abordată, aceasta dând măsura gradului de dezvoltare a domeniului. Tocmai de aceea, *Caietele Laboratorului de Metodologie a Istoriei „Dimitrie Onciul”* nu se vor a fi doar o simplă planșetă de expunere a unor capitole sau fragmente din lucrările elaborate de absolvenți, ci o oglindă a ceea ce s-a realizat, cu bune și rele, cu scăderi și reușite, toate cu scopul de a determina ceea ce mai este de făcut pe termen lung, pentru ca acest domeniu să se dezvolte și să fie competitiv, atractiv și viabil.

Obiectivele fiind atât de ambițioase, dificultățile și-au făcut repede simțită prezența. Selecția a fost însă îngreuiată de faptul că opțiunea pentru sumarul primului număr a fost ca acesta să cuprindă o paletă cât mai vastă a problemelor abordate în cadrul studiilor de istorie medievală și premodernă. Totodată s-a avut în vedere selectarea unor lucrări cu abordări metodologice diferite. Aceasta, chiar cu riscul ca volumul să pară în final fie prea variat, fie lipsit de unitate sau cu deosebiri mari de nivel calitativ între lucrări. Dar, pentru a prezenta cât mai bine starea de fapt, era absolută nevoie de diversitate. O dificultate în plus a constituit-o faptul că s-a urmărit includerea în volum a unor lucrări atât din cadrul ciclului licență, cât și de masterat sau de doctorat, așadar aparținând unor persoane cu niveluri diferite de competențe și experiență de redactare.

Acest prim volum reunește 10 studii și articole ale unor absolvenți din promoțiile 2005–2006, cu câteva excepții (Florina Bățăgui, promoția 1997, care prezintă în volum o sinteză a lucrării de grad I didactic și Irene Cristescu, absolventă a Facultății de Limbi și Literaturi străine (secția germană-engleză) în 2000, actualmente doctorandă a Facultății de Istorie).

Unii dintre acești absolvenți sunt în momentul de față doctoranzi ori se găsesc în faza finală de elaborare a tezei de doctorat, în timp ce alții sunt masteranzi ai secțiilor de Istoria Ideilor și Mentalităților și de Istoria Sud-Estului European, continuând și dezvoltând preocupările științifice inițiate în cadrul tezelor de licență.

Așa cum am amintit, am încercat să selectăm teme cât mai variate care să reflecte, în măsura posibilului, peisajul tematic al studiilor medievale și premoderne (secolele VI–XVIII) de la Facultatea de Istorie a Universității din București. Este doar o selecție preliminară, pe care numerele următoare ale publicației vor încerca să o completeze.

Autorii au tratat temele cu acribia și minuțiozitatea istoricului medievist, ceea ce presupune un permanent apel la sursele istorice, surse care asupra cărora se apleacă cu obiectivitate dar și cu un oarecare entuziasm specific vârstei.

Cele trei părți ale volumului urmăresc de fapt să surprindă aspecte referitoare la societate, mentalități și cultură în lumea medievală și premodernă, la spațiul sud-est european ori care țin de metodologie și interdisciplinaritate.

Așadar, avem în față o paletă diversificată de preocupări, de la domeniul imaginarului și al studiilor de gen, la domenii istorice tratate cu ajutorul sociologiei sau antropologiei (*Reprezentările femeii la istoricii de limbă latină, Corpul frumos ca ipostază a corpului uman* sau *Discursul medical al morții*) la analize asupra obiceiurilor culinare din spațiul românesc ori priviri asupra învățământului românesc (*Privire retrospectivă asupra învățământului din Țara Românească până în secolul al XVII-lea, Obiceiuri culinare în Țara Românească în secolele XVI–XVIII. Alimente tradiționale și mărfuri exotice*) precum și la studii care inovează metodologic (*Antroponomastică și societate în Țara Românească la mijlocul secolului al XVII-lea, Analiză statistică asupra tipurilor de nume folosite în Țara Românească în secolul al XVIII-lea*).

Analizele acoperă atât spațiul românesc extracarpatic între secolele XVI–XVIII, cât și pe cel intracarpatic. Remarcăm faptul că există însă și un interes pentru perioadele medievale timpurii, în cazul studiului privind reprezentările femeii la istoricii de limbă latină care se referă la secolele VI–VIII. De asemenea, trei dintre contribuții au în vedere spațiul central și vest-european sau sud-est european, analizate din perspectiva discursului medical asupra morții (spațiul german) sau din perspectiva politico-diplomatică și de studiu a mentalităților în fața pericolului otoman (*Considerații privind situația popoarelor din Balcani în secolele XIV–XV. Expansiunea otomană și lumea Creștinătății Răsăritene și Frontiera în raporturile româno-otomane*).

Nu intrăm în amănunte legate de materialele cuprinse în volum, ele vorbesc de la sine. Doar câteva comentarii generale.

Cele două studii din domeniul antroponimiei ilustrează un domeniu de cercetare destul de puțin abordat printre istorici dar care se dovedește a fi extrem de util din perspectiva analizelor antropologice și sociologice. Rezultatele acestor cercetări cantitative de antroponimie furnizează importante informații legate de obiceiurile

culturale și sociale ale alegerii și purtării numelor precum și de influențele exercitate asupra acestor obiceiuri sau modificările apărute de-a lungul secolelor XVI–XVIII. Așa cum arată Andreea Pană „numele reflectă sensibilități, mode, caracteristici fizice, psihice sau caracteriale, ocupații sau apartenențe”.

Studiul privind obiceiurile culinare din Țara Românească în secolele XVI–XVIII se înscrie într-o direcție nouă în istoriografia românească concretizată printre altele și de apariția la Cluj – în 2006 – a unui număr din revista „Caiete de antropologie istorică”, dedicat *Identităților și sensibilităților alimentare europene*. Extrem de savuros, articolul din prezentul volum aduce în fața cititorului puțin din aroma mâncărilor pregătite la mesele domnești sau boierești.

Plecând de la cercetările mai vechi privind starea de sănătate și de igienă a locuitorilor Principatelor, studiul privind corpul uman împrumută din cercetările recente de antropologie și sociologie metodele de cercetare pentru a conduce discuția către una dintre ipostazele corpului și anume percepțiile asupra corpului frumos din perspectiva relatărilor de călătorie și a creațiilor lui Anton Pann ori a poezilor Văcărești. Contribuția de față este rezultatul unei cercetări începută încă din 2004, perioadă când în istoriografia românească existau puține preocupări în domeniu; în ultima perioadă de timp însă, asistăm la o explozie a domeniului, mai ales sub influența unei mode venind dinspre istoriografia occidentală. Analiza este cu atât mai interesantă cu cât aduce în discuție problema canonului de frumusețe. O temă pe cât de incitantă, pe atât de actuală.

Semnalăm studiul Irenei Cristescu ca pe un exemplu de colaborare interdisciplinară, autoarea fiind absolventă de Limbi Străine și continuîndu-și fericit cercetarea în domeniul istoriei.

Analiza de text rămâne una dintre calitățile necesare unui bun medievist, dar nu numai; medievistica presupune un existența unui set de abilități specifice, printre care se numără și editarea de texte sau readucerea în atenția publicului de specialitate prin revalorificare critică a unor documente parțial comentate sau interpretate în momentul publicării lor. De aceea, unul dintre articole ne propune o nouă lectură a unui manuscris editat în urmă cu peste un secol: scrisoarea lui Vasile

Baran, protopop unit de Făgăraș între 1738–1771, provenind dintr-o familie de preoți din Șcheii Brașovului. Protopopul face în această scrisoare o demonstrație în favoarea ideii de unitate a Bisericii.

Volumul reflectă doar o parte din stadiul actual al cercetărilor de medievistică și perioadă premodernă la nivelul lucrărilor de licență, masterat, doctorat. Autorii sunt tineri, pentru mulți sunt lucrările de început. Iar toți cei care îndrumăm sau am îndrumat lucrări de acest tip, știm la fel de bine ce muncă implică coordonarea lor și ce responsabilitate. Uneori ne regăsim, alteori nu, dar în spatele fiecărei lucrări de licență, de masterat sau de doctorat suntem noi, profesorii...

Conf. dr. Florentina Nițu

Societate, mentalități, cultură în lumea medievală și premodernă

REPREZENTĂRI ALE FEMEII LA ISTORICII DE LIMBĂ LATINĂ DIN SECOLELE VI–VIII*

Anamaria Alina Luțuc

În rândurile de față îmi propun să tratez problematica imaginii femeii privită ca *celălalt*, subiect în vogă, mai ales în „epoca actuală dominată de un feminism triumfător”¹. Imaginea Celuilalt poate deveni obsedantă pentru fiecare dintre noi, acesta semnificând cel mai adesea o persoană sau o comunitate adevărată, observată însă prin filtrul deformat al imaginarului. Ceea ce percepem este imaginea sa, iar această imagine – ca orice imagine – face parte simultan din real și din ficțiune”². Raportul dintre noi și ceilalți trece prin anumite tipuri de reprezentări, de aceea se impune și definirea conceptului de *reprezentare socială*, ca fiind „orice sistem de cunoștințe, credințe și atitudini care identifică, justifică, descriu sau generalizează practici socio-economice, culturale, religioase sau politice specifice”³. O

* Prezentul articol reprezintă un capitol din lucrarea de licență intitulată *Reprezentări ale familiei romano-germanice la istoricii de limbă latină din secolele VI–VIII*, realizată în anul 2006 sub îndrumarea conf. dr. Ecaterina Lung și susținută în cadrul comisiei de Istorie Medie Universală la Facultatea de Istorie – Universitatea din București.

¹ Régis Boyer, *Islanda medievală. Vikingii*, București, Editura All, 2002, p. 241.

² L. Boia, *Pentru o istorie a imaginarului*, București, Editura Humanitas, 2000, p. 116.

³ J.-M. Seca în G. Ferréol, J. Guy (coord.), *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*, Iași, Editura Polirom, 2005, p. 575.

principală caracteristică a acestui concept este aceea că *reprezintă* întotdeauna un obiect, natura sa raportându-se la loc, situație, persoane sau pur și simplu la o idee. Indivizii sunt influențați de reprezentări sociale ce au în comun un mod de a gândi și de a interpreta realitatea cotidiană. O reprezentare aparține cuiva (unui individ, unui grup) aflat în relație cu alți subiecți. Rezultă că orice reprezentare socială este reprezentarea a ceva și a cuiva⁴. Istoricii barbarilor, la fel ca orice persoană din societate, relatează evenimente în funcție de imaginea pe care o au ei despre lumea ce îi înconjoară. Fiecare dintre ei posedă o „grilă de lectură” cu care „citesc” diferitele personalități ale oamenilor prezenți în operele lor și acțiunile la care aceștia participă.

În cadrul temei abordate se impune o analiză critică a surselor, și mă refer aici la *De origine actibusque Getarum* (cunoscută sub numele de *Getica*) a lui Iordanes, *Decem Libri Historiarum* (ajunsă la noi *Historia Francorum*) aparținând lui Grigore din Tours, Beda Venerabilul cu *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum* și Paul Diaconul cu a sa *Historia Langobardorum*. Aceste opere sunt edificatoare pentru perioada de timp cuprinsă între secolele VI–VIII, în care au apărut. Ele ne arată și care era imaginea femeii, în viziunea categoriei sociale și a genului masculin din perspectiva căruia scriau autorii, subiect ce merită atenția cercetătorilor. Este greu să comentezi asemenea mărturii, să evaluezi ponderea realității ce se reflectă în acestea, să măsoari ecoul pe care îl are conținutul acestor opere asupra comportamentului celor care le ascultă sau le citesc. Reies, implicit, și informații despre societatea în care trăiau acești istorici, probabil deformate de aceștia pentru a fi pe placul publicului ce urma să le primească. Oricum, o prezentare care să înceapă cu o pagină albă pe care să schițăm informațiile transmise de sursele ce ne stau la dispoziție, este imposibil de obținut. Prin natura noastră suntem dominați de subiectivism, ne aflăm sub amprenta prejudecăților timpului în care trăim, de aceea este foarte greu să ne detașăm total. Cel mult ne putem strădui să realizăm o reconstrucție cinstită care să prevină înțelegerea greșită a prezentării ce se conturează în următoarele pagini, rezultat al părtinirilor noastre, și, în unele locuri, acolo unde este posibil, să o îmbogățească.

⁴ G. Ferréol (coord.), *Dicționar de sociologie*, Iași, Editura Polirom, 1998, p. 190.

Pentru a înțelege aceste surse și cum funcționează mecanismul elaborării lor, examinarea imaginarii este obligatorie. Indiferent dacă se pornește de la o realitate, intervenția sa nu este exclusă venind să completeze unele date, insuficiente sau imagini care nu sunt îndeajuns de convingătoare⁵. Se mai adaugă și problema, semnalată de Jacques Le Goff⁶, a raportului dintre operele scrise și societate, ca una departe de a fi simplă. Există o serie de relații complexe între imaginea membrilor unei societăți ce reiese dintr-o operă, *grupul* care o comandă și cei care o realizează. Această imagine este rodul prejudecăților, sentimentelor celor care o produc, și de asemenea al stereotipurilor ce predomină în mentalitatea grupului care urmează să primească lucrările. Trebuie atrasă atenția asupra exclusivității lucrărilor religioase în epoca medievală. În ce măsură putem considera ca veridice și nepărtinitoare aceste surse care par încărcate de un profund subiectivism? Să nu uităm că instruirea, în această perioadă de mijloc a istoriei, este, într-o proporție covârșitoare, apanajul clerului. Rezultă că, publicul vizat ca destinatar al operelor nu cuprinde o bună parte din populație, oprindu-se doar la nivelul superior al societății. Suntem astfel obligați din nou să subliniem ideea că nu putem beneficia decât de o viziune incompletă asupra imaginii femeii revelată de sursele menționate.

Analiza discursului prezentat de istorici este o cerință ce se impune în vederea reconstituirii unei imagini despre o perioadă de timp foarte îndepărtată. Același subiect poate fi tratat diferit de persoane diferite – indivizii nu gândesc toți strict în același mod – și cum „istoria se bazează pe ochii și vocea altor persoane, trebuie să înțelegem evenimentele ce s-au petrecut la un moment dat în trecut prin intermediul lucrărilor ce s-au scris despre ele”⁷. O analiză scurtă a discursului implică mai multe componente: mediul de proveniență al istoricului, destinatarul lucrării, perioada istorică în care își

⁵ S. Corlan-Ioan, *Inventarea Africii Negre. Călătorii în imaginarul european al secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, p. 121.

⁶ J. Le Goff, *Pentru un alt Ev Mediu*, vol. I, București, Editura Meridiane, 1986, p. 203.

⁷ K. Jenkins, *Re-thinking History*, London & New York, Routledge, 1991, p. 12.

redactează opera, momentul redactării operelor (contemporan sau posterior cu evenimentele prezentate), gradul de participare (direct sau indirect) la acestea.

Cum am precizat și mai sus, un rol major în elaborarea sau impregnarea cu semnificații a unui discurs îl joacă mediul de proveniență al istoricului și, de asemenea, nici alte detalii legate de viața personală nu trebuie omise pentru descifrarea mesajului transmis. Mănăstirile pot fi văzute ca spații ale alterității pentru că adăpostesc o anumită categorie a populației, de neînțeles pentru alții. Aceste lăcașuri devin spații de alteritate socială, mentală și culturală. Clericii erau majoritatea celibatari, călugării, plecați din copilărie de acasă – cazul lui Beda – nu mai aveau mame, ce să mai spunem de soții. Din această cauză, o principală caracteristică a discursului lor este misoginismul sprijinit însă pe concepte teologice, care pune serioase probleme de interpretare în ceea ce privește reprezentarea femeii. În ce proporție istoricul mai este obiectiv?

Perioada Evului Mediu timpuriu este una de invazii ale diverse popoare nomade: germanice, arabe și mongolice; o vreme a confuziei cu repercusiuni asupra mentalității oamenilor din epocă, care „fac istoria dar nu în împrejurări dictate de propria lor voință”⁸. Se creează premisele unei noi literaturi, specifice fiecărui regat, „națională”, putem spune, dar nu în sensul atribuit acestui cuvânt în zilele noastre. Se poate vorbi de un mediu în plină „reformare” cu influențe mai mici sau mai mari – în funcție de secolul în care și-a îndeplinit activitatea – asupra nivelului de instruire al fiecărui istoric în parte.

În analiza unui text putem folosi diferite metode care depind de întrebările pe care le punem textului. De unde provine informația noastră? Cât credit merită informatorii noștri? Sunt ei cu adevărat cronicarii istoriei barbarilor? Cine face obiectul discursului acestora? Răspunsul se află în gândirea specifică secolelor VI–VIII. Este ușor să vrei să îți clarifici toate nelămuririle doar citind sursele. Întrebările sunt cele care contează, existența unei surse – în lipsa unei probleme emise de către cercetător – este irelevantă. Documentele sunt

⁸ P. Burke, *Istorie și teorie socială*, traducere din limba engleză de Cosana Nicolae, postfață de Sorin Antohi, București, Editura Humanitas, 1999, p. 171.

impregnate de imaginarul istoricului și exprimă idei și principii specifice timpului său, dar îmbrăcate într-o haină literară spre beneficiul posterității. În rezolvarea dilemei „cine vorbește despre cine”, trebuie situat pe axa centru-periferie cel care ține discursul și cei care formează ținta acestuia pentru că „informația tinde să se concentreze la centru; acolo se formulează mesajul cel mai complet, uneori, singurul mesaj”⁹ de care dispunem.

Principalul scop al paginilor de față este o prezentare a femeilor determinată de analiza unor texte realizate de bărbați, despre faptele altor bărbați¹⁰, pentru că, așa cum afirmă Lisa M. Bitel, „bărbații au fost cei care au scris cam tot ce știm despre femeile medievale. Ei au decis cine să fie prezent în documente și cine să fie uitat pentru totdeauna”¹¹. Bărbații au cuvântul. Din „interminabilul discurs masculin despre celălalt sex”¹² reiese că bărbatul și femeia nu se echilibrează, nu se completează. Bărbatul este superior femeii, dar „la capitolul alterității, femeia întrece bărbatul”¹³. Imaginea femininului, în relația sa cu masculinul, este mai curând una negativă și inferioară – „slăbiciune și trăsături negative, prin natura ei, femeia nu poate ocupa decât o poziție secundară, căutând totodată sprijinul masculin”¹⁴.

⁹ L. Boia, *Jocul cu trecutul – istorie între adevăr și ficțiune*, București, Editura Humanitas, 2002, p. 5.

¹⁰ În acest sens sunt binevenite argumentele aduse de D. F. Sawyer conform cărora, masculinul și femininul se dezvoltă în relație unul cu altul: complementar sau ierarhic. Ar fi imposibil să încerci să înțelegi un sex în timp ce îl ignori pe celălalt, care i-a dat celui dintâi identitatea sa prin contrast și comparație, vezi D. F. Sawyer, *Women and Religion in the First Christian Centuries*, London & New York, Routledge, 1996, p. 4.

¹¹ L. M. Bitel, *Women in Early Medieval Europe. 400–1100*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, p. 31

¹² L. Boia, *Pentru o istorie a imaginarului*, București, Editura Humanitas, 2000, p. 132.

¹³ *Ibidem*, p. 132.

¹⁴ J. Le Goff, J.-C. Schmitt (coord.), *Dicționarul tematic al Evului Mediu Occidental*, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 440.

În continuare voi încerca să redau imaginea femeii (în diferitele sale ipostaze) așa cum se desprinde din operele istoricilor menționați, ținând cont de precizările de mai sus.

Referitor la condiția femeii, pentru barbarii care își creaseră propriile regate, primind creștinismul, cele afirmate de Augustin au fost considerate drept lege. Beda Venerabilul ne informează în opera sa, *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*¹⁵, de existența unui schimb de scrisori între Augustin și papa Grigore cel Mare, în care ne este înfățișată poziția Bisericii Catolice față de femeie. Și anume, papa Grigore, reprezentând Biserica Catolică, afirma: „nici un bărbat nu se poate căsători cu mama sa vitregă”, acest lucru reprezentând o crimă, „o femeie însărcinată poate fi botezată, și, după ce a născut nu poate intra în biserică decât după 33 de zile, dacă a născut un băiat, și 66 de zile pentru o fată.” Încă din pruncie exista o diferențiere sexuală, pentru că „femeia este impură și păcătoasă”.¹⁶

Femeile, în ipostazele lor de fecioare, soții, mame și văduve, sunt pomenite în aceste documente numai în ceea ce privește relația lor cu bărbații. Acestea apar numai în legătură cu tatăl, căruia îi sunt supuse până se căsătoresc, apoi soțului, și în final copiilor, nepoților sau din nou tatălui când căsătoria lua sfârșit. Este practic vorba și despre femei pe care nu le vom cunoaște niciodată după numele lor, femei despre care nimeni nu a scris sau nu le-a amintit după ce acestea și-au dat sfârșitul. Singurele informații pe care le mai putem avea despre ele fiind, pe lângă cele din documentele medievale, cele de natură arheologică. „Ele au trăit și muncit cu bărbați, au iubit și urât bărbați în fiecare zi. Unele femei dețineau proprietăți și cumpărau, vindeau și negociau cu bărbați. Dar, tot bărbații se ocupau în mod oficial de totul, inclusiv de înregistrările scrise despre ei și faptele lor”¹⁷, în care reprezentantele sexului femeiesc, atunci când apar, sunt prezentate ca figuri marginale, semnificative doar în relația cu bărbați

¹⁵ Bede, the Venerable, *Ecclesiastical History of the English People*, ed. by Bertram Colgrave and R.A.B. Mynors, 2 vol., Oxford, The Clarendon Press, 1969.

¹⁶ *Ibidem*, vol. I, I, 27.

¹⁷ L. M. Bitel, *op. cit.*, p. 1, 3.

semnificativi. Puține femei au fost menționate la locul pe care îl meritau, femei excepționale, precum sfintele, reginele, dar și viețile lor au fost observate și evaluate din perspectiva masculină a autorului. Intervine astfel problema surselor, a interpretării datelor pe care acestea le înfățișează. În cea mai mare parte, informațiile despre femei sunt incomparabil mai puține decât cele despre bărbați. Bărbații aveau primii acces la educație, în timp ce femeile, chiar dacă dobândeau o educație¹⁸, erau de obicei excluse din zona discursului public.

Să revenim la problema interpretării surselor. Am stabilit că femeia este observată prin filtrul gândirii istoricilor enumerați, gândire profund impregnată de concepte teologice. Ea este privită din mai multe unghiuri și de mai multe persoane, în secole diferite, fiecare văzând altceva. Nu o să știm niciodată cum erau în realitate aceste femei, pe care istoricii ni le prezintă în secvențe scurte, și care dispar așa de repede din firul povestirii, fiind cu adevărat importante doar atunci când îl ajută, atunci când el decide.

În final, ceea ce contează este doar imaginarul istoricului, modul cum îl percepe pe *celălalt*, care în acest caz este o femeie, și „când este vorba despre *celălalt*, imaginarul nu lipsește niciodată”¹⁹. Intervine aici jocul alterității, al unei alterități obișnuite care presupune o interpretare mai mult sau mai puțin deformantă a unei anumite realități. „Femeia este un *celălalt* complet, adică ea conturează toate atributele esențiale ale alterității, tot echivocul unei condiții diferite. Față de „normalitatea” bărbatului, ea a fost multă vreme considerată o ființă marginală, și într-un fel, „sălbatică”; mai bună și mai rea totodată, ea a suscitat adorația și disprețul, atracția și teama. Simbol al fecundității și al vieții, ea poate simboliza, de asemenea, coruperea materiei și moartea (...) o «ființă incompletă», gândea Aristotel”²⁰.

Astfel, femeia, cu imaginea sa negativă, este nelipsită din cronici. Exemplu rău, de cele mai multe ori, dar și bun, ea este

¹⁸ Cum ar fi soția episcopului Namatius sau fiicele de regi; a se vedea în acest sens, Grégoire de Tours, *Histoire des Francs*, traduit du latin par R. Latouche, Paris, Les Belles Lettres, 1963, II, 17.

¹⁹ L. Boia, *op. cit.*, p. 133.

²⁰ *Ibidem*, p. 133.

prezentă și în cele trei ipostaze: de soție, mamă și văduvă, „personalitatea ei juridică și morala cotidiană fiindu-i conturate”, cum am mai precizat, „în raport cu un bărbat sau un grup de bărbați”²¹.

Evoluția situației femeii nu a fost identică la toate neamurile barbare. De aceea, apar aspecte diferite de la un neam la altul. Oamenii din Evul Mediu nu au putut sau nu au vrut să perceapă femeile barbarilor ca invadatoare, acest lucru nesemnificând că acestea nu au participat într-o măsură mai mică sau mai mare la crearea regatelor romano-germanice. Sursele ne spun că în momentul în care barbarii s-au stabilit într-un loc anume, femeile acestora erau cu ei.

Când Grigore din Tours, sfânt și episcop din secolul al VI-lea, și-a scris *Historia Francorum*, femeile nu au jucat nici un rol în legenda originii grupului: „francii au venit din Pannonia și au colonizat mai întâi malurile Rinului, apoi l-au trecut și au pornit spre Turingia, stabilind în fiecare oraș, regi aleși din familiile lor cele mai nobile, numiți „cei cu părul lung”²².

Spre deosebire de Grigore, Iordanes, vorbind despre goți, își amintește că femeile i-au însoțit pe aceștia în drumul lor spre nordul teritoriului ocupat de vandali, și apoi spre Scythia. „S-au așezat în rândul vandalilor și numărul acestora a crescut destul de repede”, ceea ce indică și existența femeilor printre ei. Tot la Iordanes apar amazoanele, rezultat al imaginarului și al unei alterității radicale; se pare că goții și-au lăsat femeile la conducerea tribului, dar o dată ce aceștia s-au stabilit într-un anumit teritoriu au preluat controlul asupra femeilor lor”²³. Când Iordanes prezintă în stil biblic genealogia goților, arată foarte clar cine are prioritate în rândul strămoșilor acestora, și anume, bărbatul: „Cel dintâi a fost Gapt, care a născut pe Hulmul. Hulmul a născut pe Augis, iar Augis a născut pe Ostrogotha...”²⁴.

²¹ Christiane Klapich-Zuber, *Femeile și familia*, în J. Le Goff (coord.), *Omul medieval*, Iași, Editura Polirom, 1999, p. 261.

²² Grégoire de Tours, *op. cit.*, II, 9.

²³ Iordanes, *De origine actibusque Getarum*, traducere, comentarii de G.- Popescu Liiseanu, București, 1939, IX, X.

²⁴ *Ibidem*, XIV.

Paul Diaconul este „singurul istoric al barbarilor care folosește femeile ca un instrument de definire a identității etnice a longobarzilor”²⁵. Primii conducători ai populației Winniles (așa s-au numit mai întâi longobarzii) au fost cei doi frați, Ibor și Aio, împreună cu mama lor, Gambara, care ocupă un loc aparte, fiind deseori necesar acordul său în vederea întreprinderii diferitelor acțiuni²⁶. Paul povestește cum Gambara împreună cu femeile tribului și cu zeita Freya au asigurat victoria longobarzilor împotriva vandalilor: „în fața zeului Wotan, femeile s-au prezentat deghizate în războinici, cu părul lor lung prins în jurul bărbiei”²⁷. Wotan a garantat astfel victoria longobarzilor, „celor cu bărbi lungi”. Se poate observa că femeile au pătruns în istoria lui Paul doar pentru a da o notă dramatică povestirii, și, „dacă la început, longobarzii au fost conduși de mamele lor, acum societatea se organizează în jurul bărbaților”²⁸.

În ceea ce îi privește pe anglo-saxoni, Beda Venerabilul ne informează că în 449, aceștia au ajuns în Britania cu trei corăbii, și apoi și-au chemat și restul rudelor. Se presupune că au fost aduse și femei, dar Beda nu precizează nimic. Dar, cum nici o concluzie nu este sigură, toate sunt permise, aici intervenind imaginația cercetătorului²⁹.

După instalarea barbarilor, femeile au făcut ceea ce trebuiau să facă ... s-au căsătorit și au produs generații noi de goți, franci, longobarzi și anglo-saxoni. În afara acestui lucru ne putem întreba, așa cum face și Lisa M. Bitel în cartea sa, *Women in Early Medieval Europe. 400–1100*, „ce făceau femeile în timp ce bărbații erau plecați”?

Este evident că principalele roluri pe care le jucau erau cele de soție și mamă. Totuși, căsătoria și maternitatea erau destul de greu de realizat în Evul Mediu timpuriu³⁰, având în vedere existența unui mediu

²⁵ L. M. Bitel, *op. cit.*, p. 52.

²⁶ Paul Diacon, *Histoire des Lombards*, ed. par François Bougard, Brepols, 1994, I, 2–3, 7–8.

²⁷ *Ibidem*, I, 7–8.

²⁸ L. M. Bitel, *op. cit.*, p. 53.

²⁹ Vezi discuția pe această temă M. Carпов, în J. Le Goff, *Pentru un alt Ev Mediu*, vol. I, București, Editura Meridiane, 1986, p. 13.

³⁰ Paul Diacon, *op. cit.*, IV, 28.

violent și al bolilor: „să supraviețuiești unei singure zile nu era niciodată un lucru sigur pentru nici o femeie din Europa medievală, indiferent de vârstă sau statut”³¹. Ele puteau fi victime ale violenței sexuale și fizice, chiar și în propriile comunități. Erau luate ca prizoniere atunci când rudele lor de sex masculin erau învinse sau ucise³².

Marea provocare căreia trebuiau să-i facă față aceste femei era aceea de a da naștere la moștenitori buni, de a-i proteja, deseori fără ajutorul soțului, al neamului sau al altcuiva, într-o vreme când moartea lovea cu tărie și des. Trebuiau să aducă pe lume mulți copii pentru a fi sigure că va supraviețui vreunul (putem prezenta aici, dintre multele exemple existente în cronică, pe cel referitor la ducele de Friouli, Gisulf și al soției sale, Romilda, care aveau opt copii, conform lui Paul Diaconul³³). Băieții erau preferați fetelor, o excepție reprezentând-o cazul amazoanelor prezentat de Iordanes, încărcat de o alteritate aproape radicală. Pentru acestea, era mai importantă nașterea unui copil de sex femeiesc. Există chiar și credința, conform căreia, dacă se năștea un băiat, „cu o furie de mamă vitregă era tăiată viața nenorocitului copil”³⁴. Care era proporția fetelor în raport cu cea a băieților? Nu putem decât să facem o supoziție; pentru a oferi un răspuns convingător, facem apel la interdisciplinaritate. Avem nevoie de mai multe rezultate din partea antropologiei, arheologiei, care, în urma săpăturilor de morminte, a enunțat unele ipoteze privind o supramortalitate feminină relevată de numărul mare de fetițe găsite în aceste morminte. Care ar fi cauza? O principală explicație o dă chiar perioada de haos în care se nășteau acești copii, predominau războaiele, iar principalii actorii erau bărbații. De aici, poate o eventuală neglijare a fetelor sau chiar existența unui infanticid al fetițelor. În lipsa unui număr mai mare de surse și mai diversificat, nu putem decât să presupunem.

Prin ce erau aceste femei importante pentru istorici? De ce era necesară prezența lor în operele acestora? Personajele feminine erau

³¹ M. Carpov, în J. Le Goff, *op. cit.*, p. 11.

³² Grégoire de Tours, *op. cit.*, II, 28; Iordanes, *op. cit.*, XXIV.

³³ Paul Diacon, *op. cit.*, IV, 37.

³⁴ Iordanes, *op. cit.*, V–VIII.

un mijloc de „a trimite mesaje despre gen, politică, identitate tribală și istorie (...) [istoricii] au folosit aceste personaje pentru a da lecții necesare noilor conducători ai Europei. Aceștia aveau nevoie să-și protejeze femeile și pe ei înșiși, limitând mobilitatea femeii la spațiul palatului sau al casei. Dar istoricii știau un mare adevăr, și anume acela că în societățile în care oamenii nu respectă întotdeauna legile și nici principiile pe baza cărora au fost realizate, atunci nu este posibil să le controlezi pe femei sau ceea ce oamenii, bărbații și femeii pot prelua de la strămoșii lor barbari”³⁵.

Tineretele de familie bună beneficiau de o strictă supraveghere pentru a li se proteja fecioria și reputația. În ceea ce le privește pe femeile căsătorite, ele aveau parte de un tratament diferit în funcție de clasă socială, de reședință. Se pare că fecioria era una din condițiile necesare pentru a deveni soție, mai ales de rege³⁶. Existau și fiice oferite lui Dumnezeu, obligate să se călugărească, ceea ce înseamnă că erau foarte importante în relația bărbatului cu Divinitatea. De exemplu, regele Oswy oferă o dată cu fiica sa și douăsprezece terenuri unei mănăstiri³⁷. Se observă o clară diferențiere în rândul femeilor, persoanele ce se bucură de înțaietate, fiind fecioarele, sfintele, maicile starețe, călugărițele. În rugăciunea papei Grigore cel Mare,³⁸ acesta a repartizat locuitorii orașului în șapte „inimi”, pentru a se ruga lui Dumnezeu, în timpul unei mari epidemii: primele locuri erau ocupate de cler, călugări, laici și în locurile din urmă, de văduve și femei măritate. Reiese clar poziția inferioară pe care aceste femei erau așezate în societate.

Chiar dacă societățile din care provin acești istorici idealizează fecioria, considerând-o superioară căsătoriei, familia continuă să joace un rol foarte important în cadrul societății. Femeile îndeplinesc un rol major în ceea ce privește perpetuarea familiei și transmiterea de bunuri și proprietăți de la o generație la alta. Reprezintă un element important, mai ales în momentele critice ale vieții: la nașteri, ca mame sau moașe, în căsnicie, ca soții, la înmormântări, în calitate de văduve.

³⁵ L. M. Bitel, *op. cit.*, pp. 93–94.

³⁶ Vezi Bede, the Venerable, *op. cit.*, III, 21.

³⁷ *Ibidem*, III, 24.

³⁸ Paul Diacre, *op. cit.*, III, 24.

Cu toate că speranța de viață a femeilor era mai scăzută decât a bărbaților, dacă luăm în considerare argumentele aduse în prima parte a acestei lucrări, văduvia era un fenomen obișnuit. De regulă, soții erau mai în vârstă decât soțiile lor și probabilitatea ca ei să moară înainte era mai mare. Pe de altă parte, mulți bărbați își pierdeau viața pe câmpul de luptă. Unele femei fără bărbați se căsătoreau pentru a doua oară, lucru întâlnit mai ales în rândul reginelor, sau alegeau cu siguranță viața la mănăstire, ca de exemplu, regina Clotilda, care se retrage la Tours³⁹. Altele, în general evlavioase, făceau donații generoase pentru construirea, restaurarea sau chiar administrarea edificiilor eclesiastice⁴⁰. Indiferent de ipostazele în care erau reprezentate, femeile trebuiau să ducă o viață retrasă.

Femeile au adus mari servicii bisericii creștine. Ele au fost câștigate repede de noua religie, mai ales cele din familiile regale, care intrând în contact cu misionarii, au participat în mod activ la procesul de creștinare. Căsătorindu-se, ele răspândeau religia creștină în rândurile noului popor din care urmau să facă parte, fiind intermediari între regalitate și Divinitate⁴¹. Această acțiune începe la sfârșitul secolului al V-lea, o dată cu venirea francilor păgâni în Galia, aproape creștinată. Prima regină care și-a asumat acest rol, a fost Clotilda, o principesă catolică, care a devenit soția lui Clovis, pe care l-a influențat să treacă la creștinism⁴². Altă prințesă merovingiană, Ingonda, și-a convins soțul, pe Hermanegild, să se convertească la catolicism (în 580)⁴³. Bertha, căsătorită cu regele Ethelbert din Kent a fost primită cu condiția să i se permită să-și practice religia, aceasta venind însoțită și de episcopul Liudhard⁴⁴. Theodolinda a ocupat un

³⁹ Grégoire de Tours, *op. cit.*, II, 43.

⁴⁰ *Ibidem*, IX, 35; Paul Diacre, *op. cit.*, IV, 20.

⁴¹ S. Fonnay-Wemple, *Female Spirituality and Mysticism in Frankish Monasteries: Radegund, Balthid and Aldegund*, în Nicholas-Thomas (eds.), *Medieval Religious Women*, pp. 39–65 apud L. Lazzari, *Regine, badese, sante: il contributo de la donna anglo-sassone all'evangelizzazione (sec. VII e VIII)*, în „Studi Medievali” 3° serie, anno XXXIX, fasc. II, 1998, p. 602.

⁴² Grégoire de Tours, *op. cit.*, II, 29.

⁴³ *Ibidem*, VIII, 28.

⁴⁴ Bede, the Venerable, *op. cit.*, I, 25.

loc foarte important în acest sens, a acționat pentru trecerea longobazilor de la arianism la catolicism. A corespondat cu papa Grigore cel Mare și a citit operele acestuia. Într-o scrisoare, citată de Paul Diaconul, papa laudă eforturile depuse de această regină în vederea menținerii păcii în rândul poporului său, și îi sugerează să continue pe acest drum; o scrisoare a fost trimisă și celui de-al doilea soț al Theodolindei, Agilulf⁴⁵.

Există și alte căi prin care femeile au adus beneficii bisericii creștine. Unele s-au călugărit. Apar și mănăstiri pentru călugărițe, conduse de o maică stareță. În aceste categorii, pentru perioada tratată, predomină extracția aristocratică. Putem încadra aici pe Aetelberga, fiica lui Ethelbert din Kent, căsătorită cu regele Edwin (cca. 625), care urmează exemplul mamei sale, Bertha. Eforturile acesteia îi sunt recunoscute de către papa Bonifaciu, într-o scrisoare⁴⁶, în care o sfătuia să participe la creștinarea soțului său. Tot aici se încadrează și Earcongota, maică stareță la o mănăstire din Franța. Aici au fost trimise fiice de regi pentru a fi instruite: Sethrid, fiica regelui Anna, al anglo-saxonilor din Est, și Ethelberga, ambele ajungând maici starețe în cadrul acestei mănăstiri⁴⁷.

Conform celor scrise mai sus, putem atribui acestor femei titulatura de „soții-ambasadoare”⁴⁸. Pe lângă pacea dintre două popoare, ele asigurau răspândirea creștinismului. Astfel, femeia este inclusă în sfera politică și poate fi văzută și ca o treaptă în vederea accederii la puterea asupra poporului din care aceasta făcea parte. În cazul în care nu există moștenitori de parte bărbătească și, prin urmare, nici urmași la tron, reginele sau principesele transmiteau puterea regală pe cale matrimonială. Găsim exemple de alianțe matrimoniale care, prin intermediul femeilor, instaurează sau restaurează legăturile de prietenie între două neamuri. Teodoric, regele ostrogoților din Italia s-a căsătorit cu Adafleda, fiica lui Childeric și sora lui Clovis, regele francilor. Pe sora sa, Amalafreda, Teodoric o

⁴⁵ Paul Diacon, *op. cit.*, IV, 6–9.

⁴⁶ Bede, the Venerable, *op. cit.*, II, 11.

⁴⁷ *Ibidem*, III, 8.

⁴⁸ L. Lazzari, *op. cit.*, p. 605.

căsătoria cu regele vandalilor, iar pe fiica sa cu regele vizigot din Spania. Era un sistem de alianțe matrimoniale⁴⁹, ce aveau loc din dorința tatălui, a rudei de sex masculin. O întrebare crucială se impune: puteau ele să decidă singure în ceea ce privește căsătoria sau intrarea în mănăstire? La ce vârstă li se decidea soarta? De cele mai multe ori la o vârstă destul de fragedă,⁵⁰ femeia neavând nici un cuvânt de spus. Ea ar trebui să fie pregătită să accepte contractarea unei căsătorii, atunci când „capul familiei” sale decide. Afirmație bine ilustrată de cronicile istoricilor: Iordanes, Grigore din Tours, Paul Diaconul și Beda Venerabilul⁵¹.

În legătură cu libertatea de a alege a femeilor, statutul femeii a variat considerabil de la o societate la alta. Uneori avem impresia că eliberarea femeilor și feminismul sunt fenomene ale secolului al XX-lea, dar până și în Evul Mediu timpuriu au existat câteva femei care au reușit să spargă barierele tradiției, să încalce unele din restricțiile morale și legale, pe care bărbații le-au stabilit în ceea ce le privește. Cronicile „istoricilor barbari” au reținut doar câteva nume de sfinte, soții, fugare - cum este cazul Radegundei -, care își asumau riscul de a refuza căsătoria, consumată sau nu.

Radegunda era o prințesă turingiană, câștigată la sorți de merovingienii care i-au omorât familia, și luată prizonieră în 531. A fost obligată să se căsătorească cu regele Clothar I, fiul reginei Clotilda, deci primul principe merovingian botezat la creștinism, imediat după ce s-a născut, dar care nu are parte de descrieri prea binevoitoare în cronici. Radegunda a trăit cu el zece ani și apoi a decis să-l părăsească; obține de la episcopul Medard din Noyon vâlul pentru a deveni *diacona*, și se refugiază într-o mănăstire pe care a fondat-o la Poitiers. De acolo îl convinge pe episcopul Germanus să-l împiedice pe Clothar să o găsească. Regele o eliberează de jurămintele

⁴⁹ Iordanes, *op. cit.*, LVIII.

⁵⁰ P. L'Hermite Leclercq, *Actualité de la recherche. Les femmes dans la vie religieuse au Moyen Age. Un bref bilan historiographique*, în „CLIO”, nr. 8, 1998, p. 203.

⁵¹ Vezi în acest sens, Iordanes, *op. cit.*, LVII; Grégoire de Tours, *op. cit.*, V, 1-2, VI, 45; Paul Diacon, *op. cit.*, III, 30; Bede, the Venerable, *op. cit.*, II, 14, III, 7.

căsătoriei, deși ar fi putut să provoace plecarea acesteia din mănăstire. Aceasta a continuat să se implice în viața politică, intervenind în cearta iscată între moștenitorii soțului său. Radegunda își găsește sfârșitul în mănăstirea de la Poitiers, moment relatat de Grigore din Tours în cronica sa, *Historia Francorum*⁵².

Ca și Radegunda, reginele, uneori și principesele, erau, într-un fel sau altul, singurele implicate în structurile de decizie politică, dintre femei, jucând uneori un rol-cheie în perpetuarea unei dinastii, iar alteori exercitând puterea doar ca regente, cu toate efectele ce decurgeau de aici. Ne putem referi la regina Theodolinda care nu i-a condus efectiv pe longobarzi, dar a reușit să le câștige respectul și dreptul de a le alege viitorul rege, pe Agilulf. Când acesta a murit, a devenit regenta fiului său, Adaloald, care a înnebunit la sfârșitul celor 10 ani cât au condus împreună regatul longobarzilor⁵³. După aceea, Theodolinda dispare din cronica lui Paul Diaconul. Ca soție și mamă, ea a rămas în memoria poporului său, dar o dată ce bărbații din jurul ei au dispărut, la fel s-a întâmplat și cu ea.

O altă regină ce poate fi încadrată în rândul femeilor puternice din Evul Mediu Timpuriu este Brunhilda, regina francilor. Aceasta apare ca unul dintre personajele marcante din opera lui Grigore din Tours, fiind în viață când autorul își redacta lucrarea. În 566, în calitate de prințesă vizigotă s-a căsătorit cu Sigibert, stăpân peste regatul franc al Austrasiei⁵⁴. După ce soțul său a fost asasinat a devenit regenta fiului său, Childibert, căsătorindu-se pentru a doua oară, cu nepotul de frate al lui Sigibert, Merovech. Prin intermediul acțiunilor întreprinse, Brunhilda a manifestat adevărate calități de guvernare, cu ajutorul cărora a încercat să mențină controlul asupra regatului.

În *politică*, femeile au preluat de la bărbați mijloace și obiceiuri brutale, uneori crude⁵⁵. Soția lui Guntran, regele Burgundiei, Austrichilda l-a pus pe soțul său să promită că îi va omori pe medicii

⁵² Grégoire de Tours, *op. cit.*, IX, 2.

⁵³ Paul Diacon, *op. cit.*, IV, 30.

⁵⁴ Grégoire de Tours, *op. cit.*, III, 22–26.

⁵⁵ Vezi cazul reginei Fredegunda în Grégoire de Tours, *op. cit.*, IV, 51.

care s-au dovedit neputincioși în a-i salva viața⁵⁶, promisiune îndeplinită de acesta. Rosemunda, soția regelui Alboin al longobarzilor, silită de acesta să bea din craniul tatălui ei, a pus la cale asasinarea soțului. Paul Diaconul o numește peiorativ, „femeiușcă”⁵⁷, pe cea care în urma intrigilor sale l-a omorât pe regele Alboin. Nu de puține ori, acestea își influențau soții, fii sau frații, în mod pozitiv sau negativ - în cronica lui Grigore din Tours ne este prezentat cazul unei mame vitrege, care ajunge să fie omorâtă de soțul său, din această vină⁵⁸ - în funcție de imaginarul cronicarului.

Din cele prezentate mai sus putem ușor deduce faptul că morala nu prea își găsea locul în viața acestor oameni. Alt exemplu în acest sens ar mai fi cel al căsătoriei regelui Chilperic cu o prințesă vizigotă, pe numele ei, Halesvintha. După un timp este asasinată, regele căsătorindu-se cu o servitoare, Fredegunda. Sora Halesvinthei, Brunhilda s-a căsătorit cu fratele lui Chilperic, Sigibert. Din dorința de a-și răzbuna sora, Brunhilda pune la cale numeroase comploturi împotriva Fredegunde, aceasta reacționând la rândul ei. Amândouă au marcat istoria regatelor în care au trăit prin crimele ce au loc de ambele părți. Finalul a fost unul tragic, Brunhilda este legată de cozile a patru cai și ruptă în bucăți (613). De multe ori, ura atât de mare de la curte le lăsa pe reginele regatelor romane-barbare fără prieteni și disprețuite.

În încheiere, câteva concluzii se impun. Femeile erau crescute pentru a se mărita; instituția matrimonială, aranjamentul aprobat social între un bărbat și o femeie de cele mai multe ori cu scopul de a se întemeia o familie, este în același timp și un act de natură politică și economică. De cele mai multe ori, era determinată de voința părinților și nu de alegerea femeii. O afacere încheiată între doi bărbați⁵⁹, motiv pentru care poartă amprenta unei masculinități considerate îndreptățite să controleze cealaltă jumătate care participa la contractarea căsătoriei. Mariajul avea un singur scop: crearea unei unități conjugale care să producă și să susțină o nouă generație, chiar

⁵⁶ *Ibidem*, V, 34.

⁵⁷ „Femmelette”, vezi Paul Diacon, *op. cit.*, II, 28.

⁵⁸ Grégoire de Tours, *op. cit.*, III, 5.

⁵⁹ Grégoire de Tours, *op. cit.*, IV, 47.

dacă acest proces nu se încadrează în standardele doctrinei creștine⁶⁰. Alternativa căsătoriei o reprezenta intrarea în mănăstire. Femeile puteau fi date la o mănăstire de către propria familie, dar puteau intra și de bună voie, indiferent de vârstă; totuși acest lucru se întâmpla în special după moartea soțului.

Citind cronicile istoricilor Iordanes, Grigore din Tours, Paul Diaconul și Beda Venerabilul, observăm că s-a oscilat între respectul datorat femeilor ca mame și critica față de slăbiciunea și infidelitatea lor. Da, au existat și femei care și-au înșelat soțul⁶¹ sau care l-au părăsit pentru a se căsători cu un altul, cum ar fi regina Basina a Turingiei, care-l părăsește pe regele Basinus pentru a se căsători cu Childeric. Din această căsătorie rezultă un fiu, pe numele lui, Clovis⁶². Este adevărat că și femeile se dedau plăcerilor carnale, ceea ce nu se spune însă, despre regii cu mai multe soții și concubine (!).

Unele femei, prezente în cronicile referitoare la istoria barbarilor nu au rămas în memoria diferitelor popoare cărora le-au aparținut. Există însă și excepții. Femei care și-au lăsat amprenta în istoria europenilor: regina Radegunda devenită sfântă, reginele Brunhilda și Fredegunda, împreună cu regina Clotilda, care și-a convertit soțul la creștinism. Toate și-au impresionat istoricii care au scris despre ele.

În Evul Mediu timpuriu, reprezentantele sexului femeiesc deveneau cunoscute datorită sferei politice. Dețineau puterea doar prin naștere, educație sau circumstanțele căsătoriei, atunci când acestea o permiteau. Erau regine, sfinte, dar și „rebele”, care provocau pagube⁶³. Istoricii erau uneori șocați de comportamentul lor⁶⁴. În operele lor, predominau femeile și bărbații care aparțineau familiilor nobile, regale, de aceea trebuie să rezistăm tentației, exercitată de figurile acestor personaje, de a generaliza.

Prin urmare, cronicile redactate între secolele VI–VIII, în limba latină, ne lasă o evidență precară a vieții personale a femeilor, iar

⁶⁰ L. M. Bitel, *op. cit.*, p. 177.

⁶¹ Paul Diacon, *op. cit.*, IV, 37 ; Grégoire de Tours, *op. cit.*, V, 32.

⁶² Grégoire de Tours, *op. cit.*, II, 12.

⁶³ *Ibidem*, IV, 46.

⁶⁴ L. M. Bitel, *op. cit.*, pp. 267, 269, 276.

personalitatea acestora rămâne în cea mai mare parte simbolică. Din operele cronicarilor ce relatează despre un neam barbar reiese că aceștia nu admirau femeile. Cei patru istorici ne oferă o viziune incompletă, viciată de anumite reprezentări sociale, a condiției femeii „barbare”, devenită „imaginară” în cronicile ce le aparțin. O „femeie „imaginară” care a fost și rămâne o natură incomparabil mai bogată, mai complexă și mai misterioasă decât bărbatul”⁶⁵.

Women representation in latin language historian texts in 6–7th centuries

Abstract

This article recreates the lives of ordinary, but also of the powerful women who lived in early medieval Europe among the barbarian people between the VIth and the VIIIth centuries. We can see them through the eyes of medieval men and their representation in the written records of Iordanes, Gregory of Tours, Bede, the Venerable and Paul the Deacon. The life of medieval women had three main aspects: family, marriage and religion - the sources reveal them to us as daughters, wives, mothers and widows but only through their relationships with men. We discover that these historians didn't enjoy writing about these women, and that is why we have an incomplete vision of the "barbarian" woman's condition. She became imaginary and her personality symbolic in the chronicles of the historians mentioned above.

⁶⁵ L. Boia, *Pentru o istorie a imaginarului*, București, Editura Humanitas, 2000, p. 135.

O PRIVIRE RETROSPECTIVĂ ASUPRA ÎNVĂȚĂMÂNTULUI DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA*

Victoria Toader

“Școala” e veche ca și omenirea. Copiii și tinerii învață de la cei mai bătrâni “ce trebuie” și “ce nu trebuie”. Începând cu descântecelor șamanilor, care se cer să fie repetate întocmai – altfel bolnavul nu s-ar vindeca – și până la munca zilnică (cules, vânătoare, pescuit etc.) și chiar la manifestările artistice (cântec, dans, podoabe și altele), toate faptele mai însemnate ale vieții ajung cu timpul supuse “tradiției”, adică devin modele de imitat pentru urmași. Asta se cheamă “școală” în cel mai larg sens al cuvântului”¹.

Începuturile de cultură ale unui popor trebuie căutate în vremuri îndepărtate. Învățământul, ca parte integrantă a culturii, a avut dintotdeauna evoluția sa, organic legată de dezvoltarea societății, într-o strânsă interdependență cu aceasta. “Lucrurile vin dintr-un trecut, care se află vii în el și cuprind sămânțele grele să izbucnească ale unui viitor”².

* Studiul de față are la bază lucrarea de licență intitulată *Învățământul din Țara Românească în secolele XVII–XVIII între tradiție și inovație*, realizată în anul 2008 sub îndrumarea conf. dr. Florentina Nițu și susținută în cadrul comisiei de Învățământ la Distanță, Facultatea de Istorie – Universitatea din București.

¹ S. Mehedinți, *Studii despre educație și învățământ*, București, Editura Academiei Române, 1992, p. 190.

² N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, ed. a III-a, 1944, p. 160.

I. Influențe asupra învățământului românesc în secolele IX–XVI

Specific poporului român este faptul că fenomenul cultural și educativ din primele secole ale mileniului al II-lea reflectă atât stadiile evoluției societății românești, cât și urmările unor împrumuturi din experiența altora, a vecinilor, dintre care mai însemnată a fost cea **bizantină**. Dovezi în acest sens sunt scrierea cu caractere grecești, mai ales în Dobrogea, și existența unor instituții bisericești, precum episcopia de Tomis, care a exercitat cu certitudine o influență în cultura și educația populației locale și chiar mai departe.

Paralel cu influența bizantină, în viața spirituală a poporului român se resimte și o **influență slavă**, ca urmare a creștinării slavilor sudici la sfârșitul secolului al IX-lea. Pentru nevoile religioase sunt traduse din grecește în slava veche scrierile de cult și de învățătură, acestea din urmă jucând un mare rol în educarea în spirit religios a credincioșilor³.

În timp, pe la începutul secolului al XI-lea, *scrierea glagolitică*, relativ complicată, va fi înlocuită progresiv, mai întâi în mediul bulgăresc, de *scrierea chirilică*, un alfabet mai simplificat, având la bază scrierea greacă.

Influența slavă asupra fenomenului cultural și religios din nordul Dunării se datorează faptului că românii vor adopta și ei scrierea chirilică și limba slavonă ca limbă de cultură religioasă, probabil pe la începutul secolului al X-lea, în vremea țarului bulgar Simeon (889–927). Din secolul al IX-lea, posibil începutul celui de-al X-lea, datează o piatră – azi dispărută – găsită la Axiopolis (Cernavodă), pe care Vasile Pârvan a citit numele *Voislav*, scris cu litere grecești și slavone. Existența bilingvismului, scrierea greacă fiind o tradiție, iar cea slavă o inovație, trebuie pusă pe seama populației românești. Alte dovezi despre adoptarea slavonei și a scrierii chirilice de către români sunt inscripțiile descoperite pe teritoriul județului Constanța, din secolul al X-lea, cele care

³ Ștefan Pascu (coord.), *Istoria învățământului din România*, vol. I, București, E.D.P., 1983, pp. 67–68.

vorbesc despre doi stăpânitori locali – jupânul Dimitrie (anul 943) și jupânul Gheorghe.

Și pe teritoriul muntean există dovezi despre circulația slavonei încă din prima jumătate a secolului al IX-lea: inscripția chirilică alfabetiformă găsită pe pereții unui atelier de prelucrare a fierului din Bucov (în raza orașului Ploiești), inscripțiile aflate pe cărămizi și blocuri de piatră descoperite în zona cetăților de la Slon (județul Prahova).

Circulația atât de timpurie a slavonei și a scrierii chirilice în nordul Dunării ar putea fi pusă pe seama enclavelor slave rămase aici după plecarea maselor de slavi în sudul Dunării în secolul al VII-lea și care păstrau între ele legături culturale⁴.

Învățarea scrisului, cititului și socotitului putea să se fi datorat, inițiativei clerului local, știutor uneori de carte. Lăcașurile în care s-ar fi putut forma știutorii de slavonă nu se cunosc, dar pot fi presupuse: școlile din mănăstiri, școlile din centrele administrative formate în acea vreme pe lângă mănăstiri.

De la sfârșitul secolului al X-lea ne-a parvenit un ulcior descoperit pe locul vechiului oraș Capidava (județul Constanța), pe care e incizată inscripția cu numele, de formă românească, *Petre*, scris cu litere grecești, desemnând numele unui meșteșugar român local. Acest lucru ar putea însemna că, în această vreme, alături de scrierea chirilică, românii din această regiune foloseau, pentru nevoile lor cotidiene, și scrierea grecească, ceea ce face trimiteri către un anumit bilingvism cultural.

Existența unor astfel de scrieri în Dobrogea acelor timpuri demonstrează cu certitudine că, cel puțin în mediile orășenești, existau unele forme de învățământ – desigur neinstituționalizate – de care beneficiau nu numai categoriile înalte ale societății și administrația de stat, ci și meșteșugarii⁵.

Secolului al XI-lea îi aparțin două manuscrise slavone (*Savina Kniga* și *Codex Suprasliensis*), iar din secolul al XII-lea avem texte

⁴ *Ibidem*, p. 69.

⁵ *Ibidem*, p. 70.

slavone scrise de către un român⁶. Această limbă pare să fi fost cunoscută și la curtea voievozilor Seneslau și Litovoi; o dovedește redactarea primelor documente de la primii noștri voievozi⁷.

Din secolul al XIII-lea se cunosc fragmente de Mineie și Evanghelii, un Apostol și un Octoih. Pentru un român, Gheorghe Bratul, s-a copiat în a doua jumătate a secolului al XIII-lea cel mai vechi text apocrif scris în slavonă pe un sul subțire de plumb, găsit la Turnu-Severin⁸.

Desigur că în secolul al XIII-lea trebuie să fi existat și școli de *limba latină* pe lângă episcopia sau centrele catolice de la Argeș și Severin, unde, după cum spune N. Iorga, învățau și copii de români spre a deveni dieci⁹.

II. Lăcașuri cărțurărești în secolele XIV–XVI

Constituirea ca state de sine stătătoare, în secolul al XIV-lea, a celor două principate nord dunărene, a adus după sine forme adecvate de organizare administrativă și, odată cu aceasta, și dezvoltarea anumitor forme de răspândire a mijloacelor de transmitere a experienței și a științei de carte. Domnii români vor organiza o administrație de stat cu cancelarii, sfaturi domnești, curți domnești, vor asigura o politică culturală, de învățământ și educație. În această operă se vor sprijini, cum era și natural, pe Biserică, puterea ideologică a vremii, astfel că *mănăstirile, episcopiile și mitropoliile vor deveni însemnate centre de activitate cărțurărească și artistică*¹⁰.

Biserica avea nevoie de organizarea activității de învățare pentru a-și deprinde slujitorii cu cititul textelor slavone folosite la oficierea slujbei religioase, pentru a pregăti clerul înalt, menit a

⁶ N. Smochină, *Unul din cele mai vechi texte slave scrise de un român*, în "Biserica ortodoxă română", 1961, nr. 11–12, p. 1111.

⁷ *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, vol. I, Ed. Academiei, București, 1966, pp. 11–17.

⁸ *Istoria literaturii române*, vol. I, București, Ed. Academiei, 1964, p. 244.

⁹ N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, București, 1928, p. 8.

¹⁰ C. C. Giurescu, *Istoria învățământului din România*, p. 34.

conduce instituțiile eclesiastice, preoții bisericilor, dar și pe călugări, iscusiți caligrafi, copiiști de manuscrise, atât de necesare mănăstirilor.

Manuscrisele, ca *Evangheliarul* lui Nicodim de la Tismana, din 1405 sau *Evangheliarul* scris de alt Nicodim, la 1473, și dăruit de Ștefan cel Mare mănăstirii Gura Humorului, obiectele de cult lucrate din argint și aur de către călugări în atelierile chinoviilor, sculpturile și alte obiecte de artă aflate în mănăstiri, sunt mărturii că în cuprinsul acestor mari așezăminte religioase au existat școli de ucenicie, în care tinerii călugări învățau diferite meșteșuguri strâns legate de trebuințele vieții spirituale și practice. Așadar, *școlile mănăstirești* au fost instituții cerute de necesități specifice epocii.

Demn de remarcat este faptul că primele tipografii și primii meșteri tipografi, de pildă Macarie cu *Liturghierul* său din 1508, și-au găsit adăpost tot în chiliile mănăstirilor. Din teascurile lor ieșeau cărțile de cult ce se răspândeau în toate părțile, iar unele mănăstiri, adunând cărți, au fost primele posesoare ale unor bogate biblioteci, din care nu lipseau nici cărțile profane¹¹.

Cele mai însemnate mănăstiri în care a pulsat o intensă viață spirituală de-a lungul secolelor XIV–XVI au fost: *Argeș*, atestată documentar din 1359, *Tismana*, *Cozia* (1386), *Bistrița* (secolul al XV-lea), *Dealul* (secolul al XIV-lea), *Snagov* (secolul al XIV-lea).

În legătură cu învățământul de pe meleagurile argeșene, s-a păstrat o veche și valoroasă mărturie, datând de pe la mijlocul secolului al XIV-lea. Pe zidurile bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, un zugrav a pictat, în cel mai curat stil bizantin¹², trei școlari împreună cu dascălul ce-i învăța carte. Școlarii sunt zugrăviți având în mâini suluri de pergament și tăblițe cu inscripții, imagine ce sugerează desfășurarea unui proces de învățământ.

Sediile episcopale de la Severin, Argeș, sediul mitropolitan de la Târgoviște, capitală a Țării Românești între 1394 și prima jumătate a secolului al XVII-lea, au avut, ca și mănăstirile, școlile lor, în care erau pregătiți preoții și călugării necesari cultului și trebuințelor

¹¹ *Ibidem*, p. 35.

¹² Al. Alexianu, *Școlari și dascăli*, în "Gazeta învățământului", nr. 842/1966, p. 2.

administrative. Limba lor de predare era limba slavonă, dar probabil și cea românească.

Biserica catolică a întreținut și ea școli latine la reședința episcopală de la Argeș, cu o programă împărțită după cunoscutele cicluri de învățământ medieval: *trivium* – “cele trei căi” (gramatica, retorica și dialectica) și *quadrivium* – “cele patru căi” (aritmetica, geometria, astronomia și muzica).

Așadar, se poate spune că Biserica a întreținut procesul de instruire din Țările Române, și de aceea, vorbind despre începuturile științei de carte la români, ne-am referit în primul rând la contribuția așezămintelor religioase pe diferitele lor trepte ierarhice.

Cancelariile curților domnești și ale dregătoriilor ținutale au fost și ele însemnate locuri de instruire pentru un număr de știutori de carte, întrucât era nevoie de oameni care să cunoască limbile în care se redactau documentele din acea vreme: slavonă, latină, greacă, dar și turcă, polonă sau maghiară.

La curtea domnească se primeau scrisori diplomatice și comerciale, care trebuiau tâlmăcite și apoi redactate răspunsurile. Trebuiau pregătiți apoi solii care se trimiteau în misiuni diplomatice, vameșii care percepeau taxe la mărfurile intrate sau ieșite din țară. Chiar domnul și sfatul domnesc aveau nevoie să cunoască anumite probleme legate de conducerea statului. Știutorii de carte, diecii sau pisarii, veneau în parte din mănăstiri, în parte se formau pe loc, în acel complicat aparat de slujbe de tot felul, dintre care aceea de transcriere și copiere a poruncilor domnului era dintre cele mai prețuite¹³.

De asemenea, *cancelariile dregătoriilor locale*, de ținut, județ sau comitat, nu-și puteau îndeplini sarcinile lor fără buni cunoscători ai scrisului și cititului. Se presupune că instruirea acestora se făcea direct la locul de muncă, printr-un stagiul de inițiere și selecționare, așadar printr-un rudimentar sistem școlar cu repercusiuni serioase în calificarea aparatului administrativ al statului¹⁴.

¹³ C.C. Giurescu, *Istoria învățământului din România*, p. 39.

¹⁴ *Ibidem*.

Întemeierea statului feudal Țara Românească aduce după sine o perioadă de prosperitate economică¹⁵. Se dezvoltă agricultura, meșteșugurile, comerțul intern și extern, se intensifică relațiile economice și diplomatice, se întărește organizarea politică și administrativ-judecătorească. Acest context determină organizarea unor *școli orășenești*, specifice evului mediu, precum și a *școlilor triviale* – corespunzătoare primului ciclu de studii din cadrul învățământului secundar (grupul literar-filozofic : gramatica, retorica și dialectica) și *cvadriuale* – specifice pentru cel de-al doilea ciclu de studii (grupul științific: aritmetica, geometria, astronomia și muzica).

Pentru nevoile modeste de cultură, încă din secolul al XIV-lea se vor înființa și *școli sătești* în scopul instruirii elementare a copiilor de țărani.

Numărul celor care vor fi deprins cunoașterea scrisului și a diplomatiei vremii este în creștere în secolul al XV-lea. În această perioadă se înmulțesc și documentele emise de cancelariile domnești. Numai de la Mircea cel Bătrân s-au păstrat 21 de documente slavone¹⁶, primul fiind din 27 iunie 1387, dat la Argeș pentru mănăstirea Tismana.

Din primele decenii ale secolului al XV-lea se cunosc numele unor grămăticici și logofeți, între care: Mihail grămăticul, Baldovin logofătul, Filos logofătul, Gherghina logofătul, Nicula, Ion, Badea etc.¹⁷ Deși N. Iorga menționează că n-au fost cunoscuți diecii și pisarii munteni din acest secol¹⁸, iar V. A. Urechia arată că din documente n-a găsit în acest veac decât două nume de grămăticici, pe Radu (1487) și pe Neagoe (1497)¹⁹, Gh. Pârnuță a descoperit în urma unei cercetări minuțioase pentru Țara Românească în secolul al XV-lea 68 de

¹⁵ Dinu C. Giurescu, *Relațiile economice ale Țării Românești cu țările Peninsulei Balcanice din sec. XIV–XVI*, în “Românoslavica”, 1965, p. 167.

¹⁶ Damian Bogdan, *Despre cancelaria slavă a voievodului muntean Mircea cel Bătrân*, București, 1934, p. 3.

¹⁷ Gh. Pârnuță, *Istoria învățământului și gândirea pedagogică în Țara Românească, sec. XVII–XIX*, București, E.D.P., 1971, p. 17.

¹⁸ N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, p. 10.

¹⁹ V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, vol. I, București, 1892, p. 8.

grămăticii, pisari, scriitori de documente. Cei mai mulți dintre ei au scris documentele la Tîrgoviște, București, iar ceilalți la Giurgiu, Pitești, Rîmnic, Argeș, Cîmpulung, Tismana, Cozia, Gherghița etc. Așadar, aria lor de răspândire era destul de largă²⁰.

În ceea ce privește originea lor, dacă unii par a fi străini, aduși poate de Nicodim, cei mai mulți sunt români ca: Tudor, Radu, Coman, Cîrstea, Neagu, Stan, Ion, Mihail etc.

Pentru secolul al XVI-lea, dacă V. A. Urechia menționa ca un fapt deosebit existența unui număr de 50 de dieci, grămăticii și logofeți, cercetarea mai atentă a documentelor a scos la iveală un număr de 497 de scriitori (de zece ori mai mulți), cunoscători ai limbii slavone, desigur și ai limbii române. "*Umili și necunoscuți*", după cum scrie V. A. Urechia, acești dieci reprezintă un important factor cultural, "*pionii cei mai activi ai limbii române, soldați ai triumfului și ai propășirii scrierii românești*"²¹.

Ca instituții menite să susțină anumite poziții ideologice, școlile au trebuit să alcătuiască planuri de învățământ, alegând disciplinele cu cea mai mare eficiență față de scopurile urmărite, să cheme profesori de mare notorietate în materie, să tipărească scrieri, unele din ele în tipografia proprii, să pună bazele unor biblioteci, să recurgă așadar la instrumente de cultură care au avut o certă influență asupra progresului general al societății. Dincolo de interesele strict religioase, școlile enumerate mai sus intră în seria instituțiilor de stat din istoria învățământului în spațiul nostru și ele ne-au apropiat mult de tipurile de școli apusene, pe măsură ce a pătruns spiritul Renașterii²².

O apropiere a românilor de marile centre cărturărești din Apus s-a făcut și prin tinerii care se îndreptau către **universitățile țărilor vecine** sau mai depărtate. Din Țara Românească, drumurile duceau la Constantinopol, marea școală a Patriarhiei, la Paris, Bologna, Padova. Programele de învățatură ale acestor centre cuprindeau studiul limbii

²⁰ Gh. Pârnuță, *Școlile din orașele Țării Românești*, în *Contribuții la istoria învățământului românesc*, București, 1970, p. 118.

²¹ V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, vol. I, p. 7.

²² C. C. Giurescu, *Istoria învățământului din România*, p. 42.

grecești și latinești, al gramaticii, poeziei și retoricii, al logicii, al matematicilor și fizicii.

După înființarea mitropoliei de la Curtea de Argeș (1359), mulți călugări au fost trimiși de către Vladislav-voievod “pentru desăvârșire” la Athos și în Serbia. În același scop fuseseră trimiși și mireni.

Cele menționate mai sus demonstrează că în secolele XIV– XVI au existat școli pe lângă mănăstiri, la sediile mitropoliei și episcopiilor, pe lângă cancelaria domnească (școli de dieci sau grămățici), în orașe și chiar la sate, fapt dovedit prin documentele emise de cancelaria domnească și mitropolitană în secolul al XIV-lea. S-au păstrat puține înscrisuri din acest secol, dar din unele afirmații existente în diverse documente de mai târziu se poate concluziona că numărul acestora a fost mai mare. Astfel, în hrisovul lui Vlad Călugărul din 3 iunie 1493 se menționează că “*egumenul Ioanichie și frații au scos cărțile vechilor domni, de la Vladislav-voievod, care a fost înainte de Mircea-voievod...și după aceea și cărțile tuturor domnilor, pe rând, pâna la viața domniei mele*”²³. Reiese de aici că astfel de documente s-au scris din vechime. Dar învățarea scrisului este o operă de școală, deoarece, mai ales într-o limbă străină, el nu se poate însuși decât într-un cadru instituționalizat²⁴.

III. Aspecte lingvistice

Limba slavonă era limba Bisericii ortodoxe, așa cum în Apus limba latină era singura în care se rosteau slujbele religioase. De aceea, primele manuscrise ale scrierilor de cult din țara noastră sunt slavone, iar existența lor duce negreșit la ideea unei învățături în limba slavonă, limbă necunoscută însă de popor. Biserica va încerca să arunce punți de legătură peste prăpastia creată între cultura scrisă și nevoile culturale ale maselor. Făcând slujba religioasă în slavonă, legătura dintre cultura scrisă, religioasă și mase era asigurată în genere cu ajutorul predicilor, care erau traduse și prelucrate oral de preoțime. Nu este exclus ca asemenea predici, concepute în slavonă după

²³ *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, vol. I, p. 386.

²⁴ *Istoria pedagogiei*, ediția 1968, p. 53.

modele bizantine, să se fi tradus chiar din această epocă, dar deocamdată nu se cunoaște nici un document scris în limba română aparținând secolului al XIV-lea.

Cu tot caracterul oficial al limbii slavone, în Țara Românească, învățământul în această limbă a rămas în genere un învățământ determinat de nevoile practice ale bisericii și administrației. Au fost create totuși în această epocă și *lucrări originale* în limba slavă, precum *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Teodosie* în secolul al XVI-lea sau traduceri în limba slavă cum este aceea a lucrării celebre a lui Thomas Kempis, *Imitația lui Iisus Hristos*, efectuată de învățatul dregător Udriște Năsturel în secolul XVII.

După cum s-a menționat anterior, pentru a putea fi înțeleasă de popor, căruia i se adresa în biserică, limba slavonă a trebuit să-și asocieze limba vorbită de obște, astfel încât în școlile mănăstirești și episcopale învățământul a devenit în mod necesar mixt, adică *slavo-român*.

Nevoia de a scrie în **limba română** venea și din necesitatea comunicării la distanță, prin scrisori, dar și datorită practicii încheierii de acte între negustori, meșteșugari, practici devenite curente într-o lume în care știința de carte era tot mai importantă²⁵.

Așa cum arată și A. D. Xenopol, era firesc ca îndată ce se cunoștea scrierea slavonă să se scrie și în limba română, deoarece pentru mânuirea ei nu era nevoie de o învățătură deosebită²⁶. Se poate presupune că diecii, grămăticii, logofeții, dascălii etc., cunoscând alfabetul chirilic, au scris de la început atât în limba slavonă, cât și în limba română. Cercetările făcute au ajuns chiar la concluzia potrivit căreia învățarea limbii slavone, ca limbă străină, nu se putea desfășura decât în școli și numai prin intermediul limbii materne, printr-o continuă raportare a slavonei la română, aceasta din urmă devenind în școală obiect de studiu, fie el chiar secundar²⁷. Metoda folosită de dascăli, aceea de a alcătui grămălici și lexicoane slavo-române pentru a-i învăța pe tineri limba slavă, constituie o mărturie în acest sens.

²⁵ Ștefan Pascu (coord.), *Istoria învățământului din România*, vol. I, p. 75.

²⁶ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. V, Iași, 1896, p. 222.

²⁷ Ștefan Pascu (coord.), *Istoria învățământului din România*, vol. I, p. 90.

Existența textelor slavone cu traducere românească intercalată, reprezintă o altă dovadă a învățării limbii slavone prin intermediul limbii române.

Textele românești scrise în această perioadă demonstrează, de asemenea, existența unui învățământ timpuriu în limba română. Scriitorul sârb, Constantin Kostenetki, numit “filosoful”, în lucrarea sa *Despre scriere*, redactată în jurul anului 1420, vorbește despre “scrisul în limba românească” (cu alfabet chirilic) pe la începutul secolului al XV-lea ca despre un lucru obișnuit. Cercetătorii în domeniu afirmă că “limba română din secolele XIV–XV era atât de bine încheată și de puternică, încât ea a putut influența și a influențat o limbă tradiționalistă cum era atunci limba slavă la noi”²⁸.

Dovada practicării scrierii în limba română, cu mult înainte de primul document cunoscut până acum în această limbă, *Scrisoarea lui Neacșu din Cîmpulung* (1521), o constituie și folosirea foarte corectă a ortografiei și punctuației slavone adaptate la specificul limbii române, ceea ce presupune o practică îndelungată.

Un produs al învățământului în limba română sunt și cronicile românești apărute la sfârșitul secolului al XVI-lea (*Cronica oficială*, redactată în cancelaria lui Mihai Viteazul, *Cronica Buzestilor*), instrucțiunile scrise pentru soli de Mihai Viteazul, zapisele păstrate din această perioadă. Ca scriitori de documente în limba română s-au remarcat: Maxim din Bărbătești – Vilcea, Dragomir Plepei din Fieni – Dâmbovița, Eftimie din Bistrița – Oltenia, Arion, dascăl din Boldești – Prahova etc.

Documente s-au emis, de asemenea, în *limbile latină și greacă*. Limba latină a fost adusă la noi încă din secolul al XIII-lea de coloniștii sași sau de diferiți misionari catolici²⁹. Din anul 1300 se păstrează o inscripție latină la Cîmpulung. Limba latină se folosea și în cancelaria domnească. Într-o scrisoare din 1369, Vladislav dă poruncă “tuturor credincioșilor” de “orice neam și limbă” să

²⁸ *Ibidem*, p. 91.

²⁹ R. Manolescu, *Scrierea latină în Moldova și Țara Românească în evul mediu*, în “Revista Arhivelor”, nr. 2/1966, p. 67.

primească “cu cinste” pe un episcop catolic³⁰. Cu un an înainte (1368), același voievod emisese în limba latină o diplomă pentru vămi și bătuse monedă cu inscripție latină.

Cel mai vechi text diplomatic grecesc scris în Țara Românească datează de pe la mijlocul secolului al XIV-lea. În hotărârea sinodală prin care Iachint de Vicina era recunoscut ca mitropolit al Ungrovlahiei, se menționa că domnul Țării Românești ceruse adesea prin scrisorile sale ca țara lui să fie “supt judecată bisericească”³¹. Între voievod și Patriarhie se purtase deci corespondență înainte de 1359.

Documentele amintite arată că la cancelaria domnească și cea mitropolitană existau “scriitori” care cunoșteau limbile *slavonă*, *latină* și *greacă* în secolul al XIV-lea.

Concluzii

Cercetările istorice dovedesc faptul că în spațiul românesc învățământul a constituit o veche realitate. Încă de la întemeierea statelor medievale românești a existat preocuparea pentru dezvoltarea școlilor. Era nevoie de dieci de cancelarie și de alți știutori de carte pentru instituțiile politico-administrative. În același timp, alte tipuri de școli, menite să satisfacă nevoia de carte a diverselor pături și categorii sociale – săteni, negustori, meșteșugari – iau ființă.

Secolele XIV–XVI reprezintă o perioadă de mare însemnătate pentru începuturile noastre culturale, în care “mănăstirea nu se odihnește”³² și în care, odată cu citirea cărților bisericești sau scrierea actelor în limba slavonă, românii, căci dintre români se recrutau acei scriitori, învățau să prețuiască și propria lor limbă. Caligrafia, pictura și muzica înfloreau și ele în această perioadă.

Împrejurările istorice vor face posibilă o comunicare strânsă între creațiile cărturarilor români și cei slavi, astfel încât se poate vorbi de un

³⁰ *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, vol. I, Ed. Academiei, București, 1966, p. 12.

³¹ C. C. Giurescu, *Întemeierea mitropoliei Ungrovlahiei*, în “Biserica ortodoxă română”, 1959, nr. 7–10, p. 691.

³² N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, p. 90.

fenomen de interferență culturală. Așezați la o răscruce de drumuri între diferite culturi și civilizații, românii au primit și valori culturale din alte părți, dar trecându-le prin filtrul gândirii și sensibilității proprii, au difuzat și altora ceea ce ei au asimilat, creat și recreat.

Slavonă sau româno-slavonă, școala secolelor cercetate a rămas pe treapta unei instituții de nivel elementar și mediu. Pentru învățături mai înalte, drumurile duceau către Polonia, Constantinopol sau Italia, de unde aveau să ne vină modelele unui învățământ mai înalt. Modelul care s-a impus cu precădere la sfârșitul acestei perioade a fost acela al marii școli patriarhale de la Constantinopol.

Acestea au fost începuturile culturale ale românilor, legate de ale altor popoare, și N. Iorga recunoaște acest fapt ca un fenomen de integrare umană, "căci viața unui popor e neconținut amestecată cu viețile celorlalte, fiind în funcțiune de dănsle și înrăurind neconținut viața acestora"³³.

A Retrospective Study on the Educational System in Walachia until the 17th century

Abstract

The educational system started a long time ago, not only in towns but also in villages throughout Walachia.

During the first centuries of the second millennium, the cultural and educational phenomenon reflected not only the evolution of the Romanian society but also the Byzantine, Slavic & Latin influences.

Learning how to write, read or calculate was due to the local learned priests and the first "schools" were located in the monasteries, Episcopal offices, & metropolitan churches (Arges, Tismana, Cozia, Bistrita, Dealul etc.).

The chancellor's offices & the local administrative offices were important places of learning for a lot of people, too. Town-schools & village-schools were also created for the elementary education of the traders', craftsmen's & peasants' children.

At first, the language used in the teaching process was (the) Slavonic – the language of the orthodox church by then but, step by step, the educational

³³ *Ibidem*, p. 91.

system got a mixed character – Slavic & Romanian in order to fulfill the necessity of understanding the official language by the ordinary people. Still Latin & Greek were also used in the chancellor's offices.

The youngsters in the Romanian high-society used to continue their education at Universities in Poland, Italy & Constantinople.

Living at the crossroads between different cultures & civilizations, the Romanians received cultural values from everywhere but they also gave the others what they have created.

DISCURSUL MEDICAL DESPRE MOARTE ÎN SPAȚIUL CULTURAL GERMAN*

Drd. Irina Cristescu, M.A.

„Pentru oamenii secolului al XIV-lea, care nu știau nimic despre bacili, purici purtători de ciumă, infecție pe calea aerului și igienă, această boală a fost cea mai grozavă amenințare a existenței lor, un bici al lui Dumnezeu, căruia au trebuit să i se supună, în ciuda rugăciunilor și jurămintelor solemne, un dans macabru terifiant, așa cum de atunci înainte nu a mai putut fi scos din conștiința umană”¹

1. Aspecte generale privind medicina în Evul Mediu occidental

Creștinătatea a avut încă de la începuturi propria teorie asupra bolilor²: ele apăreau fie ca o consecință a păcatelor săvârșite de persoana afectată – ca o pedeapsă sau încercare divină –, fie ca urmare a unor blesteme vrăjitoarești sau ca expresie a posedării de către diavol.

* Studiul de față a fost elaborat în urma cercetării finanțate de la bugetul de stat din cadrul Proiectului de Cercetare pentru Tineri Doctoranzi – Planul Național de Cercetare, Dezvoltare și Inovare – PN II, contract nr. 48/1.10.2007.

¹ Pleticha, Hans: “Schwarzer Tod und Geißlerzüge“, în: Pleticha, Hans (coord.): Deutsche Geschichte – Vom Interregnum zu Karl IV. 1254–1378, vol. 4, Bertelsmann, Gütersloh, 1987, p. 239. Traducerea aparține autoarei.

² Ackerknecht, Erwin H. și Murken, Axel Hinrich: Geschichte der Medizin, ed. a 7-a, vol. 3, Ferdinand Enke, Stuttgart, 1992, p. 57.

Prin urmare, și metodele de vindecare erau formulate astfel încât să răspundă cât mai eficient acestui principiu: în primul rând, rugăciunile, apoi penitența sau apelul la sfinții „specializați” în vindecarea unei afecțiuni sau a alteia, redobândirea sănătății fiind de cele mai multe ori considerată a fi echivalentă cu o iertare a păcatelor, izbăvire și promisiune a mântuirii. Omul medieval înțelegea permanent să îndeplinească, în viziunea sa asupra bolii, două dimensiuni aparent diferite: o dimensiune exterioară, fizică, medicală, și una interioară, spirituală, întregul domeniu medical al vremii fiind marcat de grija față de mântuirea sufletului după moarte³. De-a lungul Evului Mediu, grija față de corp era așadar subsumată unui context religios, sănătatea devenind astfel mai degrabă un rezultat secundar al faptelor și gândirii în termeni religioși, în ciuda profesionalizării tot mai mari a domeniului medical (prin dezvoltarea acesteia ca disciplină predată în cadrul universităților)⁴. Dat fiind acest context, cum s-au putut dezvolta științele medicale de-a lungul Evului Mediu?

Primul centru de educație medicală cu răsunet în lumea medievală a fost Școala de la Salerno – școală laică de receptare a medicinei arabe și antice grecești, care și-a cunoscut perioada de înflorire între secolele al X-lea și secolul al XIII-lea. O altă inițiativă care a contribuit într-un mod semnificativ la răspândirea cunoștințelor medicale ale lumii arabe și grecești a fost Școala de Traducători de la Toledo. Programul didactic al Școlii de la Salerno, precum și traducerile în limba latină ale Școlii de la Toledo au fost mai apoi preluate în cadrul universităților occidentale. Prima Universitate medievală renumită de profil a fost de altfel cea de la Montpellier (înființată în 1181), aceasta aflându-se, deloc întâmplător, în apropierea sferei de influență arabe.

³ Grabmayer, Johannes: Europa im Spätmittelalter 1250–1500. Eine Kultur- und Mentalitätsgeschichte, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2004, p. 84.

⁴ Labisch, Alfons: Homo hygienicus. Gesundheit und Medizin in der Neuzeit, Campus, Frankfurt a.M./New York, 1992, p. 43, vezi și Grabmayer, Johannes: Europa im Spätmittelalter 1250–1500. Eine Kultur- und Mentalitätsgeschichte, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2004, p. 89.

Aceste centre de educație urmăreau formarea profesională ca medic într-un fel nemaivăzut până atunci⁵ și, pentru că latina era folosită pretutindeni ca limbă de predare, aici s-au putut forma medici din întreaga Europă. Totuși, și cunoștințele „nou” intermediare în domeniul medicinei se cramponau în mod steril de autoritatea în materie a clasicilor, ferindu-se de studierea aprofundată a anatomiei umane, desconsiderând ramura chirurgiei și dovedind o predilecție deosebită pentru deschiderea venelor și intervențiile cu fierul înroșit⁶.

Medicina scolastică, la început doar o reiterare a teoriilor din vechime, a promovat personalități care s-au făcut remarcate mai degrabă ca filosofi decât ca oameni de știință, practicanți ai profesiei medicale, dovedind încă o dată că „medicina medievală nu însemna laboratoare sau spitale, ci mai ales biblioteci”⁷. În plus, medicina scolastică practică, orientată după principiile *regimen sanitatis*, a vindecării rănilor de tot felul și utilizării substanțelor medicamentoase, se concentra – mai ales la începuturi – pe aspectele profilactice. Separarea nefericită a medicinei de chirurgie, propovăduită de Galenus și dusă mai departe de teoreticienii arabi a presupus, în primul rând, desconsiderarea celei de-a doua, lăsată în perioada medievală pe mâna bărbierilor, călăilor sau vracilor de tot soiul. Aceștia din urmă, și mai ales bărbierii, învățau profesiunile tămăduitoare și le practicau în cadrul propriilor bresle. Astfel, pe lângă tuns și ras, bărbierii știau cum să extragă dinți și măsele, îndeplinind rolul jucat mai târziu de dentiști, știau să trateze răni, să repare oasele frânte, ba chiar să și efectueze unele mici intervenții chirurgicale. Aceiași bărbieri însoțeau și trupele pe câmpul de luptă, dobândind în timp numele de „Feldschere”⁸.

⁵ Ackerknecht, Erwin H. și Murken, Axel Hinrich: *Geschichte der Medizin*, ed. a 7-a, vol. 3, Ferdinand Enke, Stuttgart, 1992, p. 60.

⁶ *Ibidem*, p. 59.

⁷ *Ibidem*, p. 61.

⁸ În limba germană, termen din care derivă și substantivul românesc „felcer” – (FÉLCER, -Ă, felceri, -e, s.m. și f. Persoană cu o pregătire medicală medie, care asistă pe medic; agent sanitar. – din germ. Feldscher, rus. fel'dșer, magh. felcser *DEX – Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a, Academia Română, Institutul de Lingvistică, 1998.

Nici domeniul anatomiei nu stătea mai bine, chiar dacă – în ciuda a ce s-ar putea crede – Biserica nu se opunea neapărat disecțiilor; motivul principal pentru stagnarea acestui domeniu fiind că operatorii urmăreau procedurile după litera scrisă a lui Galenus, fără a contribui cu nici un fel de observații noi.

Una dintre cele mai importante realizări ale Evului Mediu a fost însă înființarea instituțiilor pentru îngrijirea bolnavilor: spitalele. Primele reglementări privind îngrijirea bolnavilor din ospicii apar în statutele ordinului Cavalerilor Ioaniți (în 1118, la înființarea spitalului de la Ierusalim). În secolul al XII-lea și mai ales al XIII-lea, spitalele din Europa occidentală au cunoscut o înflorire fără precedent, eliberându-se de cadrul limitat al Bisericii și transformându-se într-o instituție autonomă în contextul orașelor în curs de dezvoltare⁹.

Asimilarea bolnavilor, a *pauperes infirmi* – termen potențat de Ordinul Ioaniților ca *domini nostri pauperes* (unde termenul de „sărmă” era deseori sinonim lui „bolnav”) –, cu Christos în viața cotidiană a fost expresia principiului creștin al carității care a călăuzit mult timp organizarea spitalelor medievale¹⁰. Îngrijirea bolnavilor era, prin urmare, asimilată slujirii lui Christos, fapt care se înscria în comportamentul unui bun creștin. În plus, boala era, într-o *interpretatio Christiana*¹¹, felul în care omenirea era încercată de Dumnezeu, iar felul în care aceasta înțelegea să o accepte, să rabde suferințele pe care le presupunea, făcea dovada adevăratei calități de creștin. Suferința trupului presupunea, în fond, vindecarea sufletului, conform dictonului biblic „De aceea mă bucur în slăbiciuni, în defăimări, în nevoi, în prigoniri, în strămătorări pentru Hristos, căci, când sunt slab, atunci sunt

⁹ Probst, Christian: „Das Hospitalwesen im Hohen und Späten Mittelalter und die geistliche und gesellschaftliche Stellung des Kranken“ în: Baader, Gerhard și Keil, Gundolf (coord.): *Medizin im Mittelalterlichen Abendland*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1982, p. 260.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 266–272.

¹¹ Kortüm, Hans-Henning: *Menschen und Mentalitäten. Einführung in Vorstellungswelten des Mittelalters*, Berlin, 1996, p. 244

tare”¹². Modelul reflecta astfel imaginea impusă de Biserică, conform căreia trupul și chinurile lumești erau dovada vremelniciei vieții, dar totodată o garanție a vieții veșnice de apoi.

Spitalele au fost inițial locuri în care urmau a fi primite toate persoanele „în vârstă, sărmene, neputincioase sau infirme sau acele fără folos pentru societatea omenească, din pricina lipsurilor fizice sau spirituale”¹³. Celor șase expresii clasice ale carității, înscrise în Sfânta Evanghelie (hrănirea celor flămânzi, ostoierea setei celor însetați, adăpostirea străinilor, îmbrăcarea celor dezbrăcați, vizitarea celor închiși și îngrijirea celor bolnavi) li s-a adăugat, în spitale, și îngrijirea morților, cu tot ce însemna acest lucru: de la spălarea corpurilor neînsuflețite și până la înmormântarea lor.

În timp, structura acestor instituții caritabile a primit noi impulsuri: la Veneția exista încă din 1258 o breaslă a medicilor și chirurgilor, la Florența, din 1296, o breaslă a medicilor și farmaciștilor, iar la Pisa a luat ființă la sfârșitul secolului al XIII-lea, un colegiu al medicilor. Breslele și colegiile medicale erau organizate după modelul celorlalte organizații profesionale, dar nu se poate spune că au reprezentat încă de la început o voință politică proprie în domeniul sănătății publice¹⁴.

În ceea ce privește instituția „medicului orașului”, angajat și plătit de organele publice, tot orașele italiene au fost cele care au înființat-o încă din secolul al XIII-lea. Veneția, de exemplu, dispunea, în anul 1324 (când număra în jur de 100.000 de locuitori), de 13 medici și 18 chirurgi „ad salarium nostri comuni”¹⁵, aceștia fiind de obicei înalt calificați și primind o retribuție anuală destul de mare, printre obligațiile lor numărându-se obligația de a locui în urbea de

¹² II Corinteni: 12, 10.

¹³ Traducerea aparține autoarei, descrierea provenind dintr-o scrisoare din Lindau, adresată împăratului, citată aici din: Vasold, Manuel: Pest, Not und schwere Plagen. Seuchen und Epidemien vom Mittelalter bis heute, Bechtemünz Verlag, 1999, p. 100.

¹⁴ Labisch, Alfons: Homo hygienicus. Gesundheit und Medizin in der Neuzeit, Campus, Frankfurt a.M./New York, 1992, pp. 51–52.

¹⁵ *Ibidem*, p. 52.

care se îngrijeau, de a-i trata gratuit pe săraci, de a fi prezenți în oraș în cazul izbucnirii unei epidemii și de a formula, în asemenea ocazii, instrucțiuni scrise care urmau a fi transmise populației de către autorități. Sănătatea publică a urbei s-a dovedit așadar încă de la începuturi a fi o sferă complexă, care reunea diferite concepții, interese și politici, devenind un aspect – printre multe altele – al stabilității și ordinii publice.

Cât despre spațiul cultural german, tendințele din domeniul medico-sanitar s-au asemănat cu cele manifestate în nordul Italiei, chiar dacă ele s-au făcut remarcate ceva mai târziu. Studiul medicinei în cadrul universităților germane a fost inițial neglijat, puține fiind instituțiile care țineau un profesor sau doi, iar cei trei ani dedicați deprinderii acestei profesii urmau în principal învățăturile celor trei mari autorități în domeniu din antichitate – Hipocrat, Galenus și Avicenna.

În schimb, pe teritoriul german, spitalele orășenești au apărut încă de la sfârșitul secolului al XII-lea: la Erfurt în 1183, la Konstanz în 1225, la Basel în 1265 sau la Göttingen în 1293 –, chiar dacă acestea nu corespundeau imaginii pe care o avem astăzi asupra acestor instituții. În plus, în secolul al XIII-lea, practic fiecare oraș german mai important dispunea și de câte o leproserie, mai mult, primii medici angajați de orașe fiind consemnați încă de la jumătatea secolului al XIV-lea – la Köln în 1372, la Straßburg în 1383 sau la Frankfurt în 1384¹⁶. Sistemul sanitar urban era controlat, printre altele, prin emiterea unor reglementări cu caracter general, cu efecte asupra acestuia (din domenii precum alimentarea cu apă, curățenia orașelor, alimente și comerț), autoritățile locale fiind responsabile cu supravegherea persoanelor care exercitau profesii medicale, dar îndreptându-și atenția și asupra calității formării și exercitării acestor meserii. În incidența conducerii orașelor intrau și spitalele destinate bolnavilor de tot felul, precum și instituțiile de izolare (leprozerii, mai târziu așa numitele *Pesthäuser* – „casele ciumaților” etc.), apoi încredințarea profesiei de medic al orașului și de medic specializat în tratarea rănilor (de război sau de alt fel). În plus, se

¹⁶ *Ibidem*, p. 61.

mai prevedeau și măsuri menite să reglementeze concurența din domeniul medical. Aceste reguli nu au suferit schimbări importante până în secolul al XVI-lea.

Spitalele sau „secțiile” special destinate ciumaților au apărut în spațiul german în secolul al XV-lea, mai târziu decât în Italia, și servea mai degrabă rolului de spațiu de izolare, decât de terapie.

2. Discursul medical al morții: „de grote dod” – marea epidemie de ciumă la sfârșitul Evului Mediu în spațiul cultural german

„În momentul izbucnirii ciumei în Europa, vechea ordine era deja perturbată, iar procesul demoralizării începuse deja, totuși de abia molima a transformat dezordinea în haos”¹⁷. Această teză se înscrie în registrul comun utilizat de o categorie de cercetători ai fenomenului epidemic medieval, care consideră ciuma ca factor esențial în răsturnarea vechii ordini și instaurarea celei noi, precum și cea mai mare amenințare la adresa societății Evului Mediu occidental¹⁸. În ciuda acestui fapt, se recomandă o oarecare prudență în asumarea acestei teorii, având în vedere că epidemia de ciumă a fost totuși „doar” un element cu valențe catastrofice dintr-un șir mai lung de situații de criză ce au marcat hotărâtor epoca și care au condus la „amurgul”¹⁹ epocii medievale. Rămâne totuși un fapt indiscutabil că marea epidemie medievală de ciumă a constituit impulsul hotărâtor care a dus la modificarea stărilor de fapt din lumea medicală, rămânând pentru „totdeauna viziunea de groază a tuturor popoarelor din Europa”²⁰.

¹⁷ Zinn, Karl Georg: *Kanon und Pest. Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15. Jahrhundert*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, p. 175.

¹⁸ Vezi și Jankrift, Kay Peter: *Krankheit und Heilkunde im Mittelalter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2003, p. 78.

¹⁹ Aluzie la volumul de referință al lui Johan Huizinga, „Amurgul Evului Mediu: Studiu despre formele de viață și de gândire din secolele al XIV-lea și al XV-lea în Franța și în Țările de Jos”, citat în lucrarea de față în ediția apărută în anul 2002 la editura Humanitas, București, în traducerea lui H. R. Radian.

²⁰ Samarian, Pompei Gh.: *Din epidemiologia trecutului românesc – Ciuma*, Institut(ul) de Arte Grafice E. Marvan, București, 1932, p. 23.

Stadiul actual al cunoașterii privind cauzele, extinderea și aspectele medicale ale ciumei nu sunt considerate a fi de o însemnătate primordială pentru judecarea ei din perspectiva efectelor sale istorice²¹. În ceea ce privește intențiile lucrării de față, acest subiect ne interesează însă în mod deosebit, o analiza mai aprofundată a epidemiei de ciumă din Europa occidentală a anilor 1347–1352 fiind deosebit de relevantă în deconspirarea felului în care a luat naștere un set de atitudini puternic conturate macabru, care și-au găsit expresia în varii domenii și pe care urmează să le supunem mai îndeaproape atenției noastre în capitolele următoare, pentru a oferi astfel o imagine cât mai completă a complexului ideatic „moarte la sfârșitul Evului Mediu”. În fond, ciuma a cauzat în Evul Mediu, după mortalitatea infantilă, cel mai mare număr de decese, astfel impunându-i-se, pe bună dreptate, numele de *magna mortalitas*. Contemporanii vorbeau de o de „marea moarte”, „ciuma neagră”, „marea ciumă”, „moartea neagră”, „moartea deasă”²², toate aceste denumiri fiind mărturii ale spaimei cumplite pe care oamenii o resimțeau față de maladie și subliniind numărul neobișnuit de mare de decese pe care le-a provocat acest flagel. Date concrete lipsesc, desigur, cronicarii timpului trecându-le pur și simplu sub tăcere sau rotunjindu-le cu brutalitate. În orice caz, la o populație de aproximativ 73,5 milioane de locuitori ai Europei, procentajul de 30–35 % este cu siguranță, o cifră impresionantă.

Contemporane cu ciuma, mărturiile unor personalități marcante ale epocii vin să evidențieze acest fenomen de moarte în masă: bunăoară, la pierderea preaiubitei Laura, în 1348, Petrarca scria:

„Acest an nu ne-a răpit numai pe prietenii noștri; el a lipsit întreaga lume de locuitorii ei...În ce cronici s-ar mai fi putut citi despre case atât de goale, despre orașe atât de părăsite, despre sate atât de pline de tristețe, despre câmpuri atât de înțesate cu cadavre, despre

²¹ Zinn, Karl Georg: *Kanonen und Pest. Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15. Jahrhundert*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, p. 152.

²² Cu echivalentele lor, în *Mittelhochdeutsch*: „ain gemainer sterb”, „ein grot sterven”, „de grote dod” – vezi și Zaddach, Bernd Ingolf: *Die Folgen des Schwarzen Todes (1347–51) für den Klerus Mitteleuropas*, Gustav Fischer, Stuttgart, 1971, p. 5 și urm.

un pustiu atât de înfricoșător și de întins? Întreabă-i pe istorici, și ei vor rămâne muți. Adresează-te medicilor, și ei vor sta loviți de uimire. Întoarce-te către filosofi, și ei vor ridica din umeri, se vor încrunta și, cu un deget apăsător pe buze, îți vor porunci să taci”²³.

Iar Boccaccio, în prefața *Decameronului*, spunea, pe un ton similar:

„de la începutul lui martie și până în iulie – fie din pricina puterii cu care secera ciuma, fie din pricină că mulți dintre bolnavi erau sluiți ca vai de lume sau de frică părăsiți de cei sănătoși – peste o sută de mii de făpturi omenești (precum se știe neîndoios) s-au prăpădit de boală între zidurile cetății Florenței”²⁴

sau

„Și câți oameni de treabă, câte femei frumoase și câți tineri chipeși, pe care, nu zic alții, dar chiar Galien, Hipocrate sau Esculap i-ar fi crezut sănătoși tun, n-au dejunat, de dimineață cu ai lor, cu prieteni sau tovarăși, pentru ca în aceeași seară să ajungă a cina cu morții lor pe ceea lume!”²⁵.

Împăratul bizantin Ioan al IV-lea Cantacuzino (1347–1355), descrie în memoriile sale forma pulmonară a bolii:

„La unii bolnavi, plămânii erau atacați dintru început și nu întârziu să se aprindă. Pieptul era cuprins de dureri vii, scuipatul se umplea de sânge, iar răsuflarea căpăta un miros groaznic. Fundul gâtului și limba, arse de căldura prea mare, erau negre și pătate de sânge. Cei care beau multă apă nu se simțeau mai ușurați decât cei care beau puțin. Somnul le pierdea și agitația lor nu avea margini”²⁶.

În răspândirea sa, ciuma cuprinde și Rusia, un letopiseț local vorbind despre faptul că:

²³ Brătescu G. și Lucian M., *Epidemiile de-a lungul timpurilor*, București, Ed. Științifică, 1968, p. 30

²⁴ Boccaccio, Giovanni, *Decameronul*, București, Ed. Univers, 1978, p. 38

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Brătescu G. și Lucian M., *Epidemiile de-a lungul timpurilor*, București, Ed. Științifică, 1968, p. 31.

„a fost o boală foarte mare la Smolensk, Kiev și Suzdal, și asupra întregii țări a Rusiei a fost moarte crudă, și neîndurătoare, și grabnică. Iar la Ghihovo nu a mai rămas atunci nici un om, toți au fost uciși, și la fel la Belo-Ozero”²⁷.

Pornind din deșertul Gobi, la sfârșitul anilor 20 ai secolului XIV, fără ca cineva să înțeleagă nici până astăzi în totalitate felul în care aceasta s-a declanșat, ciuma s-a răspândit respectând cu fidelitate geografia rutelor comerciale medievale, atât pe mare cât și pe uscat, având tendința de a se stabili mai curând în orașe. Drumul acesteia din Orient spre Europa a putut fi astfel reconstituit cu destulă ușurință: Orientul Apropiat, spațiul Mediteranean, prin Europa Centrală spre nord și, în fine, înapoi către Rusia. În anul 1345, ciuma atinsese partea sudică a Volgăi. În 1346 era deja în Caucaz și în Crimeea, iar în 1347 ajunsese la porțile Constantinopolului. Alexandria a fost lovită în toamna aceluiași an, și până în primăvara următorului an muriseră, în fiecare zi în jur de o mie de oameni. La Cairo, rata mortalității era de șapte ori mai mare. În decursul anului 1347, ciuma s-a răspândit cu rapiditate către vest, în special din pricina circulației dense din spațiul mediteranean. Poarta principală de intrare a ciumei în Europa Occidentală a fost, conform cronicarilor europeni contemporani cu epidemia, Messina, vasele genoveze aducând ciuma în anul 1347 de la Caffa, venind prin apele Mării Negre, la acea vreme una dintre legăturile cele mai importante cu China; atunci când corăbiile au ajuns în port, cei de la bord erau fie morți, ori pe moarte. Până la sfârșitul lui 1347 a fost infectată întreaga Sicilie, după modelul de răspândire ce avea să se repete în întreaga Europă: de pe mare, în porturi, din porturi, de-a lungul rutelor comerciale, pe uscat. Epidemia s-a întins mai rapid pe căile maritime și fluviale și mai încet pe cele terestre. În ianuarie 1348, ciuma ajunge la Marsilia. Primăvara lui 1348 duce epidemia către Paris, iar până în luna septembrie boala ajunsese în Anglia. Tot în 1348 este infestată și Germania și Țările de Jos; extremitățile Europei nu scapă nici ele: Norvegia, în 1349, țările est-europene în 1350, Rusia, ceva mai târziu, în 1351. Pe cale maritimă, epidemia ajunge chiar și în Islanda și în Groenlanda.

²⁷ *Ibidem*, p. 35.

De o mai mare relevanță pentru lucrarea de față sunt însă datele privitoare la spațiul de limbă germană²⁸: în țările la nord de Alpi, ciuma ajunge de abia la mijlocul anului 1348, concentrându-se inițial, până la sfârșitul anului, în cursul răspândirii dinspre nordul Italiei, doar asupra Tirolului, Carinției / Kärnten și Stiriei / Steiermark, de abia în primăvara lui 1349 ajungând în Austria²⁹, iar de aici pătrunzând în Bavaria și Moravia. În ceea ce privește Elveția, aceasta a fost afectată de epidemie încă din primăvara anului 1349. Zonele de coastă, foarte expuse și sensibile la flagel, din nordul spațiului german precum Frizia / Friesland, au fost contaminate în 1349, Prusia în același an, iar după ce epidemia s-a răspândit în Jutlanda, în anul 1350, ea a început să coboare treptat și către Schleswig și Holstein.

Felul în care s-a răspândit ciuma pe teritoriul Germaniei este un fapt, la rândul său, destul de disputat printre cercetătorii fenomenului³⁰, care, având în vedere cronologia răspândirii maladiei pe teritoriul italian, precum și tendințele sud-nord de infectare, au dat glas unor ipoteze conform cărora prima zonă afectată de pe pământul de limbă germană nu ar fi putut fi spațiul tirolez / bavarez, teză general acceptată, argument susținut de faptul că Alpii constituie o

²⁸ Pleticha, Hans: "Schwarzer Tod und Geißlerzüge", în: Pleticha, Hans (coord.): Deutsche Geschichte – Vom Interregnum zu Karl IV. 1254–1378, vol. 4, Bertelsmann, Gütersloh, 1987, p. 242, vezi și Bulst, Neidhard: „Vier Jahrhunderte Pest in niedersächsischen Städten. Vom Schwarzen Tod (1349–1351) bis in die erste Hälfte des 18. Jahrhunderts“, în: Meckseper, Cord (coord.): Stadt im Wandel – Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland 1150–1650“, vol. IV, Braunschweigiges Landesmuseum, 1985, pp. 251–270.

²⁹ „aber gab viel volkes starb in dem naechsten jar da nach in der stat zu wienne in Oesterreich ... und streckt sich der sterb auf gegen Paiern und ze Pazzaw und viel verrer“ – „dar mulți au murit în anul ce-a urmat [1349] în urbea Vienei din Austria...iar moartea s-a întins mai apoi înspre Bavaria, ajungând la Passau și tot mai departe“. Traducerea aparține autoarei, citat în: Hoeniger, Robert: Der Schwarze Tod in Deutschland. Ein Beitrag zur Geschichte des vierzehnten Jahrhunderts, ediție facsimil după lucrarea din 1882, Sändig Reprint Verlag, Schaau/Liechtenstein, 1981, p. 16.

³⁰ Vasold, Manfred: Die Pest. Ende eines Mythos, Stuttgart, Theiss, 2003, p. 100.

barieră naturală puternică, care ar fi putut influența considerabil modelul de răspândire al ciumei. Modelul de penetrare oferit în schimb este unul ocolitor, boala având – conform contestatarilor modelului de contaminare sud-nord – șanse mai bune să pătrundă pe teritoriul german pe calea apei, ceea ce este foarte posibil să se fi întâmplat, în opinia noastră, totuși nu în mod exclusiv, având în vedere căile combinate de răspândire a infecției stabilite pentru celelalte țări studiate.

După primele decenii ale secolului XV, ciuma a intrat în faza pandemică³¹, și avea să mai apară în Europa din când în când, încă vreme de patru sute de ani. După prima foamete de proporții din anul 1290 și până în momentul în care epidemia de ciumă, în prima jumătate a secolului XV, a început a da semne de retragere, Europa pierduse o parte considerabilă a locuitorilor săi.

„Și se spune că în anul o mie trei sute patruzeci și nouă a venit o mare moarte peste țara germană, care a fost numită prima mare moarte”³².

sau

„Era anul 1349 când a fost cea mai mare moarte văzută până atunci”³³.

³¹ În termeni medicali, se face deosebirea între *epidemie* (boală contagioasă care afectează într-o anumită perioadă un număr mare de persoane dintr-o anumită zonă) și *pandemie* (boală contagioasă care afectează pe o perioadă mai lungă de timp locuitorii unor regiuni extinse – țări, chiar și continente diferite).

³² „Item da ma schreip dusent druhundert unde in dem nune unde virzigsten jare da quam ein groß sterben in Dutsche lande, daz ist genant daz große erste sterben“. Traducerea aparține autoarei, din: „Limburger Chronik“, în: Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde (ed.): Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters, vol. 4, Weidmann, Dublin / Zürich, 1973, p. 31.

³³ „Do men zalte 1349 jor, do was der groeste sterbotte, der vor ie gewas”. Traducerea aparține autoarei, din: Chroniken der oberrheinischen Städte. Straßburg“, în: Mönke, Gisela (coord.): Quellen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Mittel- und Oberdeutscher Städte im Spätmittelalter, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1982, p. 195.

Epidemia de ciumă și-a întins tentaculele cu o rapiditate uluitoare, revendicând, într-un scurt răstimp, viețile a milioane de oameni – aceasta este o certitudine -, totuși, având în vedere cantitatea (dar și calitatea!) relativ redusă de izvoare ale vremii, încercările de a estima în mod realist pierderile provocate de epidemia de ciumă din 1347–1352 – mai ales pentru spațiul german – sunt sortite de cele mai multe ori eșecului. Chiar dacă majoritatea cronicarilor tind să exagereze cifra mortalității (unii apreciind chiar că nouă zecimi din populație a murit în urma bolii), știm³⁴ că pesta din 1345–1352 a acoperit trei continente (Asia, Europa și Africa), doar în Europa numărul morților fiind apreciat la cca. 20–25 de milioane.

La calcularea numărului total de victime ale flagelului trebuie avut în vedere și faptul că acesta stăruia vreme de câteva luni într-un ținut, pentru ca după un anumit interval de acalmie să reapară și să-și ceară din nou tributul de vieți omenești. Între anii 1347 și 1352, nu puține au fost localitățile în care „moartea neagră” s-a întors de trei-patru ori³⁵. Epidemiile de ciumă nu erau însă ceva nou: ciuma este una dintre bolile care, de-a lungul istoriei, au provocat pandemii cu zeci și sute de milioane de morți³⁶.

În plus, mortalitatea extrem de ridicată de pe urma primului val de ciumă din anii 1347–52 se mai poate justifica și prin faptul că era o

³⁴ Brătescu G. și Lucian M., *Epidemiile de-a lungul timpurilor*, București, Ed. Științifică, 1968, p. 30.

³⁵ *Ibidem*, p.35.

³⁶ Câteva exemple concludente: „Ciuma lui Iustinian”, pandemia de ciumă de la începutul Evului Mediu – sec. VI – cuprinde tot bazinul mediteranean și ucide în cinzeci de ani peste 100 milioane oameni, întinzându-se pe o perioadă de 250 de ani; „Ciuma Neagră” – sec. XIV, 1348–1350 – ucide peste un sfert din populația europeană, stingându-se foarte încet (de abia după mai bine de 400 de ani). În 1891, ciuma reapare în China, extinzându-se în teritorii până atunci neatinse de acest flagel (continentul american, Australia, Africa de Sud etc.); pe teritoriul României, cele mai mari epidemii de ciumă au fost „Ciuma de la Iași” – 1770 și „Ciuma lui Caragea” – 1812–1814, adusă, după cum se pare, de alaiul lui Ion Caragea – înscăunat în 1812 – de la Constantinopol: mor aprox. 90 000 de oameni, dintre care, 30–40.000 numai la București.

boală „nouă”, care nu rămăsese ancorată în memoria colectivă, cu ocazia următoarelor valuri epidemice oamenii învățând să facă față mai bine flagelului, dezvoltând astfel, dincolo de o oarecare rezistență fizică în fața infecției, o „rezistență morală”³⁷. Este totuși improbabil ca *pestilencia maxima* să fi cauzat în mod direct numărul uriaș de morți care îi este atribuit în mod obișnuit.

Cronicile vremii nu aveau nici un fel de pretenții statistice la numărătoarea victimelor ciumei, scopul lor fiind mai degrabă să exprime, prin mijloacele literare convenite, proporțiile cutremurătoare – „epice” – ale epidemiei. Robert Hoeniger, bunăoară, a refuzat în lucrarea sa din 1882 orice fel de cuantificare a mortalității în urma ciumei, invocând lipsa de credibilitate a surselor și limitându-se la o caracterizare pur calitativă a epidemiei³⁸.

Pentru cercetarea epidemiilor care au bântuit Europa Centrală la sfârșitul Evului Mediu trebuie luat în considerare însă mult mai mult decât studiul surselor scrise – cifrele exagerate sunt imposibil de utilizat în analizele istorico-demografice. Se impune, așadar, analizarea altor fenomene, care pot conduce la făurirea unei imagini mai apropiate de adevăr. În urma morții unei mari părți a populației, apar fenomene tipice³⁹: oprirea lucrărilor în construcții, golirea caselor (uneori, golirea de oameni a unor așezări întregi), căderea în paragină a terenurilor arabile, creșterea numărului testamentelor și a încasărilor bisericii (pentru slujbe, înmormântări), scăderea numărului afacerilor și a taxelor și impozitelor încasate de stat, impunându-se, în plus, pentru cercetătorii evenimentului, o verificare a registrelor cu membri

³⁷ Știau la ce să se aștepte, era evident că într-un fel sau altul reușiseră să supraviețuiască, astfel încât puteau încerca să repete „victoria” în fața bolii, sau să transmită descendenților propria experiență.

³⁸ Vezi lucrarea (rămasă) de referință a dr. Robert Hoeniger din 1882: *Der Schwarze Tod in Deutschland. Ein Beitrag zur Geschichte des vierzehnten Jahrhunderts*, republicată în facsimil la Sändig Reprint Verlag, Schaa/Liechtenstein, 1981. Compară și cu Zinn, Karl Georg: *Kanon und Pest. Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15. Jahrhundert*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, p. 178.

³⁹ Vezi și Vasold, Manfred: *Die Pest. Ende eines Mythos*, Stuttgart, Theiss, 2003, pp. 116–117.

ai diferitelor bresle, cu nașteri și decese, a testamentelor sau a descoperirilor arheologice în domeniu (în speță excavațiile în vechile cimitire) purtătoare de indicii edificatoare.

În ceea ce privește identificarea izvoarelor scrise pe problema bolii și a morții în societatea medievală în general, exercițiul cercetării se aseamănă cu proverbiala căutare a acului în carul cu fân⁴⁰. Tipul surselor poate fi atât de diferit – fie că relatează despre boala sau moartea unor persoane cu vază, despre apariția unei epidemii, întocmirea unor testamente, întemeierea unor spitale sau angajarea unor medici; fie că reprezintă rezultatele unor săpături arheologice în situri considerate „interesante” (vechi cimitire dedicate sau nu în întregime victimelor unei anumite afecțiuni); fie că ating subiectul în imagini sau alte forme de reprezentare artistică -, încât cu greu poate fi reconfigurată o imagine de ansamblu asupra unui anumit element supus analizelor moderne.

Marea epidemie de ciumă a acoperit toate statele europene, totuși au existat unele deosebiri regionale clare. Cele mai mari pierderi le-a suferit Europa Centrală și de Vest, care, în Evul Mediu cunoscuse cel mai mare avânt demografic (vezi tabelul de pe pagina următoare).

Populația estimată a Europei de la anul 1000 la 1450⁴¹
(pe ani și în milioane de locuitori)

Regiune / Țară	1000	1340	1450
Grecia, Balcani	5	6	4,5
Italia	5	10	7,5
Peninsula Iberică	7	9	7

⁴⁰ Jankrift, Kay Peter: Krankheit und Heilkunde im Mittelalter, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2003, p. 1.

⁴¹ Versiune adaptată (privitoare doar la evoluția demografică dintre anii 1000–1450) după J. C. Russel, unul dintre primii istorici care s-au folosit de metodele statisticii pentru a evalua efectele cumei asupra populației medievale, citat în: Zinn, Karl Georg: Kanonen und Pest. Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15. Jahrhundert, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, p. 180.

Sudul Europei	17	25	19
Franța, Țările de Jos	6	19	12
Insulele Britanice	2	5	3
Germania, Scandinavia	4	11,5	7,5
Europa Centrală și de Vest	12	35,5	22,5
Rusia	6	8	6
Ungaria	1,5	2	1,5
Europa de Est	9,5	13	9,5
Total Europa	38,5	73,5	50

În ciuda observației pline de patos a întemeietorului demografiei istorice germane, Johann Peter Süßmilch („Ciuma de acum 400 de ani, din vremea Împăratului Carol al IV-lea, din anul 1346, a fost descrisă în toate analele ca fiind cea mai grozavă, de abia rămânând jumătate din locuitori în urma ei”⁴²), se pare că cifra mortalității pentru „Moartea Neagră” – adică primul val de ciumă din anii 1347–1352) a afectat ceva mai puțin spațiul de limbă germană decât alte părți ale Europei, precum Italia și Franța, numărul victimelor crescând vertiginos de abia în urma „replicilor” din anii următori, ceea ce nu înseamnă totuși – în nici un caz – că spațiul de limbă germană nu a suferit pierderi considerabile de ordin demografic de-a lungul secolului al XIV-lea. Italia și Franța sunt însă țări în care epidemia de ciumă a fost foarte bine documentată, ceea ce nu se poate spune, din păcate, și despre spațiul german.

După cum putem vedea, situația este departe de a fi tocmai clară. Cum majoritatea populației locuia la acea vreme în mediul rural, iar studiile germane pentru acest segment sunt puține pentru perioada analizată de noi, cercetarea privind impactul epidemiei de ciumă asupra teritoriului de limbă germană trebuie să se concentreze asupra marilor orașe și, în special, asupra acelor așezări aflate de-a lungul marilor rute comerciale. În mod surprinzător însă, nici cronicile din

⁴² Citat în: Vasold, Manfred: *Die Pest. Ende eines Mythos*, Stuttgart, Theiss, 2003, p. 116. Traducerea aparține autoarei.

aceste orașe nu aduc prea multă lumină asupra acestui aspect, multe dintre ele fiind pierdute pentru totdeauna din pricina incendiilor sau altor calamități abătute asupra arhivelor urbane, altele menționând în treacăt, sau chiar trecând sub tăcere primul val al epidemiei de ciumă care s-a făcut remarcat cu brutalitate în epocă sub numele *ein grofß sterben / de grote dod*⁴³:

Ceva mai bine documentate sunt totuși epidemiile ulterioare și, pe alocuri, unele evenimente legate intrinsec de această calamitate pan-europeană: persecutarea evreilor în orașe germane precum Straßburg, Freiburg (Breisgau) și Speyer sau procesiunile flagelanților de la Magdeburg sau din alte localități. Imperiul avea înainte de marea epidemie medievală de ciumă 11–12 milioane de locuitori, numărul acestora scăzând până la 1470 la 7–8 milioane – fapt necauzat neapărat doar de prima mare epidemie, cât de cele care i-au urmat la intervale dese și regulate.

Să luăm, de exemplu, cazul emblematic al orașului Nürnberg⁴⁴, unul dintre cele mai aglomerate din Imperiul Romano-German, care a trecut, până la jumătatea secolului al XVI-lea, prin nu mai puțin de cincisprezece epidemii: după primul val din (de abia) 1359, au urmat epidemiile din anii 1377, 1388, 1395, 1407, 1427, 1451/52, 1462/63, 1474/75, 1483/84, 1494/95, 1505/06, 1519/20/21, 1533/34, 1543. Un alt studiu regional, de dată mai recentă⁴⁵, a arătat că anumit orașe din Westfalia și Renania Inferioară au fost vizitate de ciuma aflată în stare endemică într-un răstimp de 250 de ani (de la prima mare epidemie medievală și până a sfârșitul secolului al XVI-lea) în medie de 30 de ori (de ex. Dortmund, Münster – de 36 de ori, Köln – de 27 de ori).

Totuși, la Hamburg mor în 1350 „din 34 brutari, 12, sau 35 la sută, din 40 de măcelari, 18, sau 45 la sută, din 37 de funcționari

⁴³ Excepție făcând câteva izvoare de referință în studiul mării epidemii de ciumă de pe teritoriul de limbă germană, din care, având în vedere detaliile și multitudinea aspectelor conținute, am selectat trei, și anume: *Magdeburger Schöppenchronik*, *Limburger Chronik* și *Straßburger Chronik*.

⁴⁴ Vasold, Manfred: *Die Pest. Ende eines Mythos*, Stuttgart, Theiss, 2003, p. 124.

⁴⁵ Jankrift, Kay Peter: *Krankheit und Heilkunde im Mittelalter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2003, p. 98.

orășenești, 21, sau 57 la sută⁴⁶ – cu toate că nordul Germaniei a fost, după cum se pare⁴⁷, mai afectat decât sudul, cifra mortalității în urma mării epidemii ridicându-se aici la „doar” o zecime din totalul populației (Hamburg – la fel ca și Bremen sau Lübeck -, au fost orașe în care mortalitatea în timpul primei mari epidemii de ciumă a fost deosebit de ridicată, nu trebuie însă să generalizăm cifrele de mai sus asupra întregii populații, cercurile profesionale menționate fiind, în general, mult mai expuse agenților de răspândire a bolii – șobolanii fiind atrași în mod special de brutării sau măcelării).

Una dintre singurele surse germane⁴⁸ privind mortalitatea, bazată pe altceva decât estimări grosolane, pare a veni din orașul Bremen, unde consuli au cerut (conform unei însemnări din cartea urbei de la 1364) o numărătoare a victimelor ciumei pentru anul 1351: au rezultat 6966 de morți. Se mai știe, de exemplu⁴⁹, că în orașul german Lübeck au murit un sfert din proprietarii de locuințe și o treime din membrii sfatului local, la Erfurt murind doar în anii 1350/1351 12 mii de oameni, adică, în medie, 16–17 oameni în fiecare zi.

În rândurile populației de nivel mediu și mai ales a celor mai săraci, boala a făcut ravagii. Nu trebuie uitat faptul că la începutul secolului al XIV-lea se înregistrase o răcire accentuată a vremii, cu efecte importante asupra agriculturii (în sensul obținerii unor recolte mai slabe) și, implicit, asupra mortalității – cu tendințe ascendente – din pricina foametei (mai ales după 1315, când se raportează⁵⁰ o

⁴⁶ Traducerea aparține autoarei, din: Vasold, Manfred: *Die Pest. Ende eines Mythos*, Stuttgart, Theiss, 2003, p. 115.

⁴⁷ Cf. calculele lui Johannes Nohl (1882–1963), istoric și psihanalist german, citat aici din: Vasold, Manfred: *Die Pest. Ende eines Mythos*, Stuttgart, Theiss, 2003, p. 116.

⁴⁸ Zaddach, Bernd Ingolf: *Die Folgen des Schwarzen Todes (1347–51) für den Klerus Mitteleuropas*, Gustav Fischer, Stuttgart, 1971, pp. 18–19.

⁴⁹ Pleticha, Hans: „Schwarzer Tod und Geißlerzüge“, în: Pleticha, Hans (coord.): *Deutsche Geschichte – Vom Interregnum zu Karl IV. 1254–1378*, vol. 4, Bertelsmann, Gütersloh, 1987, p. 242.

⁵⁰ Vasold, Manfred: *Die Pest. Ende eines Mythos*, Stuttgart, Theiss, 2003, pp. 101–103.

scădere pronunțată a prețurilor terenurilor și creșterea salariilor în agricultură, dovadă a scăderii numărului forțelor de muncă). Igiena și alimentația extrem de deficitară a contribuit la slăbirea capacității păturilor inferioare de a opune rezistență la boală. În plus, boala părea să apară mai frecvent la copii, femei și bătrâni, care trăiau mai mult prin case și erau mai expuși înțepăturilor de purice, precum și infectării inter-umane⁵¹.

Sfatul medicilor vremii de a fugi din calea ciumei nu putea fi, în general, urmat decât de clasele superioare, care dispuneau de mijloacele necesare pentru a face acest lucru. Mortalitatea printre membrii acestor clase a fost mai redusă. În cronici sunt amintiți pe alocuri medici, avocați, clerici sau funcționari, care au preferat să „evadeze” din localitățile infectate, ignorându-și obligațiile.

Bolnavii sufereau astfel, în afară de chinurile bolii, și de pe urma abandonului. În lipsa medicilor și a preoților (suprasolicitați, ascunși de frica îmbolnăvirii sau morți, la rândul lor, în număr mare), nimeni nu le mai putea da îngrijire trupească ori sufletească și mureau deseori singuri, netratați și neîmpărtașiți. Mortalitatea ridicată în urma epidemiei de ciumă a pus însă și o altă problemă spinoasă: cine avea să îngroape toate aceste victime, acum că nimeni nu dorea să aibă de a face cu ele (având, mai ales, în vedere credința generală în teoria miasmatică, conform căreia cadavrele erau surse pline de agenți nocivi), dar și că numărul lor era grozav? Cimitirele erau pline până la refuz, gropile comune fiind deseori acoperite de un strat dar foarte subțire de pământ. Pentru a se descurca cu numărul tot mai mare de morți au fost introduse în unele locuri - acolo unde cadavrele nu erau transportate în masă la locurile de îngropăciune stivuiți în căruțe - sicrie speciale, de “multiplă folosință”, folosit în timpul epidemiilor de ciumă pentru debarasarea cadavrelor în gropile de cele mai multe ori comune⁵². Aceste cutii de lemn aveau în partea inferioară capace

⁵¹ Kelemen, L., *Pesta (Ciuma)*, în: M. Voiculescu (ed), *Boli infecțioase*, vol. III, București, Ed. Medicală, 1961, p. 625. Vezi și Labisch, Alfons: „*Homo hygienicus*” – *Gesundheit und Medizin in der Neuzeit*, Campus, Frankfurt a.M./New York, 1992, pp. 42–54.

⁵² În germană, „Pestsärge“.

dețășabile, din care corpurile ciumaților erau evacuate în gropi, astfel golindu-se pentru a adăposti temporar următoarele victime.

Dintre categoriile profesionale, notarii, medicii și personalul sanitar au suferit, și ei, mari pierderi în rândurile lor, din cauza contactelor sporite cu cei afectați de ciumă. Clerul a reprezentat, la rândul său, o categorie socială în mod deosebit amenințată de flagel, spovedania înainte de moarte devenind astfel o problemă, preoții prezenți la căpătâiul muribunzilor de ciumă expunându-se contagiunii și, deseori sucombând în urma ei. Bineînțeles că cei mai afectați erau clericii din pătura inferioară, cu o frecvență mai mare a contactelor interumane, precum și cu o situație materială inferioară, care îi făcea să aibă o deosebită sensibilitate față de boală. În cazul monahilor, riscul de infectare putea fi chiar mai mare, date fiind condițiile de trai – în comun și de cele mai multe ori în mizerie – fiind uneori suficient ca un singur călugăr să fie contaminat pentru a infecta întreaga comunitate. S-a susținut deseori⁵³ că odată cu decimarea clerului monastic european în urma epidemiei de ciumă, s-a produs o sincopă semnificativă în rândul intelectualilor europeni, care doar cu greu a putut fi depășită.

Despre mortalitatea în urma ciumei în rândul membrilor ordinelor religioase s-au păstrat ceva mai multe informații și, dat fiind faptul că în mănăstiri numărul membrilor existenți era consemnat cu suficientă rigurozitate la intervale regulate de timp, cuantificarea mortalității poate fi – dacă nu direct aflată de la sursă – măcar estimată cu ceva mai multă precizie. Bunăoară, la mănăstirea franciscanilor de la Magdeburg, din 11 călugări au murit în vremea mării epidemii 8, la Mariengarten, lângă Göttingen, din 70, 52, la mănăstirea benedictină din St. Georgenberg din Tirol toți cei 8 viețuitori, iar la Disentis, 8 din 11 călugări benedictini⁵⁴.

Doar înalții prelați ai Bisericii au avut mai de puțin de suferit de pe urma flagelului, interesant de urmărit fiind, în acest sens, și felul în

⁵³ Zinn, Karl Georg: *Kanonen und Pest. Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15. Jahrhundert*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, p. 89.

⁵⁴ Vezi și Zaddach, Bernd Ingolf: *Die Folgen des Schwarzen Todes (1347–51) für den Klerus Mitteleuropas*, Gustav Fischer, Stuttgart, 1971, p. 33.

care a fost descris comportamentul papei în timpul mării epidemii. În primul rând trebuie notat că mărturiile contemporanilor privind acest fapt se însciau în registre diferite⁵⁵: de la cele care documentau faptul că papa Clement al VI-lea ar fi fugit de la Avignon, ascunzându-se într-o localitate învecinată sau chiar „baricadându-se” în odăile sale⁵⁶ (fapt în fond deloc condamnat, având în vedere sfaturile medicilor vremii de a părăsi sau a se izola de locurile sau persoanele infectate), până la documentele păstrate în arhivele oraşului, emise în prima jumătate a anului 1348, în care se documentează – direct, prin semnătura acestuia la finele diverselor documente, sau indirect, prin menţionare, prezenţa acestuia în urbe. Mai mult, biografia papei evidenţiază măsurile de ameliorare a situaţiei de criză din Avignon, prin suplimentarea fondurilor pentru plata medicilor, a celor care cărau cadavrele ciumaţilor sau a groparilor din chiar din „buzunarul” papal, fapt care vine să contrazică zvonurile vremii conform cărora papa ar fi avut mai degrabă o atitudine defensivă, de autoizolare şi neimplicare.

Pentru a înţelege impactul extraordinar pe care l-a avut epidemia la sfârşitul Evului Mediu, trebuie să înţelegem totuşi ce presupune această boală, punând în balanţă cunoştinţele medicale

⁵⁵ *Ibidem.*, pp. 58–60; Dr. G. Brătescu afirmă în lucrarea sa privind trecutul epidemiologic faptul că la Avignon şi în împrejurimi ar fi dispărut de pe urma mării epidemii 150.000 de persoane (este totuşi destul de crezut, Avignon fiind, înaintea transformării sale în reşedinţă papală, la începutul secolului al XIV-lea, o localitate destul de lipsită de importanţă. La toate acestea se adaugă şi faptul că o parte semnificativă a populaţiei din zonă fusese deja destul de grav afectată de foametea din deceniile anterioare): Brătescu G. şi Lucian M., *Epidemiile de-a lungul timpurilor*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1968, p. 34.

⁵⁶ „Der bobest zu Avion lies alles gerihte under wegen und beslos sich in eine kammer und lies nieman zu ime und hette allewegen ein gros für vor imme.“ („Papa de la Avignon a lăsat totul deoparte şi s-a încuiat într-o odaie, nelăsând pe nimeni să intre, şi ţinea mereu aprins un foc mare să-l vegheze”). Traducerea aparţine autoarei, din: „Chroniken der oberrheinischen Städte. Straßburg“, în: Mönke, Gisela (coord.): *Quellen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Mittel- und Oberdeutscher Städte im Spätmittelalter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1982, p. 195.

recente, pentru a putea astfel evalua într-o manieră obiectivă felul în care a fost înțeleasă această formă de contagiune în epocă. Ce este, aşadar, ciuma?

Ciuma (pesta) este o boală cu poartă de intrare cutanată, o boală acută infecţioasă şi contagioasă, produsă de *Yersinia pestis*, bacil gram negativ aerob, dimensiuni: 1–5 microni, mobil, cu coloraţie bipolară şi pleomorf, familia: Brucellaceae, genul: *Yersinia*⁵⁷. Descoperit în anul 1894 (anul epidemiei de ciumă din Hong Kong), în cercetări efectuate în mod paralel, în locaţii diferite, de către Yersin şi Kitassato, care găsesc în puroiul bubonic şi în organele şobolanilor ciumaţi agentul patogen al bolii.

Mai târziu, Somond recunoaşte şi rolul *puricelui* ca agent transmiţător al bolii, caracterizată printr-o evoluţie autolimitantă de mare severitate cu forme chimice diferite şi mortalitate ridicată. Boala poate îmbrăca forma iniţială bubonică sau forma pulmonară, ambele putând evolua septicemic letal.

Primele forme de luptă antibacteriană au apărut în secolul al XIX-lea şi erau folosite la naşteri şi intervenţii operatorii. Adevărata terapie şi profilaxie antibacteriană se impune însă de abia în aii douăzeci şi treizeci ai secolului XX, când sunt descoperite – de către şcoala germană de chimie – primele preparate antibacteriene, aşa numitele „sulfonamide”. Primul antibiotic, penicilina, este descoperit de abia în 1941 (fără efect asupra bacilului ciumei), fiind urmat de altele precum streptomicina (1944), neomicina (1949), cloranfenicolul (1949), kanamicina (1957) sau gentamicina (1963), deosebit de eficiente în lupta împotriva flagelului.

Se cunosc peste două sute de specii de animale care pot găzdui bacilii pestoşi, totuşi gazdele predilecte ale *puricelui* – agent transmiţător al contagiunii – sunt rozătoarele sălbatice (în special şobolanii), care, scormonind în sol după hrană, se contaminează, bacilul

⁵⁷ Chiotan, Mircea, *Boli infecţioase*, ed. Naţional, Bucureşti, 2000, pp. 40–82 şi p. 574 şi Kelemen, L., *Pesta (Ciuma)*, în: M. Voiculescu (coord), *Boli infecţioase*, vol. III, Bucureşti, Ed. Medicală, 1961, p. 625.

având o rezistență mare la adăpost de lumină⁵⁸. Gradul de contagiozitate este deosebit de ridicat. Prin ciupitura de purice, se contractează forma bubonică a bolii (cu formarea adenoflegmoanelor – a „buboanelor” – în zona înțepăturii), cea mai frecventă și mai puțin gravă, apoi, prin modificarea ciclului de răspândire – de la o persoană la alta, prin intermediul purecelui uman sau prin infectarea aerogenă, forma pulmonară (mult mai gravă), amândouă având însă o evoluție septicemică și rapid letală în cazul în care nu sunt tratate în timp util. Perioada de incubație este foarte scurtă (1–6 zile), cu o invazie intensă și rapidă, decesul, în cazul apariției septicemiei, survenind în 24–48 de ore. Mortalitatea este deosebit de crescută la începutul și sfârșitul epidemiilor, în cazul pestei bubonice fiind de până la 50%, în timp ce, în cel al ciumei în forma pulmonară poate ajunge, fără terapie, și la 100%⁵⁹.

Atitudinea ideală de tratare a bolilor infecțioase, spun medicii secolelor XX și XXI⁶⁰ ar trebui să aibă în vedere atât măsurile

⁵⁸ În crotele puricilor, în cadavrele animalelor și persoanelor decedate și înmormântate (ceea ce constituie o parte din explicația pentru revenirea bolii, mult timp după stingerea unui focar epidemic; o altă explicație este și caracterul relativ și temporar al imunității la supraviețuitori). Vezi și Chiotan, Mircea, *Boli infecțioase*, ed. Național, București, 2000, pp. 574.

⁵⁹ Tratată cu mijloacele potrivite, mortalitatea nu depășește astăzi 3–5%! Moartea survine, în general, la forma bubonică netratată, în a cincea zi de boală, iar la forma pulmonară, după 1–3 zile. Evoluția septicemică apare în special în perioadele de vârf ale unei epidemii. Vezi Chiotan, Mircea, *Boli infecțioase*, ed. Național, București, 2000, pp. 574–575 și Kelemen, L., *Pesta (Ciuma)*, în: M. Voiculescu (coord.), *Boli infecțioase*, vol. III, ed. Medicală, București, 1961, p. 439 și urm.

⁶⁰ Vezi studiile de specialitate și dărilor de seamă la zi, precum cele apărute în rapoartele epidemiologice emise de *Organizația Mondială a Sănătății* (în special articolele privind ciuma umană – <http://www.who.int/topics/plague/en/>) – cu studii de caz pentru anii 1997, 1998 și 1999 din „Weekly epidemiological record / Releve epidemiologique hebdomadaire”, nr. 41, an 74, 15.10.1999 și nr. 42, an 75, 20.10.2000, disponibile și pe site-ul de internet al Organizației: www.who.int/wer) sau informațiile deosebit de concludente de pe pagina de internet a agenției guvernamentale a SUA *Centers for Disease Control and Prevention*: <http://www.cdc.gov/ncidod/dvbid/plague/index.htm>; pentru informații conclu-

profilactice (măsurile preventive – izolarea cazurilor de boală, măsuri de dezinfecție, tratarea bolnavilor + igienă, control alimentar, evitarea aglomerațiilor etc.), cât și măsurile *curative* (tratament igienico-dietetic – repaus la pat, menținerea în cameră a unei temperaturi optime de 22 grade Celsius, aerisirea periodică a încăperii, toate acestea însoțite de o dietă corespunzătoare; tratament *simptomatic* – urmărirea particularităților evoluției și ale suferinței acuzate; tratament *patogenic* – terapii coroborate ce au ca scop combaterea infecției).

Medicina actuală⁶¹ recunoaște totuși faptul că bolile infecțioase manifestă, în general, o serie de simptome mai degrabă nespecifice, comune mai multor procese patologice, pentru identificarea acestora fiind necesare operațiuni specifice, deseori deosebit de complicate. De aceea, nu este de mirare că există voci care vin să conteste faptul că epidemia care a bântuit Evul Mediu a fost într-adevăr ciumă⁶². În plus, bolile infecțioase mai răspândite erau numeroase, identificarea acestora fiind însă relativ dificilă, ele fiind amintite în izvoare cu denumiri cu totul nespecifice. Manfred Vasold sugerează în studiul său demitizant⁶³ că ceea ce până acum a fost cunoscut a fi fost marea

dente în limba română recomandăm următoarele lucrări: Chiotan, Mircea, *Boli infecțioase*, București, Ed. Național, 2000; Valeriu, Anca: *Ghid de boli tropicale*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1980; Kelemen, L., *Pesta (Ciuma)*, în: M. Voiculescu (coord.), *Boli infecțioase*, vol. III, ed. Medicală, București, 1961 etc.

⁶¹ Vezi Chiotan, Mircea, *Boli infecțioase*, București, Ed. Național, 2000; Valeriu, Anca: *Ghid de boli tropicale*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1980, p. 17.

⁶² Vezi și înțelesul substantivelor „ciumă”, „pestă”, „pestilență”, folosite, pe lângă sensul principal de boală infecțioasă cu evoluția caracteristică descrisă aici, și cu înțelesul mai general de „molimă”, „calamitate” sau „plagă”.

⁶³ Vezi și Vasold, Manfred: *Die Pest. Ende eines Mythos*, Stuttgart, Theiss, 2003, pp. 101–103; tradiția demitizării mării epidemii de ciumă a fost inițiată însă de alți istorici (precum D. Herlihy sau Samuel K. Cohn), în Germania fiind excelent combătută încă cu aproape un deceniu mai înainte în lucrări deosebit de bine documentate, precum cea a lui Klaus Bergdolt, „Der Schwarze Tod in Europa: Die große Pest und das Ende des Mittelalters”, C. H. Beck, München, 1994.

epidemie de ciumă ar fi putut fi, de fapt, o altă boală deosebit de contagioasă⁶⁴ sau poate chiar o poli-epidemie, o serie de molime ce au bătut în paralel în aceeași perioadă, acesta fiind motivul cel mai plauzibil, în opinia sa, pentru numărul uriaș de morți de pe urma sa. În susținerea argumentelor sale, acest istoric german al medicinei se bazează în primul rând pe factorul biologic: în primul rând, nu putea fi vorba de o contaminare atât de „explozivă” în cazul ciumei, modul de transmitere fiind unul destul de laborios. În plus, el notează faptul că în multe cronică se consemnează moartea unor animale în mod normal neafectate de ciumă; în schimb, nici un izvor nu vorbește despre moartea masivă a șobolanilor, evidentă în cazul epidemiilor de pestă (în fond, moartea acestora anunță izbucnirea unei epidemii, puricii nemaiputând beneficia de gazdele predilecte și făcând tranziția spre altele). În aceeași ordine de idei, Vasold insistă asupra faptului că ciuma este o boală infecțioasă caracteristică mai ales zonelor cu climă caldă, puricii având nevoie de temperaturi înalte pentru a supraviețui; ei apar și în zonele cu climă temperată, dar mai ales vara, neavând condiții ideale de viață în climatul mai rece din Europa centrală. Vasold se ferește totuși să dea o sentință definitivă.

Având în vedere elementele stabilite de cercetarea medico-științifică a ultimului secol, vom încerca, în cele ce urmează, să identificăm și să supunem analizei noastre critice acele elemente din discursul medical al epocii medievale care s-au dovedit eficiente în combaterea flagelului, distingându-le din marea de teorii fantasmagorice – expresie, în fond, a disperării unei comunități „științifice” incapabile să facă față catastrofei. În acest sens, am apelat – dincolo de multiplele teze emise cu titlul de „mari adevăruri” ale vremii, consemnate în surse din cele mai diverse – la izvoarele de limbă germană care ni se par totuși cele mai evidente, mai concludente, pentru felul în care au înțeles specialiștii contemporani cu marea epidemie să trateze acest subiect, și anume tratatele medicale medievale privind ciuma. Mai mult, am ales, în ultima parte a acestui capitol, să cercetăm îndeaproape unul din produsele de gen ale

⁶⁴ Variolă, antrax sau chiar ebola!

epocii⁶⁵, studiul de caz dedicat acestuia fiind de altfel, dincolo de faptul că s-a dovedit a fi un factor potrivit de evidențiere a faptelor expuse în cele ce urmează, un element important în oglindirea vieții cotidiene a epocii, o perspectivă pe alocuri redată direct, alteori reflectată prin „corecturile” propuse de autori.

Ciuma a apărut în cotidianul secolului al XIV-lea ca o pedeapsă divină pentru omenirea care „se păcătoșise peste fire”⁶⁶, percepția europenilor, care nu dispuneau de un sistem de referință cu privire la acest flagel, de un așa numit *Erinnerungswissen*⁶⁷ – cunoaștere bazată pe memorie –, fiind cutremurată șocant și conducând la efecte traumatice, deseori exprimate în reacții bizare.

Pe parcursul primei mari epidemii de ciumă medievale nu au existat teorii plauzibile sau măcar convingătoare cu privire la cauzele izbucnirii și răspândirii acesteia. Catastrofele naturale care s-au abătut asupra oamenilor în secolele XIII și XIV – recolte pierdute în mod repetat, cu consecința lor directă, foametea, plaga lăcustelor, cutremurele⁶⁸ din sudul și centrul Europei – aveau să fie interpretate –

⁶⁵ Vorbim despre micul tratat despre ciumă din 1530 al medicului orașului Sibiu, anterior al Brașovului (pentru ai cărui locuitori l-a și redactat), Sebastian Pauschner, intitulat „Eine Kleine Unterrichtung: Wie Mann sich haben Soll, In der Zeidt, der ungütigen Pestilentz”.

⁶⁶ Brătescu G. și Lucian M., *Epidemiile de-a lungul timpurilor*, ed. Științifică, București, 1968, p. 36. „Domnul și-a întins mâna cu furie asupra acestor meleaguri germane” („...dat god sines tornes hand strecket hir in dutsche land.”) – În cuvântul de deschidere al *Magdeburger Schöppenchronik*, în: Historische Commission bei der königl. Akademie der Wissenschaften (ed.): *Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Magdeburg*, Verlag von S. Hirzel, 1869.

⁶⁷ Zinn, Karl Georg: *Kanon und Pest. Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15. Jahrhundert*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, p. 168.

⁶⁸ Mai ales marele cutremur din 25 ianuarie 1348, resimțit, împreună cu replicile sale, și pe teritoriul german, a fost considerat a fi avut un amestec în răspândirea flagelului, teoria susținută de „experții” vremii fiind că, prin cutremurare, au fost eliberate elemente contagioase latente până atunci în măruntaiele pământului. Vezi și Mischke, Marianne: *Der Umgang mit dem Tod. Vom Wandel in der abendländischen Geschichte*, Dietrich Reimer, Berlin, 1996, p. 66.

la izbucnirea epidemiei – în cronicile de pe tărâm european ca semne prevestitoare ale „morții grozave” de la mijlocul secolului.

Până la urmă, simpla experiență a bolii și morții în masă a arătat însă oamenilor că molima era extrem de infecțioasă și, prin urmare, sistemul sanitar al urbei, oricât de precar ar fi fost el, a încercat să surprindă orice motiv, fie el cât de puțin suspect, răspunzător pentru proliferarea ei. Oamenii știau să recunoască semnele morții care se apropia și să facă deosebirea între bolnavi, muribunzi și decedați, ba chiar să vadă, cum – ca o halucinație în corp feminin provocată de groază - ciuma părea să iasă sub forma unei flăcări albastre din gura celor uciși de flagel, pierzându-se apoi în aerul zilei⁶⁹.

Medicii medievali s-a văzut nevoit să se inspire, în tratarea și prevenirea ciumei, mai degrabă din Vechiul Testament⁷⁰, care conținea mai multe informații despre acest flagel decât opera impresionantă a lui Galenus – deși teoria umorală a acestuia a fost multă vreme literă de lege în explicarea factorilor responsabili de apariția ciumei. Asemenea macrocosmului, alcătuit în perfecțiunea sa din patru elemente, și corpul uman era înfățișat ca fiind compus din patru umori: sânge, limfă, bilă galbenă și bilă neagră, care, în funcție de ponderea lor în organism și de felul în care se echilibrău reciproc, aveau darul de a determina nu doar starea de sănătate sau boală, ci și temperamentul unei persoane. Astfel, dacă între cele patru umori apărea un dezechilibru notabil⁷¹, atunci îmbolnăvirea era inevitabilă. Firește că pentru restabilirea echilibrului între cele patru umori se recomandau operațiunile medicale deja clasice: luarea de sânge, administrarea de esențe diuretice sau purgative, băi, etc.

⁶⁹ Iar dacă această năluca își ridică mâna, un alt om avea să moară în curând. *Bildatlas der deutschen Geschichte, Faktum Lexikon* Institut, Orbis, Niedernhausen, 2001, p. 99. Vezi și Ohler, Norbert: *Sterben und Tod im Mittelalter*, Artemis, München/Zürich, 1990, p. 55.

⁷⁰ Ackerknecht, Erwin H. și Murken, Axel Hinrich: *Geschichte der Medizin*, ed. a 7-a, vol. 3, Ferdinand Enke, Stuttgart, 1992, p. 62.

⁷¹ Sănătatea fiind văzută ca o stare ideală, puțin probabil de atins, un ușor dezechilibru umoral era considerat perfect normal. Vezi și Grabmayer, Johannes: *Europa im Spätmittelalter 1250–1500. Eine Kultur- und Mentalitätsgeschichte*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2004, p. 86.

Cercurile medico-științifice de la acea vreme, altele decât cele provenite din mediul clerical, nu se mulțumeau însă doar cu această explicație, căutând, în schimb, rezolvarea misterului izbucnirii epidemiei în aștri: în 1348, în perioada de maximă desfășurare a pestei, regele Filip de Valois cheamă la sfat medicii și înțelepții de la Facultatea de Medicină de la Paris. După îndelungi deliberări, aceștia îi comunică faptul că vina pentru declanșarea maladiei ar purta-o un eveniment astronomic deosebit, survenit la data de 24 martie 1348 – conjuncția planetelor Saturn, Marte și Jupiter „corupând” aerul și încărcându-l cu principii epidemice.

Cu timpul însă se abandonează teoriile astronomice și religioase, ajungându-se la concluzii mai corecte din punct de vedere medical: oamenii încep să își dea seama că ciuma se transmite de la un individ la altul, teoria cea mai populară rămânând totuși cea a „miasmelor”⁷². Trebuie notat în acest sens că raționamentul bazat pe analogii, specific omului evului mediu⁷³, s-a manifestat într-un mod cât se poate de evident în domeniul medicinei: prin urmare, dacă aerul era poluat cu elemente negative, încărcate de moarte, atunci efectele distructive ale acestuia puteau fi combătute prin inspirarea unor substanțe plăcut (și mai ales puternic) mirositoare. Indicația de a purta cu sine astfel de substanțe – sub o formă sau alta⁷⁴ – apare de altfel în toate tratatele medicale ale vremii ca mijloc eficient de prevenire a contractării ciumei.

Fiind cea mai cumplită epidemie care a bântuit Evul Mediu, și chiar și secolele următoare, ciuma a constituit motivul pentru apariția unor lucrări medicale speciale, ce s-au constituit rapid într-un gen unic: așa numitele „*Pestbüchern*”, cărți privind pesta, care cuprindeau

⁷² Conceptul hipocratic al „miasmelor” presupunea formarea unor aburi otrăvitori ieșiți din pământ și transportați ca „agenți infecțioși” prin aer.

⁷³ Grabmayer, Johannes: *Europa im Spätmittelalter 1250–1500. Eine Kultur- und Mentalitätsgeschichte*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2004, p. 88.

⁷⁴ Oțet, vin, uleiuri parfumate, mănunchiuri de ierburi tămăduitoare puternic mirositoare, buchete de flori etc.

recomandări în ceea ce privea igiena preventivă, mijloace curative, reguli de respectat în focarele epidemice („*Pestregeln*“). Nesiguranța este însă tot mai mare printre medici, recomandările pe care le dădeau aceștia având un caracter mai degrabă igienic decât profilactic și curativ. Medicii și bărbierii supurau buboanele, considerând că astfel evacuează microbii și toxinele (mulți medici au pierit în acest mod, la rândul lor, infectându-se cu bacilii evacuați din buboane). În plus, medicii înțelegeau să mai administreze și așa numite „antidoturi” („*teriaca*”, calmante, substanțe care favorizau asudarea), menite să detoxifice organismul atacat de boală⁷⁵. Ilustrații și recomandări provenind din epocile bântuite de flagel ne arată felul în care știau medicii să se protejeze în fața bolii: gura, nasul, acoperite de o cârpă îmbibată în oțetul purificator, evitarea contactului fizic cu bolnavii, ba chiar confecționarea unui costum „anti-ciumă” (vezi uniformă tip „pasăre” prezentată într-o litografie din secolul al XVII-lea).

Cu toate acestea, nu se știe exact cum s-au răsfrânt recomandările medicale privind ciuma asupra societății germane – un motiv în acest sens fiind numărul redus de surse concludente în acest sens, precum și faptul că, la jumătatea secolului al XIV-lea, în ținuturile de la nordul Alpilor existau cu mult mai puține cadre medicale decât în țări „bine documentate” precum Italia sau Franța⁷⁶. De o largă răspândire și, astfel, mare însemnătate pentru istoria medicinei germane, a fost tratatul „*Der Sinn der höchsten Meister von Paris*” („*Ce au dorit să spună marii maeștri de la Paris*“)⁷⁷, bazat pe recomandările marilor medici

⁷⁵ Brătescu G. și Lucian M., *Epidemiile de-a lungul timpurilor*, ed. Științifică, București, 1968, p. 44. Vezi și Münch, Paul: *Lebensformen in der frühen Neuzeit – 1500 bis 1800*, Propylaen, Frankfurt a.M./Berlin, 1992, p. 462.

⁷⁶ Jankrift, Kay Peter: *Krankheit und Heilkunde im Mittelalter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2003, pp. 96–97

⁷⁷ Pentru „teoria astronomică” enunțată mai sus. Vezi și Vasold, Manfred: *Die Pest. Ende eines Mythos*, Stuttgart, Theiss, 2003, pp. 109–110. Alte lucrări timpurii privind ciuma menționate de acest autor ar fi fost scrise în formă epistolară, prima – „*Prager Sendbrief*” / „*Scrisoarea de la Praga*” (ca. 1371), adresată, după cum se pare, de Gallus von Strahov lui Carol al IV-lea, alta – „*Pestbrief an die Frau von Plauen*” / „*Epistolă din timpul ciumei către doamna von Plauen*”.

francezi ai vremii, creat la începutul anilor '1350 și fiind considerat a fi unul dintre cele mai vechi scrieri privind ciuma de limbă germană. Primul tratat tipărit despre ciumă a apărut în spațiul de limbă germană în anul 1473, la tipografia lui Johann Zainer din orașul german Ulm și se intitula „*Büchlein der Ordnung*” („Cartea ordinii”), fiind scris de medicul umanist Heinrich Steinhöwel (* Weil der Stadt [Württemberg] 1412, † Ulm 1482 sau 1483). Pe teritoriul actual al României, prima tipăritură transilvană a fost tot un tratat în limba germană, care privea, de asemenea, ciuma (1530)⁷⁸.

Odată cu identificarea și înțelegerea noțiunii de contagiune – fapt care începe încă din secolul al XIV-lea –, încep să se ia și primele măsuri de izolare și carantină, măsuri deosebit de eficiente pentru sănătatea publică. Ideea nu era totuși nouă: încă din cele mai vechi timpuri, ca reacție la izbucnirea epidemiilor, oamenii obișnuiau să părăsească locurile bântuite de molimă și să evite cadavrele celor morți în urma bolii. În Evul Mediu, pentru evitarea infectării, casele bolnavilor erau uneori marcate cu o cruce albă, deseori bolnavii fiind mutați în lazarete sau în Țarcuri neacoperite din afara orașului⁷⁹. Sfaturile date de medici în diversele tratate specifice ale vremii vizau fie izolarea celor sănătoși, fie cea a bolnavilor (în propriile case sau, mai târziu, în stabilimente speciale, în așa numitele *Pesthäuser*), dar și recomandarea abandonării unor obiceuri „dăunătoare” precum privegherea morților de pe urma epidemiei sau înlăturarea cadavrelor contaminate. Primele măsuri „organizate” de izolare a bolnavilor au apărut la Ragusa (Dubrovnic), în 1377 – în fapt sub forma de *trentina* (nu *carantina*) călătorii sau cei suspecți de a fi contactat boala fiind internați în tabere de izolare pe o perioadă de treizeci de zile, timp în care se putea vedea cine este bolnav și cine nu (riscurile erau deseori de partea celor sănătoși, care, fiind alăturați celor infectați și care

⁷⁸ Micul tratat despre ciumă al lui Sebastian Pauschner (1530), folosit de noi în studiul de caz din ultima parte a capitoului de față. Pauschner, Sebastian: *Eine kleine Unterrichtung...*, Arh. Naționale, Sibiu, Inv. Mss. Var. I 47.

⁷⁹ Brătescu G. și Lucian M., *Epidemiile de-a lungul timpurilor*, București, Ed. Științifică, 1968, p. 45.

dezvoltau boala pe parcursul izolării, se molipseau la rândul lor). Orișicât, aceste măsuri au dus la diminuarea și scăderea treptată a numărului de îmbolnăviri, și, implicit, de decese. Cinci ani mai târziu, la Marsilia, port afectat puternic în prima epidemie de proporții a secolului, a fost introdusă *carantina*, izolarea de patruzeci de zile, denumire care s-a impus mai apoi în vocabularul internațional. Izolarea sau carantinele au presupus însă totodată intruziuni masive în libertățile persoanelor⁸⁰: orașe sau regiuni întregi infectate au fost trecute la index, ajungându-se în unele locuri chiar la interzicerea comerțului, introducerea permiselor pentru călători, arderea sau afumarea (cu același efect distructiv) mărfurilor suspecte, interzicerea adunărilor publice (inclusiv a celor religioase).

Experiența mării boli și mortalității a accentuat rolul jucat de sănătatea publică din sânul orașelor ca instituție socială. Din secolul al XV-lea, având în vedere caracterul recurent al bolii, și în spațiul german se înregistrează primele dovezi de luptă eficientă împotriva flagelului, semn că administrația înțelesese caracterul recurent al acestuia, în timp dezvoltându-se adevărate strategii locale⁸¹ pentru confruntarea cu această problemă.

Nașterea noilor spitale s-a datorat în mare parte și incapacității – de înțeles, de altfel – a clericilor de a face față nevoilor medicale presupuse de îngrijirea bolnavilor de ciumă. În spitale se înființează chiar și „secții” speciale pentru ciumați, de cele mai multe ori însă supraevaluate (și de o utilitate directă îndoielnică: având în vedere

⁸⁰ Labisch, Alfons: *Homo hygienicus. Gesundheit und Medizin in der Neuzeit*, Campus, Frankfurt a.M./New York, 1992, p. 56; pentru istoria măsurilor de izolare vezi și Gensini, G. F., Yacoub, M. H., Conti, A. A.: „The concept of quarantine in history: from plague to SARS”, în: *Journal of Infection*, vol. 49, nr. 4, 2004, pp. 257–261 (ediția online: <http://birdflubook.com/resources/0Gensini257.pdf>).

⁸¹ La Basel, a fost formulată încă de la 1400 o lege privind măsurile de prevenire și combatere a diferitelor molime. Vezi Vasold, Manuel: *Pest, Not und schwere Plagen. Seuchen und Epidemien vom Mittelalter bis heute*, Bechtemünz Verlag, 1999, p. 97.

felul bolii și durata ei – de la începutul manifestării primelor semne și până la exitus trecând, în general, mai puțin de o săptămână –, era puțin probabilă, dacă nu chiar inutilă, spitalizarea); este așadar posibil ca în aceste camere speciale, la fel ca și în cazul *Pesthäuser*, să fi fost internate persoane bănuite de a fi contractat boala înainte de manifestarea ei - ca manevră de izolare -, sau suferinzi de molime cu manifestări similare): la Münster, bunăoară, cel mai mare din cele patru (instituții pentru) „Elenden”⁸² nu dispunea decât de 28 de paturi; la Köln, la începutul secolului al XVI-lea, în spitalul St. Revilien, doar patru paturi erau destinate bolnavilor de ciumă.

Atunci când ajutorul lumesc își afla limitele, oamenii își îndreptau nădejdea însă tot către Dumnezeu și sfinții săi. Protectori mai vechi ai omenirii în fața ciumei, Fecioara Maria (în spațiul de limbă germană, reprezentată ca *Schutzmantelmadonna* – „Maica Domnului cu mantie protectoare”)⁸³ sau sfântul Sebastian⁸⁴ au făcut astfel loc și altor sfinți „dedicați” în mod specific flagelului pestei, rugăciunile pentru vindecare și izbăvire fiind adresate, printre alții Sfântului Rochus (Roca), Sfântului Pantelimon, lui Jan Nepomuk etc.⁸⁵

⁸² Prima fiind înființată în 1473 și dedicată suferinzilor, – „Elende” – bolnavi de ciumă. Vezi Jankrift, Kay Peter: *Krankheit und Heilkunde im Mittelalter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2003, p. 99.

⁸³ În Evul Mediu creștin, motivul mantiei se regăsea într-un prim sens în protecția acordată refugiaților sau ca însemn al adopției copiilor. Din secolul al XII-lea, mantia protectoare este atribuită Sfintei Maria, ca simbol al protecției oferite de Dumnezeu slujitorilor săi, o tradiție începută cu o relicvă (o bucată de material) aflată încă din secolul al V-lea la Constantinopol, despre care se spunea că avea puterea de a apăra creștinătatea de săgețile necredincioșilor. Vezi și Dinzelbacher, Peter: *Angst im Mittelalter. Teufels-, Todes- und Gotteserfahrung: Mentalitätsgeschichte und Ikonographie*, Ferdinand Schöningh, Paderborn/München/Wien/Zürich, 1996, p. 172.

⁸⁴ Săgețile care îi sfărtecă trupul în aproape toate reprezentările fiind simboluri ale flagelurilor trimise de Dumnezeu oamenilor sub diverse forme, în cazul de față, ciuma.

⁸⁵ Vezi reproducerile de pe pagina de față. A se observa mai ales imaginea Sfântul Rochus (Roca), născut la Montpellier în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Se spune că, în drum spre Roma, acesta s-ar fi îmbolnăvit de ciumă

O altă formă de consolare a constituit-o identificarea unor „țapi ispășitori”, absolut necesari în ritualurile preventive, rol revenit în primul rând minorităților, ba uneori chiar și bolnavilor înșiși. Totuși, evreilor li s-a atribuit titlul de principali „semănători ai ciumei”⁸⁶, aceștia fiind deseori acuzați⁸⁷ că au contribuit cu răutate la răspândirea molimei (prin otrăvirea fântânilor sau ungerea ușilor caselor oamenilor – creștinilor – cumsecade cu puroiul scurs din buboanele ciumaților). Marea epidemie de ciumă a provocat un val de reacții psihologice în masă, declanșând pe teritoriul german cel mai grozav pogrom împotriva evreilor din lumea europeană occidentală de până în secolul XX. „Marea persecuție a evreilor din Imperiu”⁸⁸ din anii 1348–1349 nu a presupus ca mai târziu (la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea), în Anglia sau Franța, doar expulzarea comunității evreiești, ci a fost un adevărat genocid, tolerat de majoritatea membrilor straturilor sociale urbane, ba chiar practicat în mod activ de o mare parte a acestora. Potențarea interpretărilor situațiilor neraționale în procesul socio-psihologic de infectare sub

– în toate reprezentările sale, acesta apare cu veșmintele ridicate, arătându-și bubonul inghinal –, însănătoșindu-se mai apoi miraculos ca urmare a efectului benefic al pelerinajului. Vezi și Brătescu G. și Lucian M., *Epidemiile de-a lungul timpurilor*, București, Ed. Științifică, 1968, p. 40.

⁸⁶ Expresie împrumutată dintr-o cunoscută lucrare românească de istorie a medicinei din anii 20 – Samarian, Pompei Gh.: *Din epidemiologia trecutului românesc – Ciuma*, Institut(ul) de Arte Grafice E. Marvan, București, 1932, p. 25.

⁸⁷ „Von disem sterbotte wurdent die juden in der welte verlümet und gezigen in allen landen, das sü es gemaht hettent mit vergift, die sü in wasser und in burnen soltent geton han“ – „De această moarte au fost acuzați evreii în toate țările, care ar fi folosit otravă pe care au aruncat-o în ape și fântâni“ Traducerea aparține autoarei, din: *Chroniken der oberrheinischen Städte. Straßburg*“, în: Mönke, Gisela (coord.): *Quellen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Mittel- und Oberdeutscher Städte im Spätmittelalter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1982, p. 195. Aceeași cronică vorbește despre pogromurile de la Straßburg, Freiburg și Basel. Vezi și Zinn, Karl Georg: *Kanonen und Pest. Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15. Jahrhundert*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, p. 173.

⁸⁸ Zinn, Karl Georg: *Kanonen und Pest. Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15. Jahrhundert*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, p. 91.

efectul de panică provocat de o catastrofă (de cele mai multe ori manifestată sub forma apariției unor „teorii ale conspirației”) joacă, cu siguranță, un rol important în explicarea persecuțiilor la care au fost supuși evreii în anii ciumei⁸⁹. Acuzați că vor pieirea neamului creștinesc, aceștia sunt urmăriți în întreaga Europă, dar mai ales în zonele de limbă germană (Elveția, Germania). La Straßburg, la data de 14 februarie 1349 sunt arși pe rug 2000 de evrei acuzați că ar fi conspirat împotriva creștinilor. Cu totul, în secolul al XIV-lea sunt masacrați cca. 50 000 de evrei, evident, motivele care stăteau la baza execuțiilor fiind deseori cu totul altele decât cele pronunțate în mod public (ștergerea datoriilor față de cămătarii evrei, uneori dorința de a acapara centrul orașelor, în care locuia – vezi mai ales cazul orașului Nürnberg – comunitatea evreiască, etc.)⁹⁰.

Manifestarea poate cea mai interesantă de prevenire (non-medicală) a epidemiei de ciumă a fost însă, în spațiul cultural german, *mișcarea flagelanților*. Biserica înțelese necesitatea procesiunilor și

⁸⁹ *Ibidem*, p. 172.

⁹⁰ „Încă dinainte să apară ciuma, evreii erau acuzați de a fi otrăvit fântânile, făcându-se astfel răspunzători de pierderile de vieți omenești apărute de pe urma temutei maladii. Încă din Evul Mediu însă au existat cronicari, precum Twinger din Strassbourg, care dădea găseau motivații de natură financiară pentru excesele comise, acesta din urmă susținând că ciuma nu era folosită decât ca pretext. Cei care cumulasera datorii față de evrei vroiau astfel să scape de ele.” Traducerea aparține autoarei, din: Mollat Du Jourdin, Michel și Vauchez, Andre (coord.): *Die Geschichte des Christentums – Religion, Politik, Kultur – Die Zeit der Zerreißproben* (1274–1449), vol. 6, Herder, Freiburg-Basel-Wien, 1991, pp. 865–866 și urm. Mai merită totuși consultate în contextul de față și lucrările Winter, Doerthe: „Judenpogrome in Basel, Freiburg und Straßburg im Jahre 1349“, în: *Beiträge zur Geschichte der Judenverfolgungen im Mittelalter*, Historisches Institut der RWTH Aachen, 1995, pp. 149–164; Graus, Frantisek: *Pest-Geissler-Judenmorde – Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1987, pp. 377–389; Zinn, Karl Georg: *Kanonien und Pest – Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15. Jahrhundert*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, pp. 174–176; Ohler, Norbert: *Sterben und Tod im Mittelalter*, Artemis, München/Zürich, 1990, pp. 257–259.

a marșuri religioase în „combaterea filosofică” a ciumei, totuși oamenii simpli înțelegeau aceste manifestări ca fiind insuficiente, adeseori resimțindu-le a fi prea elitiste, în tot cazul, nesatisfăcătoare, astfel încât nu este de mirare că oamenii au început să se organizeze, încercând să suplinească golurile neacoperite de aceștia. Așa ia naștere mișcarea unor fanatici religioși – mișcarea flagelanților -, care, deși trăiește o perioadă relativ scurtă de glorie (baza efectivă, directă, de participanți fiind mică), exercită o putere mare de atracție:

„În acest an⁹¹, oameni simpli s-au ridicat, și-au cusut cruci pe haine și pe pălării și s-au strâns laolaltă în grupuri, legându-se ca timp de 34 de zile⁹² să săvârșească mare act de pocăință. Și grăit-au, că așa s-ar cuveni, pentru a face pe plac Cerului, pentru că mureau oameni din pricina bolii venite de pe mare. Primii văzuți în acest oraș veneau de la Pima. Ei (...) și-au trimis căpeteniile în oraș, la sfat, cu rugămintea să fie lăsați să-și facă penitența. Când bărbații din sfat le-au citit scrisorile și au auzit ce au de gând să facă, au chibzuit că aceasta-i treaba popilor, așa că s-au dus la mai marele bisericesc și l-au întrebat dacă să-i lase pe oameni să intre în oraș, sau dacă părintele credea că aceștia puteau să dăuneze vieții sau chiar clericilor. Acesta a răspuns că le permite oamenilor să intre, pentru că nu aveau să facă rău nimănui. Așa că oamenii au intrat în oraș.

Și iată cum arătau: înaintau în procesiune doi câte doi, cu steaguri fluturând. Ziceau că nu au voie să atingă vreo femeie, așa că femeile erau luate din calea lor. Când ajungeau în dreptul unei biserici, sau în vreun loc mai liber, se dezbrăcau până la piele, își legau o cârpă în jurul mijlocului ce le ajungea până la vârful picioarelor, astfel încât în partea de jos a corpului erau acoperiți, iar în cea de sus, goi. Purtau bice în mâinile lor, cu câte trei sfori cu noduri groase la capete, în care înfipseaseră, în cruce, câte două ace. Cu aceste bice se loveau, de sângerau. Unii dintre ei înțelegeau să se bată mai cu minte, ca să nu simtă mare lucru. Astfel, oamenii făceau întreit înconjurul bisericii, la fiecare ocol aruncându-se la pământ de câte trei ori, în forma crucii. (...) Erau unii care se aruncau de-a latul procesiunii, alții, pe spate,

⁹¹ 1349.

⁹² Participarea la o procesiune de flagelanți dura 33,5 (34) de zile, o referință directă la anii trăiți pe această lume de Christos.

unii, pe burtă, alții pe o parte. Aceștia erau criminalii, adulterii și tâlharii. Atunci procesiunea îi călca în picioare, lovindu-i pe fiecare cu bicele, zicând: „Ridică-te, frate, ca să te izbăvească Domnul de toate păcatele”. Apoi se îmbrăcau cu toții și se îndreptau spre piață. Acolo, orășenii veneau și îi invitau în numele Preaînaltului la masă, pe câte unul sau doi, ba chiar pe câte trei sau patru, mai mulți sau mai puțini, după cum putea fiecare. Și când ajungeau în fața casei în care fuseseră poștiți, atunci cădeau în genunchi și-și rosteau rugăciunea. Același lucru îl făceau la masă, înainte să mănânce și după aceea.

Din această primă adunare, toată lumea a fost invitată, pentru că fiecare dorea să-i primească înaintea celorlalți. Apoi, mulți dintre orășeni s-au mai plictisit, așa că până la urmă nimeni nu i-a mai dorit prin case. Așa că ei au început să predice și să citească lungi scrisori, zicând că însuși Domnul i-ar fi trimis din Ceruri. Scria acolo că Domnul s-ar fi mâniat și ar fi vrut să ducă lumea la pieire, (...) iar ei au început să anunțe semne (...), zicând la urmă că înviaseră morți și că Domnul le-ar fi înmulțit bucatele când se aflau pe câmp, când nu le mai rămăseseră decât prea puține. Toate acestea erau vorbe mincinoase, așa cum bine s-a văzut mai târziu. Până la urmă, acei oameni obișnuiți au început să mârâie la adresa popilor. Și atunci, episcopul de Magdeburg a poruncit ca aceștia să nu mai fie primiți în oraș. (...) Astfel au dispărut cei care izbutiseră pe mulți să păcălească. Chiar și femeile începuseră să meargă astfel prin unele orașe. Dacă acest lucru ar mai fi durat mult, ar fi adus multe stricăciuni credinței”⁹³.

⁹³ Traducerea aparține autoarei. Textul original („In dussen sulven jare vorhoben sih gemeine lude unde neiden kruz up or cleider...” – din rațiuni de economie a spațiului nu vom reda aici întregul pasaj în original) apare în *Magdeburger Schöppenchronik*, cartea a II-a (1349) în: Historische Comission bei der königl. Akademie der Wissenschaften (ed.): Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Magdeburg, Verlag von S. Hirzel, 1869, pp. 204–207; o altă descriere elaborată a flagelanților și obiceiurilor acestora apare în *Limburger Chronik*, în: Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde (ed.): Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters, vol. 4, Weidmann, Dublin / Zürich, 1973, pp. 31–35. Aici apar în detaliu și alte obiceiuri ale flagelanților: „Unde vurhaften sich die menner in den steden unde in dem lande unde gingen mit den geiseln hondert zweihundert oder druhondert” – „Iar bărbații din orașe și sate s-au strâns

Mișcării flagelanților li s-au alăturat uneori și membri ai clerului, cărora exercițiile de penitență oferite de Biserică li se păreau insuficiente:

„În unele diocese, laicilor li s-au alăturat și oamenii Bisericii, atât călugări – iar, dintre aceștia, îndeosebi cei din ordinele mendicante – cât și clerici mireni, oferindu-le (flagelanților) sacramentele Bisericii”

sau

„printre ei se aflau și preoți și clerici, câțiva nobili și mulți alții”⁹⁴.

La data de 20 octombrie 1349, Papa Clement VI trece sub interdicție mișcarea devenită „eretică” a flagelanților, permițând autorităților să ia orice măsură împotriva acesteia. Ca urmare a acestei decizii, la Aachen, de exemplu, Sfatul dădea următoarea hotărâre privind interzicerea practicii de autoflagelare (combinată cu instrucțiuni pentru împiedicarea aducerii ciumei în oraș de către străini)⁹⁵:

„S-a convenit pentru binele urbei și a locuitorilor ei ca străinilor care sosesc în orașul nostru – fie ei bărbați ori femei – să nu li se permită să rămână aici mai mult de o zi și o noapte; și dacă cineva îndrăznește să rămână mai mult, călăul îi va tăia mâna drept pedeapsă.

laolaltă și au plecat cu biciurile în mână în grupuri de o sută, două sute sau chiar trei sute de oameni”; tot aici, cântecele intonate de flagelanți în cadrul „reprezentațiilor” date în orașe: „Ist dise bedefart so here. / Crist fur selber zu Jherusalem/und furte ein cruze in sinder hant. / Nu helf uns der heilant!” – „Venit-am noi aici cu ruga noastră, / așa cum și Hristos fost-a la Ierusalim / purtând crucea în mâinile sale. / Ajută-ne pe noi, acum, Doamne!” etc.

⁹⁴ Traducerea aparține autoarei, primul citat din „Gesta Abbatum Trudonensium”, cel de-al doilea, din „Gesta Archiepiscoporum Magdeburgensium”, ambele în: Zaddach, Bernd Ingolf: Die Folgen des Schwarzen Todes (1347–51) für den Klerus Mitteleuropas, Gustav Fischer, Stuttgart, 1971, p. 70.

⁹⁵ Traducerea aparține autoarei, documentul, aflat în arhivele orașului Aachen, citat în Jankrift, Kay Peter: Krankheit und Heilkunde im Mittelalter, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2003, p. 92.

Acestea trebuie ascultate și întocmai respectate, așa cum a poruncit Sfatul. Dacă un cetățean va cuteza să găzduiască vreun străin mai mult decât s-a hotărât, va fi izgonit din orașul și regiunea Aachen și nu se va mai putea întoarce nicicând, doar dacă Sfatul nu va hotărî să facă altfel. Mai mult – Sfatul a hotărât întru credință în Sfânta Biserică și la ordinul Sfântului nostru Părinte, Papa, că nici un om nu mai are voie să se biciuiască în orașul sau regiunea Aachen. Dacă se va găsi totuși cineva care să încalce această hotărâre, oricine va fi fost el, acela va fi izgonit din orașul și regiunea Aachen timp de un an, iar la întoarcere își va ispăși pedeapsa pe care Sfatul o va fi găsit pentru acesta. Și mai mult – nici unui străin nu îi este permis să purceadă spre Aachen pentru a practica flagelarea. Dacă, în ciuda acestei interdicții, se va încumeta totuși cineva să facă acest lucru în Aachen, atunci mâna îi va cădea prin călău, iar făptașul va fi ținut la voia Sfatului nostru.”

Teoria inițială, înaintată de istoricul Robert Hoeniger⁹⁶, conform căreia evenimentele s-au succedat în ritmul „logic” de „moarte neagră – flagelanți – pogromul evreilor”, a fost enunțată acum mai bine de un veac și multiplu reiterată în anii ce au urmat. Există totuși unele voci⁹⁷ care susțin că această succesiune ar trebui inversată în sensul antepunerii fenomenelor flagelanților și uciderii în masă a evreilor marii epidemii, întrucât acestea au fost mai degrabă expresii ale fricii de moarte și ale vestirii epidemiei, decât consecințe „firești” ale acesteia, o particularitate a marii epidemii de ciumă constând în felul în care aceasta a fost anunțată, veștile despre impactul acesteia impunându-se cu săptămâni bune înaintea aprinderii unui nou focar.

Și ce, ne vom întreba, a rămas în urma marii epidemii?

Sistemul feudal a suferit modificări notabile. Pierderile în rândul populației ca urmare a valurilor epidemice au cauzat golirea unor întregi teritorii, lipsa brațelor de muncă din agricultură având ca efect faptul că sate întregi au fost părăsite, multe terenuri arabile au rămas nelucrate, sălbăticiindu-se și reintegrându-se în peisajul natural. Pretutindeni unde apărea un nou focar de ciumă, acesta cauza

⁹⁶ Vezi nota 38 din capitolul de față privind lucrarea lui Hoeniger.

⁹⁷ Vezi și Vasold, Manfred: *Die Pest. Ende eines Mythos*, Stuttgart, Theiss, 2003, pp. 117–118.

dereglări semnificative ale vieții sociale⁹⁸. Mutațiile structurale dintre oraș și sat, care conduseseră, începând cu secolul al XII-lea la avântul economic și politic al orașelor, au fost accelerate, la rândul lor, în mod evident de ciumă⁹⁹. O consecință pozitivă a fost, totuși, că supraviețuitorii au putut să se concentreze în jurul terenurilor mai bune, rămase fără stăpân, și să le lucreze cu mijloacele tehnice disponibile de pe acum într-un oarecare exces. Această tendință s-a menținut mai bine de un secol¹⁰⁰, ceea ce s-a soldat, pe de o parte, cu o ameliorare generală a situației alimentare (cu prețuri relativ scăzute pentru produsele agricole, datorate în principal supraproducției și, automat, ofertei excedentare pe piață) și, pe de cealaltă, cu consecințe faste pentru buzunarele păturii burgheze mijlocii și superioare. Această evoluție și-a atins apogeul la sfârșitul secolului al XV-lea, nivelul de trai la nivel european scăzând din acel moment.

Zguduirea structurilor socio-economice pe parcursul evenimentelor decisive marcate de marea epidemie de ciumă de la mijlocul secolului al XIV-lea a provocat însă și o creștere ridicată a infraționalității, la care instituțiile au reacționat aplicând pedepse aspre, extrem de brutale după concepțiile de astăzi¹⁰¹.

Pe de altă parte, mulți supraviețuitori ai ciumei s-au îmbogățit. Și o bună parte a clerului vest-european a prosperat de pe urma abundenței donațiilor din timpul epidemiei (pentru iertarea păcatelor și izbăvirea de boală, pentru oficierea slujbelor pentru cei rămași în viață sau – mai ales – pentru decedați, ca semn al mulțumirii din partea supraviețuitorilor), dar și a testamentelor celor rămași fără familie în urma epidemiei etc¹⁰².

⁹⁸ Münch, Paul: *Lebensformen in der frühen Neuzeit – 1500 bis 1800*, Propyläen, Frankfurt a.M./Berlin, 1992, p. 461.

⁹⁹ Zinn, Karl Georg: *Kanonen und Pest. Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15. Jahrhundert*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, p. 90.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 199.

¹⁰² Vezi și cazuri extreme precum cel din Lübeck, când locuitorii cetății au aruncat peste zidurile unei mănăstiri locale monede și obiecte din aur și argint, pentru că monahii rezidenți au interzisese, de teama contaminării,

Meșteșugurile au cunoscut de pe acum o dezvoltare marcantă, bucurându-se de apreciere la o scară mai largă. Salariile au crescut în urma scăderii numărului celor apti de muncă. Atunci când experiența morții fusese într-atât de tangibilă, timpul fizic a început să câștige tot mai multă valoare. Universul centrat în jurul vieții religioase dinaintea epidemiei își pierde însemnătatea, fiecare moment urmărind îmbogățirea trăirilor lumești, într-o existență menită să fie curmată brutal în orice moment. Înaintea izbucnirii marii “epidemii de moarte”, medicina se aflate în cea mai mare parte în apanajul Bisericii, medicii fiind de cele mai multe ori învățați izolați în biblioteci. Până la urmă, atât Biserica, cât și medicina, așa cum fusese ea până la mijlocul secolului al XIV-lea, au eșuat în încercarea lor de a combate în mod eficient ciuma, ceea ce a făcut ca, după epidemie, medicina să se apropie tot mai mult de mediul laic, ea fiind restructurată, astfel încât centrul de interes s-a mutat înspre experimentele de ordin practic. Noile lucrări din domeniu au fost scrise de o nouă generație de medici, care au profitat de nevoia de popularizare a acestui domeniu, renunțând astfel treptat la formulările în limba latină și adoptând limbile populațiilor pentru care scriau de fapt. Ciuma a avut însă influențe hotărâtoare și asupra instituției bisericești: oamenii din întreaga creștinătate se rugaseră pentru o izbăvire în fața mării morți, dar nimeni nu păruse să le dea ascultare. În consecință, biserica începe să manifeste în Europa catolică simptomele unei adânci crize morale, populația tinzând să adopte o atitudine mai degrabă ambivalentă față de acesta. O nouă epocă filosofică se profila la orizont și, în pofida tuturor nenorocirilor abătute asupra lor, oamenii simțeau nevoie unor noi forme de cunoaștere, ceea ce a condus până la urmă, la renașterea Europei.

Deznădejdea în fața morții s-a tradus și în domeniul artelor, chiar dacă nu chiar de la început. La sfârșitul secolului al XIV-lea, după ce Europa fusese bântuită de mai multe ori de epidemiile de ciumă, s-au făcut remarcate primele semne ale unei mișcări artistice cu

accesul străinilor în locaș – în: Zaddach, Bernd Ingolf: Die Folgen des Schwarzen Todes (1347–51) für den Klerus Mitteleuropas, Gustav Fischer, Stuttgart, 1971, p. 112.

tendențe macabre. Având în vedere moartea îngrozitoare care îi înconjură la tot pasul, mulți artiști ai vremii au început să preia motivele macabre în opera lor. În această perioadă s-au născut multe reprezentări ale ciumei, redări brutale ale realităților epocii. Tot atunci au apărut și dansurile macabre¹⁰³ sau mutațiile „ciudate” suferite de arhitectura funerară. Se prea poate că aceste reprezentări să tulbure privitorul; să ne gândim totuși, că toate au fost transpuse în artă după o imagine umană, fapt care devine cu mult mai tulburător ...

Bibliografie

Izvoare

- *** BIBLIA, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1975.
- *** „Chroniken der obernheinischen Städte. Straßburg“, în: Mönke, Gisela (coord.): Quellen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Mittel- und Oberdeutscher Städte im Spätmittelalter, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1982.
- *** „Limburger Chronik“, în: Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde (ed.): Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters, vol. 4, Weidmann, Dublin / Zürich, 1973.
- *** „Magdeburger Schöppchenchronik“, în: Historische Commission bei der königl. Akademie der Wissenschaften (ed.): Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Magdeburg, Verlag von S. Hirzel, 1869.
- Boccaccio, Giovanni: Decameronul, Univers, București, 1978.
- Pauschner, Sebastian: Eine Kleine Unterrichtung: Wie Man sich halten soll, In der Zeidt, der ungütigen Pestilentz, Arh. Naționale, Sibiu, Inv. Mss. Var. I 47.

Studii

- *** *Bildatlas der deutschen Geschichte*, Faktum Lexikon Institut, Orbis, Niedernhausen, 2001.

¹⁰³ Vezi și Cristescu, Irina: „Discursul artistic al morții în spațiul urban. Dansul Macabru medieval german”, în: Murgescu, M. L. și Câlția, S.: Exerciții întru cunoaștere. Societate și mentalități în noi abordări istoriografice, Dominor, București, 2004, pp. 14–32.

- *** *DEX – Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a, Academia Română, Institutul de Lingvistică, 1998.
- Ackerknecht, Erwin H. și Murken, Axel Hinrich: *Geschichte der Medizin*, ed. a 7-a, vol. 3, Ferdinand Enke, Stuttgart, 1992.
- Bergdolt, Klaus: *Der Schwarze Tod in Europa: Die große Pest und das Ende des Mittelalters*, C. H. Beck, München, 1994.
- Brătescu G. și Lucian M., *Epidemiile de-a lungul timpurilor*, București, Ed. Științifică, 1968.
- Brătescu, George (coord.): *Din istoria luptei antiepidemice în România*, Ed. Medicală, București, 1972.
- Bulst, Neidhard: „Vier Jahrhunderte Pest in niedersächsischen Städten. Vom Schwarzen Tod (1349–1351) bis in die erste Hälfte des 18. Jahrhunderts“, în: Meckseper, Cord (coord.): *Stadt im Wandel – Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland 1150–1650*, vol. IV, Braunschweigiges Landesmuseum, 1985.
- Chiotan, Mircea, *Boli infecțioase*, București, Ed. Național, 2000.
- Cristescu, Irina: „Discursul artistic al morții în spațiul urban. Dansul Macabru medieval german“, în: Murgescu, M. L. și Câlția, S.: *Exerciții întru cunoaștere. Societate și mentalități în noi abordări istoriografice*, Dominor, București, 2004.
- Delumeau, Jean: *Păcatul și frica. Culpabilitatea în Occident (secolele XIII–XVIII)*, vol. I, Polirom, Iași, 1997.
- Dinzelbacher, Peter: *Angst im Mittelalter. Teufels-, Todes- und Gotteserfahrung: Mentalitätsgeschichte und Ikonographie*, Ferdinand Schöningh, Paderborn/München/Wien/Zürich, 1996.
- Grabmayer, Johannes: *Europa im Spätmittelalter 1250–1500. Eine Kultur- und Mentalitätsgeschichte*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2004.
- Graus, Frantisek: *Pest-Geissler-Judenmorde – Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1987.
- Hoeniger, Robert: *Der Schwarze Tod in Deutschland. Ein Beitrag zur Geschichte des vierzehnten Jahrhunderts*, ediție facsimil după lucrarea din 1882, Sändig Reprint Verlag, Schaau/Liechtenstein, 1981.
- Huizinga, Johan: *Amurgul Evului Mediu: Studiu despre formele de viață și de gândire din secolele al XIV-lea și al XV-lea în Franța și în Țările de Jos*, Humanitas, București, 2002.
- Huttmann, Arnold: *Medizin im alten Siebenbürgen*, Ed. Hora, Sibiu, 2000.
- Huttmann, Arnold: *Kronstadts medizinisch-farmazeutische Bibliographie (1530–1930)*, Südostdeutsches Kulturwerk, München, 2000.

- Jankrift, Kay Peter: *Krankheit und Heilkunde im Mittelalter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2003.
- Jiga, C. T.: *Povățuitorii sănătății. Crestomanția educației sanitare în România*, București, 1971.
- Kelemen, L., *Pesta (Ciuma)*, în: M. Voiculescu (ed), *Boli infecțioase*, vol. III, București, Ed. Medicală, 1961.
- Kortüm, Hans-Henning: *Menschen und Mentalitäten. Einführung in Vorstellungswelten des Mittelalters*, Berlin, 1996.
- Labisch, Alfons: *Homo hygienicus. Gesundheit und Medizin in der Neuzeit*, Campus, Frankfurt a.M./New York, 1992.
- Mayer-Steineg T. and Sudhoff, Karl: *Illustrierte Geschichte der Medizin von der Vorzeit bis zur Neuzeit*, Voltmedia, Paderborn, 2006.
- Mischke, Marianne: *Der Umgang mit dem Tod. Vom Wandel in der abendländischen Geschichte*, Dietrich Reimer, Berlin, 1996.
- Mollat Du Jourdin, Michel și Vauchez, Andre (coord.): *Die Geschichte des Christentums – Religion, Politik, Kultur – Die Zeit der Zerreißproben (1274-1449)*, vol. 6, Herder, Freiburg-Basel-Wien, 1991.
- Münch, Paul: *Lebensformen in der frühen Neuzeit – 1500 bis 1800*, Propylaen, Frankfurt a.M./Berlin, 1992.
- Ohler, Norbert: *Sterben und Tod im Mittelalter*, Artemis, München/Zürich, 1990.
- Pleticha, Hans: „Schwarzer Tod und Geißlerzüge“, în: Pleticha, Hans (coord.): *Deutsche Geschichte – Vom Interregnum zu Karl IV. 1254–1378*, vol. 4, Bertelsmann, Gütersloh, 1987.
- Probst, Christian: „Das Hospitalwesen im Hohen und Späten Mittelalter und die geistliche und gesellschaftliche Stellung des Kranken“ în: Baader, Gerhard și Keil, Gundolf (coord.): *Medizin im Mittelalterlichen Abendland*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1982.
- Samaritan, Pompei Gh.: *Din epidemiologia trecutului românesc – Ciuma*, Institut(ul) de Arte Grafice E. Marvan, București, 1932.
- Sudhoff, Karl: *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „Schwarzen Todes“ 1348*, ArchGeschMed17, 1925.
- Valeriu, Anca: *Ghid de boli tropicale*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1980.
- Vasold, Manuel: *Pest, Not und schwere Plagen. Seuchen und Epidemien vom Mittelalter bis heute*, Bechtemünz Verlag, 1999.
- Vasold, Manfred: *Die Pest. Ende eines Mythos*, Stuttgart, Theiss, 2003.
- Winter, Doerthe: *Judenpogrome in Basel, Freiburg und Straßburg im Jahre 1349* în: *Beiträge zur Geschichte der Judenverfolgungen im Mittelalter*, Historisches Institut der RWTH Aachen, 1995.

- Zaddach, Bernd Ingolf: Die Folgen des Schwarzen Todes (1347-51) für den Klerus Mitteleuropas, Gustav Fischer, Stuttgart, 1971.
- Zinn, Karl Georg: Kanonen und Pest. Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15. Jahrhundert, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989.

Surse internet

- <http://www.who.int/topics/plague/en/> – Informații privind ciuma, sursa: *World Health Organization – Organizația Mondială a Sănătății*.
- <http://www.cdc.gov/ncidod/dvbid/plague/index.htm> – Informații privind ciuma, sursa: *Centers for Disease Control and Prevention*, parte a *U.S. Department of Health & Human Services*.
- <http://www.who.int/wer> – *Weekly epidemiological record / Relevé épidémiologique hebdomadaire*”, vezi mai ales nr. 41, an 74, 15.10.1999 și nr. 42, an 75, 20.10.2000.
- <http://birdflubook.com/resources/0Gensini257.pdf> – ediția online a articolului lui Gensini, G. F., Yacoub, M. H., Conti, A. A.: „The concept of quarantine in history: from plague to SARS”, din: *Journal of Infection*, vol. 49, nr. 4, 2004, pp. 257-261.

Der medizinische Diskurs, über den Tod im deutschsprachigen Raum *Übersicht*

Die vorliegende Studie beschäftigt sich mit einem wesentlichen Aspekt des spätmittelalterlichen Themenkomplexes „Tod“: der medizinische Diskurs des Todes. Aus der Fülle der spezialisierten Diskurse die das weit reichende Themenkomplex „Tod im Spätmittelalter“ ausmachen, dient diese Darstellung, jenseits der wissenschaftlichen Erklärung der medizinischen Facette zur Erklärung der menschlichen Haltungen zum Tode, zur Erschließung einiger mentalitätsgeschichtlichen Elemente, die möglicherweise aus dem Massensterben erfolgt sind. Das schreckliche Geißeltrio Krieg-Hunger-Pest, die im europäischen Spätmittelalter ein wesentliches Teil der Bevölkerung Europas in den Tod dahingerafft hat, hat die Menschheit mehr als je zuvor mit den Grenzen seiner Existenz auf Erden konfrontiert. Daher gilt es, dass wir die Ursachen analysieren, die die Erfahrungen der Zeitgenossen dieses Zeitalters des Sterbens, in Richtung einer beunruhigenden Annäherung zum Sterbeprozess, Verwesung und Zerfall, geprägt haben, in Weisen die sich in vielen Gebieten materialisiert haben: von den Repräsentierungen des toten Körpers in den Totentänzen und

der Etablierung der makabren Darstellungen der Verwesung in der Grabmalarchitektur, zu dem Zusammenleben von philosophischen Lebenshaltungen wie *memento mori* – *carpe diem*, und bis zur Belebung der Todesgestalt in Literaturwerken.

Unsere Aufmerksamkeit gilt hiermit hauptsächlich dem deutschsprachigen Kulturraum, jedoch haben wir versucht, die Erkenntnisse zu diesem Gebiet dem größeren europäischen Rahmen anzuordnen. Nach der Festlegung der medizinischen Kenntnissen der Zeit, mit Schwerpunkt auf den Erkenntnissen zum Exitus, haben wir versucht, den Hauptschuldigen für das Massensterben am Ende des Mittelalters zu identifizieren, den die Zeitzeugen als „grote dod“ bezeichneten, und zwar: die Pestepidemie 1347–1352, indem wir die Informationen aus unterschiedlichen Quellen – von schriftlichen (wie z.B. zeitgenössische Chroniken, zweckbestimmte medizinische Traktate), zu visuellen (Krankheits- und Leichnamsdarstellungen) oder sogar zu literarischen und para-literarischen Werken, angefangen mit den kleinen „Artes moriendi“ und bis zu bekannteren Werken wie von Tepls „Ackermann und der Tod“-, mit aktuellen medizinischen Gegebenheiten vergleichen. Unser Versuch galt zu erkennen, inwiefern die Menschen des Spätmittelalters auf dem Massensterben vorbereitet waren, wie sie es versucht haben, darauf zu antworten, in Weisen, die von lächerlich-absurd bis zu kompetent und nahezu genial, variierten.

TRUP FRUMOS – CANONUL FRUMUSEȚII ÎN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ PREMODERNĂ*

Irina Mihaela Roman

*„Nu e frumos ce e frumos, ci e frumos ce îmi e frumos.
Nu este bun ce este bun, ci este bun ce-mi place mie”¹.*

Frumosul și frumusețea sunt relative. Nu există o singură definiție pentru „frumos” sau „frumusețe”. Fiecare persoană își are propriile criterii prin care definește „frumusețea”, și ele nu sunt întotdeauna aceleași pentru toți oamenii. Există o mare varietate de opinii și respectiv de „frumuseți”. O persoană poate fi frumoasă din punct de vedere fizic sau moral sau, în cel mai fericit caz, amândouă.

Înainte de a începe prezentarea propriu-zisă, trebuie menționate câteva aspecte „tehnice” ale studiului. În primul rând, spațiul pe care îl vom supune analizei este Țara Românească, iar intervalul de timp, 1700–1830. Studiul se înscrie în domeniul istoriei sociale și în special al istoriei mentalităților, iar metodele utilizate în realizarea lui au fost analiza pe document, comparația și expunerea. Sursele utilizate sunt notele călătorilor străini care au străbătut spațiul românesc în

* Studiul de față are la bază dizertația de master intitulată *Corpul uman – ipostaze și reprezentări în societatea românească (Țara Românească 1700–1830)* realizată în anul 2007 sub îndrumarea conf. dr. Florentina Nițu și susținută în cadrul comisiei de Istoria Ideilor și Mentalităților, Facultatea de Istorie – Universitatea din București.

¹ Anton Pann, *Povestea vorbii*, București, Ed. Minerva, 1982, p. 235.

intervalul de timp stabilit, precum și creațiile poezilor Văcărești și publicațiile lui Anton Pann.

În cele ce urmează ne propunem să vedem în ce măsură există și este conștientizat un canon de frumusețe al epocii. Abordarea discuției din perspectiva asupra corpului este relativ nouă în istoriografia românească, prin urmare, cu atât mai necesar se impune a fi demersul de față.

Dar oare ce însemna atunci „a fi frumos” din punct de vedere al abordării estetice? Care erau în secolul al XVIII-lea și începutul celui următor, trăsăturile unui om frumos²? Spre exemplu, pentru secolul al XVI-lea, în spațiul francez, găsim răspunsul la întrebare, prin intermediul mărturiei lui Brantôme. În concepția lui, idealul feminin trebuia să întrunească următoarele condiții. Femeia trebuia să aibă: „*Trei lucruri albe: pielea, dinții și mâinile; Trei negre: ochii, sprâncenele și genele; Trei roșii: buzele, obraji și unghiile; Trei scurte: dinții, urechile și picioarele; Trei mari: pieptul, fruntea și partea dintre sprâncene; Trei înguste: gura, talia și laba piciorului; Trei fine (subțiri): degetele, părul și buzele; Trei mici: părul, nasul și capul*”³. Este o imagine a unei femei fine, al cărei corespondent pe plan moral este cel al unei persoane sensibile și timide, cu o posibilă trimitere și către Sfânta Treime care reprezenta o structură armonioasă, demnă de a fi urmat și de către pământenii.

Femeia ideală prezentată anterior diferă de cea din viziunea lui Baudelaire. Vedem cum la o diferență de 300 de ani, mentalitatea, gustul pentru frumos, erau altele, mai ales că societatea se laicizează treptat. În acest caz, femeia trebuia să aibă „*cele mai frumoase sprâncene din lume, – care să fie asemănătoare chibritului; ochii cei mai provocatori, – iar strălucirea lor nu există fără khol-ul dat pe pleoape; – o gură voluptuoasă, – colorată în carmin; – și, cu asta, un păr care să nu îi aparțină*”⁴. Deși pare un pic vulgară, machiată în acele

² Menționăm că în acest studiu vom privi frumusețea numai din perspectiva ei fizică, frumusețea exterioară.

³ Victor du Bled, *La Société Française du XVIe siècle au XXe siècle*, IIe série, XVIIe siècle, Paris, Librairie Académique Perrin et Cie, Libraires – éditeurs, 1908, pp. 269–270.

⁴ *Ibidem*, p. 270.

culori puternice, este o femeie puternică (moral, nu neapărat și fizic, având curajul de a-și exprima părerea, de a-și înfrunta adversarii) și care nu se lasă dominată; era idealul unei femei emancipate.

Plecând de la Brantôme și înaintând cu câteva secole și cu câțiva mii de kilometri, ajungem pe tărâmul românesc, în timpul domniilor fanariote. Gustul pentru frumos al acestei perioade trebuie raportat la mentalitățile vremii, la zona din care veneau influențele în spațiul românesc nord dunărean. În special în secolul al XVIII-lea, dar nu numai, spațiul cultural care a exercitat o foarte mare influență în Țările Române, a fost cel otoman. Aprecierea obiectivă a „frumosului iluminist” din Țările Române, în general și din Țara Românească, în particular, pe scara propriilor noastre valori estetice, nu se poate face decât printr-o „operație” de înțelegere a ceea ce însemna pentru ei frumosul, prin prisma mentalităților vremii respective.

Gustul popular și cel orășenesc se desprind, se formează din medii de viață diferite, însoțite de condiții de trai diverse. Nu este corectă și – în condițiile expuse în fraza anterioară – nu poate fi argumentată o opinie care să promoveze superioritatea gustului orășenesc asupra celui rural. Sunt oameni care s-au format în medii sociale diferite, cu gândiri și scară de valori diferite. „Frumos e să-ți placă; ceva îți place cum este [...]”; ceva este frumos „pentru că ai plăcere de el”⁵.

Pentru spațiul românesc, în secolul al XVIII-lea, nu există un tablou al femeii ideale, așa cum am văzut la Brantôme și Baudelaire. Nu avem decât niște informații rătăcite, provenind în principal de la călătorii străini care au vizitat spațiul nostru, de-a lungul timpului.

Totuși, pentru a doua jumătate a secolului al XIX-lea, am putea spune că avem niște repere ale unui portret al soției ideale. Deși cartea⁶ a fost publicată în anul 1908, putem presupune că și cu câțiva zeci de ani înainte, lucrurile stăteau aproximativ la fel. Peștorii știa exact descrierea fetei, atunci când porneau în căutarea ei: „blondă,

⁵ Nicolae Argintescu, *Contribuții la problema gustului popular. Canoanele populare ale frumuseții trupesti*, în volumul *Sociologia percepției artistice*, editat de Jean-Claude Chamoredon, București, Ed. Meridiane, 1991, p. 120.

⁶ G. Proboran, *Istoria orașului Slatina*, Slatina, Tipografia de lux Costică Constantinescu & Fiu, 1908.

brună, șatenă, cu ochi negri, albaștri sau căprui, înaltă, mijlocie sau mignon, trusou, case bani numerar, etc., numărul fraților, rudele și situația lor, calitățile fizice, morale, artistice și uneori de gospodărie ale fetei, limbile străine pe care le vorbește perfect, instrumentele la care știe să cânte etc”⁷. Este femeia și soția perfectă, fizic, intelectual, moral și, nu în ultimul rând, material. Fără aceste „calități” sau „avantaje”, era mai greu să-ți găsești un bărbat, dar totuși nu imposibil. Descrierea este totuși cam vagă, nu oferă o imagine concretă. Culoarea părului putea să varieze, la fel și cea a ochilor sau statura. În schimb, ceea ce se stabilea foarte clar erau aspectele „materiale” (rude, situația, averea lor, poziția lor socială, relații pe care le avea), financiare ale viitoarei mirese. De aici nu rezultă neapărat faptul că nu conta aspectul exterior, dar ceea ce conta și mai mult era statutul ei social și averea. Fenomenul este, de altfel, specific secolului al XIX-lea, dar nu numai.

Majoritatea călătorilor străini care au vizitat Țara Românească au una și aceeași părere despre femeile române: toate sunt „*nespus de frumoase*”. Această afirmație trebuie văzută în ce măsură avea acoperire în realitate. Poate că erau mai frumoase, în comparație cu ceea ce lăsau ei în urmă, în țările lor de origine ori cu un model idealizat creionat de lecturile epocii. Se poate desigur ca femeile din Țările Române să fi fost chiar deosebite. Din păcate, însemnările călătorilor despre modul cum arătau ele sunt destul de sumare și uneori contradictorii, astfel încât se dovedește a fi destul de dificil să realizăm un portret al frumuseții ideale a secolului al XVIII-lea românesc.

Pe de altă parte, călătorii străini, analizați ca sursă istorică, trebuie priviți cu un ochi critic și cu o anumită rezervă, în ceea ce privește gradul de veridicitate al informațiilor transmise de ei.

Încă din primul volum al *Călătorilor străini*, Maria Holban menționa că „*Relația propriu-zisă este o creație oarecum subiectivă, nespusă niciunui tipic de formă sau de cuprins, neîntărită de nicio garanție oficială de autenticitate și având de cele mai multe ori un caracter întâmplător și fragmentar. Gradul ei de credibilitate variază*

⁷ *Ibidem*, p. 181.

de la autor la autor și chiar de la informație la informație. Autenticitatea, sinceritatea mărturiei, exactitatea informației, originalitatea redării trebuie controlate neîncetat”⁸.

Înainte de a trece efectiv la prezentarea imaginii românilor munteni așa cum apare ea zugrăvită de condeii călătorilor străini, sunt necesare anumite precizări generale pe marginea a ceea ce Ei ne-au lăsat scris despre Noi (fie că întâlnim aceste informații sub forma jurnalelor sau scrisorilor). Notele lor de călătorie, atâtea câte s-au păstrat, trebuie tratate cu reținerea cuvenită, întrucât este vorba de persoane care provin din medii (sociale, politice, culturale) diferite, din țări diferite, care sunt mai mult sau mai puțin familiarizate cu spațiul românesc, și care sunt înarmate cu imagini și idei prestabilite, cu stereotipuri culturale și sociale. Călătorii nu reușesc întotdeauna să cunoască în profunzime realitatea românească, să treacă dincolo de aspectele generale și de aceste stereotipii. Acest lucru este menționat chiar de o călătoare, pe numele ei Aurélie Ghica. Ea însăși, mărturisea: „adusesem cu mine ideea de superioritate care nu ne părăsește niciodată și acel fel de dispreț care dăinuiește adesea imparțialității judecății noastre”⁹. Este foarte importantă această afirmație, deoarece constituie o atenționare adresată istoricului, de a cântări și de a analiza cu atenție informațiile oferite de notele de călătorie. Relatările călătorilor străini și ei înșiși, trebuie văzuți din perspectiva mentalității care îi însoțește de-a lungul drumului, trebuie raportate la caracteristicile zonei din care provin (economice, politice, culturale, sociale, etc.). Acești călători folosesc ca termen de comparație spațiul de unde vin, cu tot ceea ce intră în alcătuirea lui (aspecte politice, culturale, sociale, etc.). De aceea, primul demers al istoricului este acela de a separa imaginarul de realitate în notele de călătorie ale străinilor.

⁸ Maria Holban, *Introducere generală*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, Maria Holban, red. Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru; red. responsabil Paul Cernovodeanu, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1968, pp. XI–XII.

⁹ George Potra, *Bucureștii văzuți de călători străini (secolele XVI–XIX)*, Ed. Academiei Române, București, 1992, p. 196.

Din toate relatările călătorilor străini transpare ideea alterității, imaginea Celuilalt. Așa cum am spus anterior, printre țările vizitate de către occidentali, sunt și Țările Române. Aceștia vin cu idei deja prestabilite și cu mentalitatea occidentală în spațiul românesc pe care îl analizează conform unei „grile” deja formate. Trecând prin diferite regiuni ale Țării Românești, străinii își fac o anumită impresie, o anumită idee, pe care ei o poartă în toată peregrinarea lor, și de care se lasă mai mult sau mai puțin influențați.

Avem însă pentru finalul de secol XVII moldovenesc, niște mențiuni pe care le putem considera drept repere pentru ceea ce se considera a fi frumosul feminin. Pentru tinerii moldoveni, femeia ideală trebuia să aibă „*plete bălaie, ochi de șoim, dinți ca șiragul de mărgele, buze mai roșii decât cireșile, trup ca de leoaică, pieptul ca de găscă, gât ca de lebădă, degete mai netede decât ceara și fața mai strălucitoare decât soarele și luna*”¹⁰.

Acest portret are doar creionări fizice exterioare, fără nici un fel de trimitere la aspecte morale, de pildă.

Pe de altă parte, Antiohie Vodă al Moldovei, auzind că fetele domnului muntean, Șerban Cantacuzino, sunt „*frumoase, iscusite*”, dorește să se căsătorească cu una dintre ele¹¹. Așadar, în afara condiționărilor fizice, la acest portret se adaugă contururile unei femei capabile să țină o gospodărie, ceea ce conduce la ideea ca acestea erau două dintre calitățile esențiale ale unei soții, care să fie și Doamnă a țării pe deasupra.

În anul 1710, ajunge în Moldova germanul Erasmus Heinrich Schneider von Weismantel. Între altele, acesta face și o descriere a înfățișării românilor moldoveni. Pentru o mai bună înțelegere a textului, ne permitem să redăm citatul în întregime. „*Bărbații și femeile sunt cei mai mulți de o statură mijlocie, și la tinerețe toți arată foarte bine, dar îmbătrânesc foarte repede, căci bărbații lasă să le*

¹⁰ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, Ed. Litera Internațional, 2003, p. 185.

¹¹ *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717* (cronică anonimă), ediție întocmită de Constantin Grecescu, București, Ed. Științifică, 1959, p. 79.

crească barba la vârsta de 30 de ani, și aceasta îi pocește de îndată. Printre flăcăii lor se găsesc mândri vlăjgani și aceasta nu este de mirare, căci în toată țara femeile sunt peste măsură de frumoase, au părul negru cum e cărbunele, ochii și sprâncenele la fel de negre, iar fața lor este ca laptele și sângele, și ochii lor ca rubinele. Pielea de pe tot trupul lor este albă și subțire și la multe din ele afli cele mai frumoase mâini. [...] La țară și chiar și la țărani găsești fete și femei atât de desăvârșit de frumoase, cum nu se află nici la noi în Germania, cu toate că sate întregi sunt locuite de familii nobile, și nu sunt puține fetele de țăran în stare a face de rușine prin înfățișarea și frumusețea lor din cap până în picioare, pe cele mai alese dintre boieroaice”¹². Prin urmare, acest călător este sedus de imaginea femeii frumoase și fine pe care o aduce din spațiul occidental: o femeie neatinsă de soare, cu pielea albă, delicată și care aparținea desigur stratului superior al societății. Deși descrierea este realizată pentru spațiul moldovean, totuși, putem presupune că și valahii aveau o înfățișare asemănătoare, uneori identică. Într-adevăr, așa se și întâmplă. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, mai precis în 1786, ajungea în București, englezoaica Lady Craven. Aceasta nu ezită să menționeze în jurnalul său frumusețea soției domnitorului Nicolae Mavrogheni, care, spune ea, „aduce oarecum cu ducesa de Gordon, numai că trăsăturile și expresia ei erau mai blânde, pielea albă și părul mai deschis la culoare”¹³. Apare din nou ca un element de bază al acestui portret ideal, pielea albă, după modelul occidental.

Pe la circa 1740, ajungea în spațiul românesc, un dregător turc, care în descrierea pe care a făcut-o Țărilor Române, nota că „femeile lor sunt nespuse de frumoase, și tratate cu mare cinste, astfel că cele

¹² Erasmus Heinrich Schneider von Weismantel, *Jurnal de campanie pe anii 1710–1714*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, red. Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 358.

¹³ Elisabeth Lady Craven, *Trecerea prin Țara Românească*, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, red. Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 2000, p. 722.

mai multe treburi se află în mâinile lor”¹⁴. Venind din Imperiul Otoman, el compară automat ceea ce știe despre spațiul pe care tocmai îl părăsise, cu ceea ce vede nou. El remarcă în afara frumuseții fizice calitățile de bună gospodină ale femeilor de aici.

La 15 decembrie 1784, biv vel stolnicul Ion Brăiloiu nota că a îmbătrânit, dar și-a lăsat barbă, „*ca să fie lucru mai frumos*”¹⁵. Este lucru știut că boierii își purtau lungimea bărbii în funcție de rangul pe care-l avea fiecare. Pe de altă parte, barba reprezenta un element distinctiv pentru poziția socială a unui personaj și este lesne de înțeles în aceste condiții interesul arătat bărbii.

Ajuns în București în vara lui 1794, profesorul englez Robert Stockdale, alături de cei doi parteneri de drum, au fost găzduiți în casa unui boier. Fiecare dintre cei trei oaspeți au descris în scrisorile și jurnalele lor amănunte privitoare la cele văzute. Din relatarea unuia dintre ei (Stockdale) aflăm că femeile aveau culoarea părului și a ochilor neagră. Spune el, „*părul ei negru îi cădea liber pe umeri*”, căruia i se asociază „*frumoșii ochi negri ai femeilor*”¹⁶. Despre forma corpului femeilor (posibil statură, în text nu se precizează exact) aflăm că era „*foarte imperfectă, îndeosebi cele din clasele inferioare*”, iar veșmintele „*slobode*” pe care le purta, deși frumoase fiind, totuși „*nu înfrumusețează linia lor*”. Avem oare are de-a face cu niște repere ale frumuseții în epoca luminilor? Când spune *din clasele inferioare*, călătorul se referă probabil la oamenii de rând, dar și la boierimea de

¹⁴ Anonim turc, *Relația anonimă despre Țara Românească, Moldova și Bugeac*, în *Călători străini...*, vol. IX, red. Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, p. 265.

¹⁵ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. VIII, *Scrisori de boieri și negustori olteni și munteni către Casa de Negoț sibiiană Hagi Pop: publicate cu note genealogice asupra mai multor familii*, București, Atelierele Grafice Sococ, 1906, p. 10.

¹⁶ Robert Stockdale, *Scrisori și fragmente din jurnalul privind Banatul, Transilvania și Țara Românească*, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, red. Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, p. 1244.

mijloc și mică. Acolo femeile făceau toată treaba, și astfel își „uzau” corpul de-a lungul vremii, spre deosebire de soțiile de domni sau boierimea mare, ale căror probleme casnice erau rezolvate de slujitori. La aceste treburi casnice se mai adăugau și, uneori foarte numeroasele sarcini pe care femeile trebuiau să le aibă (de foarte multe ori chiar de la vârste fragede, până în 18 ani). Cu toate astea, gazda lor era încă o femeie „izbitor de frumoasă”. Din toată descrierea pe care o face englezul, comparând și cu alte relatări menționate anterior putem extrage observația că părul și ochii negri reprezentau componente ale „frumosului” acelei epoci. Vom vedea în continuare, că aceste trăsături sunt apreciate și de alți călători.

Unul dintre partenerii de călătorie ai lui Stockdale a fost Randle Wilbraham. Relatarea pe care o face în legătură cu același moment prezentat anterior din descrierea lui Stockdale are unele lucruri diferite față de cea a profesorului englez, diferite nu din punctul de vedere al informațiilor oferite, ci al modului de percepere a ceea ce observă. „*O foarte elegantă și frumoasă femeie*” este ceea ce vede și Wilbraham¹⁷. În ochii acestuia din urmă, acea doamnă are „*o statură superbă, pusă în valoare de acel gen de rochie*”¹⁸. Aici apare diferența între cele două relatări. Dacă lui Stockdale nu i-a plăcut modul cum îi venea rochia femeii, colegul lui era de altă părere. Aici se vede foarte bine subiectivitatea relatărilor acestor călători, subiectivism care ține de vârsta, cultura și mediul din care acesta provine și îndreptățește scepticismul cu care trebuie noi să privim informațiile pe care le găsim în descrierile diversilor călători. Fiecare are propria structură culturală și mentală, iar remarcile pe care le face sunt conforme cu gustul pe care și l-a format.

Totuși, dacă în descrierea lor, aceștia se raportează la fapte concrete, ca de exemplu, aseamănă ceea ce întâlnesc în Țările Române cu moda care era în Imperiul Otoman, așa cum vom arăta mai încolo, atunci, descrierea lor capătă un plus de credibilitate.

¹⁷ Randle Wilbraham, *Către dna Wilbraham Bootle*, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, p. 1249.

¹⁸ *Ibidem*.

Părăsim pentru un moment granițele Bucureștiului, pentru a ajunge în satul Florești, unde cei trei englezi au avut plăcerea de a vedea „două fete frumoase”, pe care ulterior, același Stockdale le numește „nimfe”¹⁹.

Dintre cei care nu consideră că româncele sunt frumoase, îl amintim pe medicul englez James Dallaway (ajunge în București în 1794), care este părere că acestea, „*chiar în perioada tinereții, posedă prea puține calități spre a încânta ochiul unor englezi: iar odată cu trecerea anilor, se îngroșă și se deformează*”²⁰. Îngrășarea aceasta poate să sugereze pe de o parte lipsa unei preocupări pentru a-și menține silueta, dar se poate pune și pe seama vreunei influențe a modei orientale.

Medicul englez descrie și părul femeilor, care este „*aspru, negru și bogat, în general, pieptănă peste frunte, atârând peste umeri*”²¹.

Aceeași persoană, același subiect, păreri diferite. Tot Dallaway este cel care, cu altă ocazie, admira „*o cucoană măritată, având doar 16 ani, de mare frumusețe*”²². Deși aparent în primul citat aparținând englezului, acesta generalizează părerea negativă care o are asupra frumuseții femeilor din Țara Românească, vedem cum în cel de-al doilea, el observă aspectul plăcut al unei tinere românce.

Ca sprijin pentru ceea ce am menționat anterior, legat de raportarea călătorilor la unele fapte concrete, în scrierile lor, vine cazul următor. Deși exemplul se referă la Moldova, putem admite, din nou, că aproximativ la fel stăteau lucrurile și în cazul Țării Românești.

În anul 1789, ajungea în Moldova medicul și naturalistul Baltazar Hacquet. El oferă printre altele o serie de informații foarte prețioase despre vestimentația din Moldova acelor vremuri. Ceea ce ne interesează totuși, din relatarea lui, este referirea la aspectul fizic al boierilor moldoveni. Ei purtau rochii lungi, dintr-o stofă de mătase

¹⁹ Robert Stockdale, *Scrisori și fragmente din jurnalul privind Banatul, Transilvania și Țara Românească*, în loc. cit., p. 1246.

²⁰ James Dallaway, *Călătoria prin Banat, Transilvania și Țara Românească, în Călători străini...*, vol. X, partea II, p. 1217.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

colorată, care se îmbrăcau peste cămașă și erau tăiate în față până la burtă: „*trupul e încins cu o cingătoare lată cât palma și acoperită cu aur, argint și chiar cu pietre scumpe; cum cingătoarea atârnă pe sub burtă, acesta atârnă peste ea, ceea ce are farmec numai pentru gustul oriental*”²³.

Hacquet cunoaște moda din Imperiul Otoman și o folosește ca termen de comparație, fapt ce sporește credibilitatea informațiilor transmise. Deși nu avem atâtea amănunte și pentru Țara Românească, totuși se cunoaște că și aici se folosea „*o centură cu o cataramă mare*” prinsă „*în jurul trupului mult mai jos de talie*”²⁴, deci, am putea adăuga noi, sub burtă, ceea ce făcea ca aceasta să se „reverse” peste cingătoare. Tot în spațiul muntean și cu referire tot la bărbați, „*corpolența este foarte răspândită, în special în rândul celor de vârstă mijlocie*”²⁵. Această situație se datora în primul rând stilului de viață sedentar al acestor boieri combinat cu mesele îmbelșugate.

Din aceste relatări de mai sus reiese existența unei influențe otomane în Țările Române, nu numai la nivel politic, ci și la acela al modei și mentalităților. Aceeași constatare se desprinde și dintr-o mențiune a lui del Chiaro, care afirma că „*cei mai mulți dintre români poartă barbă (ținută în așa mare cinste la popoarele orientale), iar ceilalți își lasă mustăți*”²⁶.

Prin urmare, se conturează o primă imagine a frumosului masculin în acele timpuri. La fel ca la orientali, și în Țările Române, o burtă voluminoasă era simbolul frumuseții și al prosperității.

Pentru prima jumătate a secolului al XIX-lea, informații despre aspectul exterior al românilor munteni ne vin de la consulul englez în Principatele Române, în perioada 1814–1818, William Wilkinson.

²³ Baltazar Hacquet, *Prima călătorie...iulie 1708*, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, p. 830.

²⁴ James Dallaway, *Călătoria prin Banat, Transilvania și Țara Românească*, în loc. cit., p. 1217.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Anton Maria del Chiaro, *Descrierea Țării Românești*, în *Călători străini...*, vol. VIII, p. 376.

Vorbind despre boieroaice, acesta era de părere că ele nu erau frumoase, dar aveau „*multe grații naturale și o talie zveltă*”²⁷. Despre țărani, face o descriere mai amănunțită. Referindu-se la aceștia, el spune că „*românii sunt o rasă frumoasă de oameni; unii au ochi negri și părul la fel, ca orientalii; alții, ochii albaștri și părul blond, ca Rușii*”²⁸.

Despre principele Ispilanti, Christine Reinhard, ajunsă în Iași în anul 1806, spunea că are „*o înfățișare interesantă; trăsăturile feței sunt fine și tipul grecesc [...] privirea lui spune multe, dar ascunde și mai multe*”²⁹, vorbește, de asemenea, despre „*frumoasa și nobila sa înfățișare*”³⁰, iar despre Doamnă menționează faptul că „*este foarte frumoasă, are grație și purtări plăcute*”³¹. Aflată tot în Moldova, ea adăuga că a întâlnit „*câteva femei care mi s-au părut foarte drăguțe*” și care au „*un vino încoace ca și italiencele*”³².

Despre aceeași frumusețe a românilor vorbește și Sir Thomas Wilkinson, care observa, cu ocazia călătoriei sale prin Țara Românească și Moldova în anul 1812, faptul că „*la București oamenii sunt foarte frumoși; bărbații, sub uriașele calpace pe care le poartă și care îi desfigurează, au trăsături virile și regulate*”, „*femeile sunt drăguțe și cele mai multe sunt pline de calitate*”³³.

John MacDonald Kinneir vorbea cu fascinație despre soția banului Craiovei, „*o femeie foarte frumoasă și încântătoare; era îmbrăcată cu o blană de hermină brodată bogat; un păr de toată frumusețea îi cădea despletit pe umeri și pe gât și un șal roșu*

²⁷ William Wilkinson, *Starea Principatelor Române pe la începutul veacului trecut*, [S. l. : s. n., 1936], p. 220.

²⁸ *Ibidem*, p. 225.

²⁹ Christine Reinhard, *Scrieri, în Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea: 1801–1821*, Serie noua, vol. I, vol. îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia; red.-responsabil Paul Cernovodeanu, București, Ed. Academiei Române, 2004, p. 288.

³⁰ *Ibidem*, p. 291.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, p. 293.

³³ Sir Thomas Wilkinson, *Călătoria în Țara Românească și Moldova, în Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea: 1801–1821*, Serie noua, vol. I, p. 564.

desfășurat cu grație se juca pe un piept ascuns doar în parte”³⁴. Este vorba despre Ecaterina Filipescu (1784–1842).

O schimbare în vestimentație înseamnă de fapt o schimbare în mentalitate. Societatea românească se afla la începutul drumului său spre modernizare, spre o occidentalizare treptată. Avem de-a face aici cu trupul care se dorește a fi expus și admirat, cu femeia care începe să se emancipeze de sub tutela bărbatului, dar și a prejudecăților și constrângerilor sociale³⁵, la început mai timid, dar sigur. Drumul acesta a cunoscut un sens ascendent începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Nici în Moldova lucrurile nu sunt diferite la începutul secolului al XIX-lea (1814/1815, 1817). Și aici, „femeile se disting prin frumusețea lor”, moldovenii fiind „oameni frumoși, zvelți, voinici și scunzi”³⁶.

Și la 1820, „românii de toate rangurile sunt foarte plăcuți la înfățișare, bine făcuți, cu trăsături frumoase și cu o expresie cât se poate de blândă”, „femeile sunt cât se poate de drăguțe, blânde și vioaie”³⁷. O dovadă a occidentalizării de care vorbeam anterior este îmbrăcămintea care imită moda pariziană, lucru observat și de același Sir Robert Ker Porter, la 1820. El spunea, referindu-se la Moldova, că „doamnele la fel de frumoase, ca și surorile lor valahe, erau îmbrăcate tot după moda pariziană”³⁸.

Așa cum am spus la început, frumusețea este ceva relativ, pentru fiecare persoană frumosul putând însemna altceva. Astfel că spre deosebire de cei despre care am vorbit mai sus, William Wilkinson, aflat în trecere prin Principate, nota că femeile „nu sunt

³⁴ John MacDonald Kinneir, *Drumul de la Viena la Constantinopol prin Ungaria*, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea: 1801–1821*, Serie nouă, vol. I, p. 596.

³⁵ Societatea începe să iasă de sub tutela Bisericii, să se laicizeze.

³⁶ Feodor Káracay, *Despre Moldova, Țara Românească, Basarabia, Bucovina*, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea: 1801–1821*, Serie nouă, vol. I, p. 754.

³⁷ Sir Robert Ker Porter, *Călătoria în Țara Românească și Moldova*, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. II, coord.: Paul Cernovodeanu, Daniela Bușă, București, Ed. Academiei Române, 2005, p. 807.

³⁸ *Ibidem*, p. 811.

prea frumoase, dar această lipsă de <frumusețe> este compensată de multă grație naturală, de o fire veselă și de o deosebită eleganță de forme”³⁹. Prin urmare, în registrul de valori al acestuia, frumusețea nu era echivalentă cu grația și eleganța formelor.

Alte surse, care ne vorbesc despre ceea ce am putea aprecia ca fiind frumusețea ideală și chiar trăsăturile, caracteristicile femeii ideale, sunt poeziile culte de sfârșit de secol al XVIII-lea și începutul celui următor, aparținând poezilor Văcărești și lui Anton Pann. Acestea abundă în astfel de informații cu privire la idealul de frumusețe feminin. Observăm însă că trăsăturile sunt aceleași la toți poezii pe care îi vom menționa: ochii negrii, părul blond, fața albă, pare a fi tiparul frumuseții ideale, portretul fizic al iubitei ideale. Acest portret diferă însă de cel creionat de mare majoritate a relatărilor călătorilor străini unde se face referire mai ales la părul negru. Cum însă părul bălai este o caracteristică a îngerilor iar femeia era idealizată în poezie, imaginea ei se modifică, se transfigurează.

Pentru Alecu Văcărescu, femeia iubită întruchipează atât trăsături fizice armonioase, cât și spirituale și morale.

*N-ai potrivnică sub soare!!
Și mă jur și fac prinsoare,
Că ești mai deosebită
Și cu toate-mpodobită:
Frumusețe, 'nțelepciune,
Vorbă, duh și istăciune,
Le văz toate adunate
Și la tine-mpreunate*⁴⁰.

Tot el încearcă să dea o definiție poetică a frumuseții ideale și în același timp să traseze un portret al femeii (iubitei) ideale:

³⁹ William Wilkinson, *Relațiile despre principatele Țării Românești și Moldovei*, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea : 1801-1821*, Serie nouă, vol. I, p. 640.

⁴⁰ Ienăchiță Văcărescu, Alecu Văcărescu, Nicolae Văcărescu, Iancu Văcărescu, *Poezii Văcărești. Vieța și opera lor poetică*, București, Ed. Cugetarea-Georgescu Delafras, [s.a.], p. 112.

*Când voi zice frumusețe,
Voiu și suflet cu blândețe,
Cu simțiri, cu isteciuine,
Depărtat de-nșelăciune.*

[.....]

*Atunci este însușită:
Frumusețe săvârșită;
Care poate să numească
Fiecine și cerească.*

*Atunci fermecă din fire,
Orice suflet cu simțire,
Și mângăie și vederea
Și adaoge plăcerea⁴¹.*

O schiță a frumuseții ideale o întâlnim conturată mult mai bine în poeziile lui Anton Pann. În lucrările acestuia (scrise sau doar publicate de el), se îmbină vocea moralizatoare cu poezia de dragoste. Pann adresează sfaturi tinerilor referitoare la calitățile pe care trebuie să le aibă o soție bună, respectiv un soț bun.

*Că adesea
Mai multă înțelepciune găsești în fețele
cele urâte decât în cele frumoase.
De aceea
Nu te uita-n pocitura-i,
Ci vezi ce iese din gura-î⁴².*

[.....]
*Iubește, dragă, iubește,
Ia-ți pereche, te-nsoțește,
Dar și bagă seamă bine,
Să nu dai mână c-oricine.*

⁴¹ *Ibidem*, pp. 124–125.

⁴² Anton Pann, *Povestea vorbii*, p. 256.

*Nu-ndrăgi numai frumusețe
Și numai delicatețe,
Ci cată să și fie
La dorul tău alifie.*

*Care să-l lipești la rană,
Ca p-o dulce buruiănă,
Să-ți știe purta amorul
Și să-ți prețuiască dorul;*

*Să știe să te mângâie,
Și credincios să-ți rămâie
În veci cu statornicie
Să se-nchine numai ție⁴³.*

(Tânără copilă dragă...)

Parcurgând poeziile lui Pann întrezărești aceeași iubită de o frumusețe angelică, cu ochi negri ca mura, fața albă ca crinul, cu părul bălai.

*Of, că mult e frumușică!
Parcă e o florică.*

*Unde-i văd ochii ca mura,
Mă apucă-n piept arsura;*

*Unde-i văd fața ca crinul,
Mi s-adaogă suspinul⁴⁴.*

(Multe mi-e ibovnică mică...)

*Într-o seară l-adunare,
Făcând ochilor plimbare,
Am privit doi ochi frumoși:
Negri, blânzi și mângâioși⁴⁵.*

(Într-o seară, l-adunare...)

⁴³ Anton Pann, *Cântece de lume*, București, Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, 1955, p. 159.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 152.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 209.

*Fața ta blondină,
S-o pot contempla,
Tu, a mea lumină,
Și eu, umblător⁴⁶.*

(Rămâi sănătoasă...)

*Ești ca un înger, a mea frumoasă,
Tânără nimfă, rai, ce slăvesc,
Lumina zilei fața-i revarsă,
Ochi tăi negri mă-nnebunesc⁴⁷.*

(Ești ca un înger, a mea frumoasă...)

*Maria cea bălaie,
Frumoasă din Bezdat,
[.....]⁴⁸.*

(Maria cea bălaie...)

Cât privește trupul, aici nu găsim un canon unic, poetul vorbind atât despre un trup subțirel, cât și despre o „văduviță grasă”.

*A ta frumusețe
Ce eu o slăvesc,
Între mii de fețe
Nu o mai zăresc.
[.....]*

*Trupu-ți cel subțire,
Fragedu-ți mijloc,
Fermecă simțire
Și minte, pe loc.*

*Ochii tăi aruncă
Săgeți de amor,*

⁴⁶ *Ibidem*, p. 219.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 258.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 269.

*Piepturi hag în muncă,
Inimi tar dobor.*

(A ta frumusețe...)

*Văduviță grasă,
Tânără rămasă,
Rumenă, frumoasă
La ochi mângâioasă.*

*Văduviță dragă,
Tânără și fragă,
Jună copiliță,
Ca o garofiță⁴⁹.*

(Văduvită grasă...)

Moartea iubitei imprimă suferință în sufletul îndrăgostitului. Frumusețea fizică a iubitei, alături de cea morală, puritatea sa, reprezintă de data aceasta motive de jale.

*[...] Strălucea într-a ta față grații,
Grații multe îngerești,
Drept aceea și tu astăzi
Cu îngerii locuiești⁵⁰.*

(Vai ce ceas, ce zi, ce jale!)

Asemenea poeziilor Văcărești, și în poeziile lui Anton Pann, un loc esențial îl ocupă ochii blânzi, luminoși, mângâietori, care râd, dar și plâng. Ei fascinează, farmecă, vindecă, dar și rănesc în același timp.

*Minunată ești la stat
Și plăcută la umblat,
Ai doi ochișori frumoși,
Blânzi, cu totul mângâioși,*

⁴⁹ *Ibidem*, p. 153.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 218.

*Rănind cu privirea lor
Inimile tuturor.
Iscusită și cu haz
De faci multora necaz*⁵¹.

(Minunată ești la stat...)

*De cu-a lor lumină
Ai tăi ochi lăcrămează,
Frumoasă copiliță,
Când suntem noi?*⁵²

*De m-aș și vedea cât și cât
Cu mica după gât,
La ochii ei m-aș uita
Și mintea mi-aș deștepta.*

*Fața mi s-ar îngrășa
Și n-aș mai fi slab așa,
C-am ajuns din om neom
Și m-am uscat ca un pom*⁵³.

(Eu n-am parte de amor...)

Iată deci că aceste poezii ne oferă numeroase indicii pentru ceea ce ar fi putut reprezenta atunci canonul de frumusețe al epocii. Înfățișarea fetei/femeii apare ca cea a unui înger sau a unei prințese din basme, cu ochii negrii, părul bălai și fața albă precum crinul, cu trupul subțire (în unele cazuri).

La identificarea unui canon de frumusețe al epocii, ne vin în ajutor și sursele iconografice, adică frescele din biserici (portrete ctitoricești) sau picturile ori litografiile din epocă. Trebuie menționat că picturile laice sunt extrem de puțin numeroase în intervalul de timp studiat. Ele încep să apară în număr mai mare de prin anii 30 ai veacului al XIX-lea și după aceea. Erau însă realizate, la cerere,

⁵¹ *Ibidem*, p. 188.

⁵² *Ibidem*, p. 209.

⁵³ *Ibidem*, p. 262.

portrete ale domnitorilor, care au fost reunite și publicate într-un album de istoricul Nicolae Iorga.

Atunci, ca și acum, gustul pentru frumos și semnificația personală a acestuia difereau în funcție de anturajul, familia în care a crescut fiecare, cultura și educația pe care le-a dobândit de-a lungul timpului. Din informațiile pe care călătorii străini ni le oferă, nu putem ajunge la o concluzie foarte clară în privința frumuseții românilor din vremurile trecute, aceasta fiind privită diferit de fiecare vizitator în parte. Poeziile citate în paginile anterioare, pe de altă parte, ne ajută să conturăm un portret fizic și moral al iubitei ideale. Sperăm, ca în urma unor cercetări ulterioare, să îmbogățim și să adâncim subiectul tratat în rândurile de față.

Beautiful body – the beauty standard in pre-modern romanian society

Abstract

The research aims to discuss the existence of a model of feminine beauty. The studied place refers to Walachia, between the end of the XVIIIth century and the half of the XIXth century. As sources, I used the journals of the foreign travelers which crossed our country in that time, the poems of Văcărești brothers, the poems and other publications of Anton Pann, and also iconographical sources. In the end, we will see that the poems offer us directions for what it could have been then the ideal of beauty in those times. The look of the ideal woman/lover resembles to a character from a fairytale, with black eyes, blond hair and white face, all incorporated in a slim body. We must never forget that beauty and the taste for beauty are relative things and are defined by everyone according to their particular level of culture and education.

OBICEIURI CULINARE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLELE XVI-XVII. ALIMENTE TRADIȚIONALE ȘI MĂRFURI EXOTICE*

Elena Ioniță

Sunt multe lucruri de care ne putem debarasa în viață, dar există cel puțin unul la care nu putem renunța niciodată. Acel lucru la care facem referire este hrana. Orice ființă, fie ea animal sau om, nu poate trăi fără să se hrănească. Este cunoscut faptul că o proastă nutriție are efecte dăunătoare asupra unei persoane. Aceasta se poate îmbolnăvi și nu mai poate lucra pământul sau desfășura o activitate meșteșugărească; ținând cont și de perioada pe care o tratăm, acest lucru putea însemna sărăcirea familiei.

Cele mai importante alimente pe care românii le cultivau în Evul mediu erau cerealele. Semănăturile obișnuite erau: grâul, porumbul, orzul, hrișca, meiul, și într-o oarecare măsură, orzul. Secara era cultivată mai rar *“deoarece ei nu mănâncau decât pâine de grâu sau de mei, sau un fel de fiertură gătită din făină și porumb, numit în limba lor cucuruz”*¹.

* Studiul de față are la bază teza de licență intitulată *Obiceiuri culinare în Țara Românească și Moldova (secolele al XVI-lea – al XVIII-lea)* realizată în anul 2007 sub îndrumarea conf. dr. Florentina Nițu și susținută în cadrul comisiei de Istorie Medie a Românilor, Facultatea de Istorie – Universitatea din București.

¹ Friedrich Wilhelm von Bauer, *Descrierea Țării Românești*, în *Călători străini despre Țările Române*, ed. Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, vol. X, partea I, București, Ed. Academiei Române, 2000, p. 146.

Grâul era cereala cea mai cultivată, și datorită faptului că făina rezultată din acesta era foarte consumată de popor. El se semăna mai ales în partea de sud a Ilfovului și a Vlașcâi, în tot județul Ialomiței, Focșani, Buzău, Teleorman și Romanați. Grâul cel mai de soi era cel numit arnăut și avea boabele mai mari și mai sticloase decât cel obișnuit, iar prin măcinare rezulta o făină curată, cu tărăță puțină². Grâul era și un produs de export, din el *“se oprea cantitatea necesară pentru nevoile țării și se mai trimitea și în țările vecine, iar ceea ce prisosea era cumpărat de negustorii turci și greci și dus pe Dunăre până la Constantinopol”*³.

Orzul a fost cultivat din cele mai vechi timpuri, alături de grâu și de mei. Informațiile târzii, ca și tradiția, ne arată că orzul era mai mult un aliment de necesitate. Numai în regiunea de secetă din răsărit (Basarabia de Sud, Dobrogea, Ialomița, Brăila), cultura lui era însemnată și atât pâinea, cât și mămăliga erau des întrebuințate⁴. Meiul rămânea baza hranei vegetale a țăranului. Puțin pretențios în ceea ce privește calitățile solului, rezistent la capriciile climei, mulțumindu-se cu o cultură rudimentară, ceea ce nu cerea mult timp și nici multă muncă, meiul era planta alimentară care se potrivea cel mai bine la condițiile sociale și economice ale vremii. El forma hrana particulară a țăranului român, o cereală semănată exclusiv pentru consumul lui. Spunem acest lucru pentru că era o cereală care nu avea preț pe piața românească: orașenii occidentali, cu alte obiceiuri de hrană nu o întrebuințau, turcii nu o primeau, iar boierii țării nu o consumau. Meiul rămânea, alături de plantele de grădină, scutit de dijmă, la dispoziția exclusivă a săteanului⁵.

² Constantin Caracaș, *O veche monografie sanitară a Munteniei. „Topografia Țării Românești”*, ed. Pompei Samarian, București, Institutul de Arte Grafice „Bucovina”, 1937, p. 46.

³ Bartolomeo Locadello, *Descriere pe scurt a Țării Românești*, în *Călători străini despre Țările Române*, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, vol. V, București, Ed. Științifică, 1973, p. 34.

⁴ Ioan Claudiu, *Alimentația poporului român în cadrul antropogeografiei și istoriei economice*, București, Fundația pentru Literatură și Artă “Regele Carol II”, 1939, p. 78.

⁵ *Ibidem*, pp. 79–80.

Secara se cultiva mai rar în părțile de câmpie, pe când în cele de munte, pâinea de secară servea ca hrană chiar și locuitorilor mai bogați. Pâinea de secară era dulce, plăcută și ușor de mistuit, mai ales dacă se adăuga și făină de grâu⁶. Porumbul, numit și grâu turcesc⁷, era “hrana românilor și a vitelor lor. Ce mai consumau ei pe alături era fără importanță. Pâinea lor era de porumb, mâncarea lor de porumb cu lapte”⁸. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea, “cerealele lor constau în cea mai mare parte din porumb din care au o mare cantitate”⁹.

Informații despre cerealele folosite în Muntenia ne oferă și Paul de Alep. El nota că la înscăunarea lui Constantin Șerban, “femeile veneau să-i întindă în fața domnului pânze de in pe care aruncau boabe de grâu, de orz și de alte grâne, potrivit datinei lor, pentru că era anul nou și un domn nou”¹⁰. Pentru ca cerealele să poată fi consumate, ele trebuiau măcinate. Iată descrierea unei asemenea mori: “Are șase roate pe dinafară și șase pietre de moară pe dinăuntru. Fiecare piatră este închisă într-o cutie ca un teasc de vin și când cade făina, ea este prinsă în saci, care atârnă de fundul cutiei, fără să scape nici pulberea cea mai măruntă. Lucrul cel mai important este că înăuntru se află o născocire iscusită datorită căreia toată făina cade de o parte și târâțele de alta”¹¹.

⁶ Constantin Caracaș, *O veche monografie sanitară...*, p. 47.

⁷ Anton Maria del Chiaro, *Descrierea Țării Românești*, în *Călători străini despre Țările Române*, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, vol. VIII, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 371.

⁸ Johann Lehmann, *Călătorie în Transilvania și Țara Românească*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 559.

⁹ John Jackson, *Călătoria în Țara Românească*, în *Călători străini despre Țările Române*, ed. Maria Holban, Maria M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, vol. X, partea a II-a, București, Ed. Academiei Române, 2001, p. 1291.

¹⁰ Paul de Alep, *Călătoria patriarhului Macarie al Antiohiei*, în *Călători străini despre Țările Române*, ed. M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, vol. VI, partea I, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 141.

¹¹ *Ibidem*, p. 230.

Din grâu se realiza și arpacașul, necesar pentru prepararea colivelor. Marele logofăt Scarlat Greceanu a ridicat două fabrici de arpacaș, una în Agiești (Ilfov) și alta în Cornești (Dâmbovița) și drept mulțumire, domnul Mihai Constantin Șutu le acorda la 26 februarie 1792 o serie de privilegii. *“Drept aceia și noi văzându câtă silință are cinstit și credincios boierul domnii mele biv vel logofăt Scarlet Greceanu spre a agonisi patrii sale cel după folos eștinătate și cu câștig să așeze o fabrică de arpacaș...înzestrăm această fabrică cu cele din jos privileghiuri. Morarii și trebuincioșii oameni ai morii, însă câte zece oameni la fieștecere moară să fie scutiți și întru toate nesupărați atât ei cât și dobitoacele lor. Să fie o magazie singură vânzătoare în București și numai de la aceasta să cumpere câți vor vrea, iar pentru mărunta vânzare într-această țară, sau cu ridicata pentru Țara Turcească și Moldova, această magazie să fie nesupărată de vamă, de fumărit și de alte obicinuite dări în București”*¹².

Peștele era un alt aliment foarte consumat de toate clasele sociale. Domnul, boierii și mănăstirile aveau bălți întinse din care se scoteau mari cantități de pește pentru consum sau vânzare¹³. Conacele boierilor, ca și cele mai multe sate erau așezate pe malul vreunui lac sau râu, pentru a face mai ușor rost de peștele necesar pentru masă¹⁴. În afară de aceste bălți, marea cantitate de pește venea din Dunăre. Ea *“abundă în pești gustoși: păstrăvi, bibani, crapi mari și delicioși, un pește numit Coppen, un Biscurne, un pește foarte mare asemănător știucii, numit somn”*¹⁵.

¹² George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594–1821)*, București, Ed. Academiei Republicii Populare Române, 1961, doc. 458, pp. 566–567.

¹³ Radu Manolescu, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiul la începutul veacului al XVI-lea*, extras din *Analele Universității “C.I. Parhon”*, 1956, nr. 5, p. 215.

¹⁴ Constantino-Guglielmo Ludolf, *Scrisori despre trecerea prin Țara Românească și Transilvania*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 439.

¹⁵ Edward Brown, *Despre Transilvania, Banat, Țara Românească*, în *Călători străini despre Țările Române*, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, vol. VII, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1980, p. 507.

O mică descriere a peștilor din Dunăre face contele L. F. Marsigli în lucrarea sa *Description du Danube*. Unul dintre ei este somnul, al cărui pânțec „se apropie de acela al două persoane corpulente”, apoi crapul, știuca, mihalțul („are carne gustoasă și sănătoasă”), cega („are o carne mai gustoasă decât a tuturor celorlalți pești”), morunul. „Carnea morunului e albă și tot așa de gustoasă ca și aceea de vițel. Din aripioarele înotătoare se face o piftie la fel cu aceea din picioare de vițel. Icrele reprezintă o treime din greutatea întregului pește. Din bășica înotătoare se face cleiul de morun pentru limpezit vinul. El servește, amestecat cu vin, și la pregătirea unor frumoase jeleuri care se servesc la mesele cele mai somptuoase”¹⁶. Un alt loc de pescuit tot atât de bogat se afla în bălțile de lângă Dunăre, unde se prindeau crap, plătică, știucă. În Olt și în Jiu trăiau păstrăvi, loștrițe, păstrăvi roșii, șalău¹⁷.

Peștele era un articol de export. Din înregistrările vamale putem să vedem sub ce formă se transporta el. Peștele care se exporta din Muntenia era în cea mai mare parte pește sărat, altfel nu ar fi suportat drumul lung. Uneori, toamna târziu și primăvara timpuriu, pe frig, se trimitea și pește proaspăt. La acestea se adăugau, în cantități relative mici, pește afumat, și anume spinări de morun și scrumbii¹⁸. O dată cu fanarioții au apărut și narturile, adică prețurile maximele. S-au păstrat mai multe narturi din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea; de pildă, cel aplicat la Craiova în vara anului 1786 cuprindea peștele și icrele de pește ce se comercializau în acel oraș. Astfel, nartul menționa: morun sărat, morun proaspăt, crap sărat și pana de somn, plătică, știucă, cosac, icre de morun sărate, icre de morun tescuite, icre de știucă sărate, icre de crap sărate și raci. Nartul din 3 aprilie 1793 aplicat în București evidenția și alte categorii de pește sau alte produse specifice: icre tescuite negre, icre negre îndulcite, icre

¹⁶ Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România. Din cele mai vechi timpuri până la instituirea legii pescuitului (1896)*, București, Ed. Academiei Republicii Populare Române, 1964, pp. 100–101.

¹⁷ Friedrich Schwanz von Springfels, *Descrierea Olteniei, în Călători străini despre Țările Române*, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, vol. IX, București, Ed. Academiei Române, 1997, p. 74.

¹⁸ Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului...*, p. 246.

de chefal în vescă, licurini (adică chefali afumați), nevrile de morun (cartilajele dorsale de morun, uscate la soare și tăiate în bucăți), nevrile de nisetru, scrumbiță de Dunăre, nisetru proaspăt, cegă proaspătă, pește de Dâmbovița proaspăt, nisetru sărat, raci de baltă și de heleșteu¹⁹.

O dată ajunși la pescării, „*ei sunt tăiați în lung în patru bucăți, sunt sărați și puși la afumat și ies așa de buni și de gustoși ca și șunca*”²⁰. Morunii sunt pești atât de mari încât „*din burta fiecăruia se scot câte 5 până la 10 cântare*”²¹ de icre. Aceste icre se depun în butoaie cu miere și se sărează”²². Din ouăle acestui pește se pregăteau icrele tescuite și icrele moi, foarte cerute în toate țările ortodoxe, unde erau consumate în perioada posturilor²³.

La fel de consumată era și carnea de vită, oaie, porc și păsări domestice. Oile și boii se găseau în număr atât de mare încât o mare parte din aceștia erau duși de către negustorii turci și greci la Constantinopol, unde erau cumpărați de alți negustori care ajungeau cu aceste animale până la Veneția²⁴. Oile erau de trei feluri: țurcane, țigăi și tătarești; alături de acestea, românii creșteau și capre²⁵. Porcii se găseau și ei în număr mare. Fiecare gospodărie de țăran avea 4 până la 10 porci²⁶. Ei erau sacrificați în ajunul Sfântului Ignatie, dinaintea sărbătorii Crăciunului. După ce erau tăiați, porcii erau atârnați pentru a

¹⁹ *Ibidem*, pp. 241–242.

²⁰ Franco Sivori, *Memorii, în Călători străini despre Țările Române*, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, vol. III, București, Ed. Științifică, 1971, p. 14.

²¹ Kantar = măsură de greutate echivalentă cu 120 de livre; livra = ¼ kg.

²² Evlia Celebi, *Seyahname (Cartea de călătorii)*, în *Călători străini despre Țările Române*, ed. Mustafa Ali Mehmet, vol. VI, partea a II-a, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 373.

²³ François de Pavie, *Relatarea lui François de Pavie, senior de Fourquevaux a unei călătorii făcute de el în anul 1585 în ținuturile sultanului și în diferite locuri din Europa*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, p. 179.

²⁴ Bartolomeo Locadello, *Descriere pe scurt a Țării Românești*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, p. 34.

²⁵ Franz-Josef Sulzer, *Istoria Daciei Trasalpine*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 459.

²⁶ *Ibidem*, în N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. Adrian Anghelescu, București, Ed. Eminescu, 1981, p. 387.

realiza din ei pastramă²⁷. Pe lângă casele țăranilor se mai găseau și vreo 20 de păsări, printre care mulți curcani. Dintre aceste păsări, ducea țăranul boierului poclon²⁸.

În București, vitele se tăiau de către măcelari în oboarele lor din mahalaua Scaunelor Vechi, lângă apa Bucureștioaiei. "Scaunele", de fapt butucii groși de lemn pe care se tăiau hâlcile, era piața de carne a Bucureștiului. Ele s-au deplasat ulterior spre răsărit la "Scaunele Noi". După ce Curtea Veche a fost părăsită și domnul s-a mutat sus, în Dealul Spirii, măcelarii au început să taie vitele în grajdurile Curții Vechi și apoi la malul Dâmboviței, chiar în mijlocul orașului²⁹.

Mult mai multe informații găsim cu privire la vânat la călătorii străini. În Țara Românească se găseau iepuri, cerbi, căprioare, mistreți, potârniche, fazani, găini, găște și rațe sălbatice, turturele, prepelițe, sturzi³⁰. Alt călător amintește și găini de munte, ierunci, dropii³¹. Păsările sălbatice aveau gust bun. Carnea găinușelor era fragedă, plăcută și hrănitoare, la fel și cea a ieruncilor, porumbeilor sălbatici, a turturelelor și a potârnicilor. Acestea din urmă erau foarte căutate la mesele bogaților. Prepelițele, având carnea grasă și dulce, erau gătite sau fripte cu orez, adică se făcea pilaf³². Vânarea acestor păsări și animale sălbatice era și un mod de distracție pentru domnii însoțiți de boieri. La o astfel de vânătoare, care a durat 15 zile, a participat domnitorul Radu Șerban în 1606, avându-l ca invitat pe Michael Weiss, senator și mai apoi primar al Brașovului. Au vânat cu câini un număr mare de căprioare și doar într-o singură zi, 14 mistreți³³.

²⁷ Paul de Alep, *Călătoria patriarhului Macarie al Antiohiei*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea I, p. 108.

²⁸ Franz-Iosef Sulzer, *Istoria Daciei Trasalpine*, în N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, p. 387.

²⁹ Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, București, Ed. pentru Literatură, 1966, p. 343.

³⁰ Franco Sivori, *Memorii*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, p. 15.

³¹ Friedrich Schwanz von Springfels, *Descrierea Olteniei*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 76.

³² Constantin Caracaș, *O veche monografie sanitară...*, p. 38.

³³ Ion Nania, *Istoria vânătorii în România (din cele mai vechi timpuri până la instituirea legii de vânătoare – 1891)*, București, Ed. Ceres, 1977, p. 129.

Animalele domestice nu erau crescute numai pentru carne, ci și pentru laptele lor, din care locuitorii realizau mai multe tipuri de brânzeturi și unturi. Laptele de oaie era “*prefăcut îndată de ciobani într-un fel de brânză, puțin consistentă, numită brânză albă, pe care o vând negustorilor stabiliți în apropiere cu brânzăriile lor, unde extrag untul din ea și o prefac într-o brânză, numită cașcaval, care are forma și gustul celei care se făcea în Sicilia. Se mai face și o altă brânză de un format mai mare și dintr-un fel de pastă, foarte bună la gust, numită caș de munte*”³⁴. Brânza era un aliment menționat și în documente. În 1605, Radu voievod, nepotul lui Basarab voievod, întărea mănăstirii Dobrușa, printre altele și 4 burdufe de brânză³⁵. Un călător străin amintește de brânză și de unt ce poate fi comparat cu cel din Germania³⁶.

Fiecare femeie, în gospodăria ei, se ocupa de grădina de zarzavat. În aceste grădini se cultivau bob, mazăre și varză³⁷. Alături de acestea se cultivau ardei, leuștean³⁸, ceapă, usturoi, castraveți³⁹, bame, dovleci și dovlecei (erau de trei feluri: galbeni, verzi și albi), pătlăgele, sparanghel sălbatic, anghinare, portulacei (foi asemănătoare cu salata)⁴⁰, hamei, spanac, măcriș, lobodă, urzici, napi, păpădia⁴¹, cartofi, sfecla, morcov, păstârnac, sfeclă, pătrunjel, varză nemțească, conopidă⁴², fasole⁴³. Erau foarte căutate și plantele aromatice și cele

³⁴ Stephan Ignaz Raicevich, *Observații istorice, în Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, pp. 493–494.

³⁵ *Catalogul documentelor Țării Românești din arhivele statului*, ed. Maria Soveja, Doina Duca-Tincușescu, Reghina Dragomir, vol. II (1601–1620), București, 1974, doc. 157, p. 94.

³⁶ Constantino-Guglielmo Ludolf, *Scrisori despre trecerea prin Țara Românească*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 439.

³⁷ Domenico Sestini, *Viaggio de Constantinopoli a Bukoresti*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 343.

³⁸ Constantin Caracaș, *O veche monografie sanitară....*, pp. 55–56.

³⁹ *Ibidem*, pp. 54–55.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 53.

⁴¹ *Ibidem*, p. 52.

⁴² *Ibidem*, p. 51.

⁴³ *Ibidem*, p. 50.

medicinale, ca de exemplu magheranul, salvia, izma creată, izma sălbatică, izma broștească, rosmarinul de câmp și de grădină, pluta (din ale cărei flori se făcea dulceață), măcrișul, scorodonul ("iarba usturoiului"), busuiocul⁴⁴.

Pomii fructiferi reprezentau o altă bogăție a pământului Țării Românești. Mai ales în regiunile din vecinătatea munților se găseau adevărate păduri și crânguri de pomi roditori⁴⁵. În grădina mitropolitului Țării Românești, Paul de Alep a observat meri, peri, gutui, cireși, pruni numiți "*inimă de porumbel*"⁴⁶. Prunii se cultivau în cantități mari și erau de mai multe soiuri; multe dintre ele se uscau pentru bucate și tot din ele se făceau rachiu și diverse compoturi cu miere și zahăr. Piersicile erau de mai multe feluri, și anume roșii golașe, fără puf, roșii mari, galbene sau jumătate galbene, jumătate verzi. Și din ele se făceau dulcețuri⁴⁷. Cireșele se diferențiau între ele prin mărime, culoare și gust. Unele erau mai timpurii și se coceau pe la începutul lui iunie, iar altele mai târziu, care erau și mai dulci la gust. Vișinile de mărime mai mare se numeau spaniole și din ele se pregăteau dulceață cu zahăr și compoturi cu miere⁴⁸.

Se întâlneau și alte tipuri de pomi fructiferi, ca zarzărele, caisele, gutuile, perele (speciile Pergamote, Isember, tămâioase, ahladie, buzdugane, pere de iarnă, Ocnă, pere cu gât, pere verzi), merele (cele zise domnești, dungate, de paradis, creștești, mere sănătoase, mere pietroase); din toate aceste soiuri de fructe, românii făceau dulcețuri și compoturi sau le mâncau ca atare⁴⁹. Pepenii se cultivau în toate părțile câmpiei și erau buni mai ales când vara era uscată și fierbinte. Era un fruct hrănitor, foarte zaharos, dizolvant și digest. Ca subspecii, se găseau godinii și harbujii (pepenii verzi)⁵⁰.

⁴⁴ *Ibidem*, pp. 66–68.

⁴⁵ Petru Bogdan Bakšić, *Descrierea Țării Românești*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, p. 204

⁴⁶ Paul de Alep, *Călătoria patriarhului Macarie...*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea I, p. 120.

⁴⁷ Constantin Caracaș, *O veche monografie sanitară...*, p. 59.

⁴⁸ *Ibidem*, pp. 59–60.

⁴⁹ *Ibidem*, pp. 58–59.

⁵⁰ *Ibidem*, pp. 53–54.

Erau consumate cu multă poftă și fructele de pădure: fragii, zmeura, murele, afinele, coacăzele de munte, coarnele, porumbele, măceșele, merele și perele pădurețe, nucile, alunele, castanele, bureții și ciupercile. La vreme de foamete, se consumau și ghindele⁵¹. Nucul, ca și alunul și castanul comestibil, creșteau în mod natural și formau adevărate nuceturi, cum erau de exemplu, cele din Prahova, Dâmbovița și Vâlcea. Nucile erau atât de multe încât erau și articole de export. Ele mergeau în Ucraina, Rusia și Austria⁵².

O altă bogăție a Munteniei o reprezentau albinele care dădeau miere din belșug pentru populație. Această miere era cumpărată de negustori toamna. Ea se vindea cu o măsură numită vadră și trebuia prelucrată pentru a separa ceara de miere⁵³. În cursul secolului al XVIII-lea, domnii, aflați în goană după venituri, impun noi taxe, inclusiv pe miere. Birul, numit “deseatina pe stupi” dă o lovitură atât boierilor proprietari de stupi, cât mai ales țăranilor, mici proprietari de pământ. Astfel, creșterea albinelor începe să dea înapoi, pentru ca în secolul următor să dispară aproape cu totul, o dată cu apariția industriei zahărului⁵⁴.

Bucatele nu se puteau găti fără sare, și din fericire, această resursă a subsolului era foarte bine reprezentată în spațiul dintre Dunăre și Carpați. În Țara Românească erau patru localități unde se aflau ocne de sare: Ocnele Mari, Ocna Mică de lângă Târgoviște, Telega-Prahova, Ghitioara-Saac. Cea mai mare dintre ele era cea de la Ocnele Mari și era vizitată mereu de negustori din Imperiul Otoman care o cumpărau și o transportau spre Constantinopol⁵⁵. Alte saline se aflau la Râmnic, La Peceneaga (Buzău), Slănic și Băicoi⁵⁶. “Sarea era

⁵¹ Constantin C. Giurescu, *Istoria pădurii românești din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, Ed. Ceres, 1975, p. 251.

⁵² *Ibidem*, p. 253.

⁵³ Anton Maria del Chiaro, *Descrierea Țării Românești*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, p. 371.

⁵⁴ Ioan Claudiu, *Alimentația poporului român...*, p. 106.

⁵⁵ Paul de Alep, *Călătoria patriarhului Macarie...*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea I, pp. 187–188.

⁵⁶ Franz Iosef Sulzer, *Istoria Daciei Transalpine*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 460.

foarte albă și se scoteau bolovanii mari; seamănă cu marmura cea mai bună și muntenii se distreau făcând din ea farfurii, cești, lighene, sfeșnice și alte lucruri asemănătoare ce reușeau așa de bine parcă ar fi fost de marmură. Trebuiau, însă păzite de umezeală”⁵⁷. “În Țara Românească era o mină de sare tare ca marmura, de o culoare care bătea în vioriu; dar care, frământată și pisată cu grijă, se făcea albă de tor”⁵⁸.

Interesant de aflat este locul în care românii își țineau proviziile, pentru că în casă aveau numai câteva alimente. Dacă locuiau în zona de munte, ele erau adăpostite în peșterile din stânci și constau în fructe, păpușoi, ouă, brânză și chiar vite. Acasă aduceau numai atât cât le trebuia pentru o săptămână. Aceste cămări se aflau la distanțe de ceasuri întregi față de locuințele românilor și erau rareori păzite de cineva⁵⁹. Altă relatare spunea că locuitorii își păstrau bucatele în anumite hambare sau coșare, care erau făcute numai din nuiiele și acoperite deasupra cu paie. Aceste hambare, precum și grajdurile de vite, locașul pentru război, cazanul de fiert rachiul erau împrejmuite cu garduri tari de spini⁶⁰.

Un călător aflat în Principat dădea câteva sfaturi altor persoane care doreau să treacă pe acolo. Conform lui Evlia Celebi, călătorii ar trebui să știe câteva cuvinte despre mâncare și băutură pentru a-și putea satisface nevoile stomacului. Datorită lui s-a păstrat o listă cu alimente specifice țării în care se afla. Erau menționate: pâine, carne, brânză, caș, unt, farina, oțetu, lapte acru, oaie, prune, meri, piersici, vișine, ou, găină, mălai, miel, iepure, etc.⁶¹.

⁵⁷ Franco Sivori, *Memorii, în Călători străini despre Țările Române*, vol. III, p. 16.

⁵⁸ Giovanni Botero, *La relationi universali di Goivanni Botero Benese, în Călători străini despre Țările Române*, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, vol. IV, București, Ed. Științifică, 1972, p. 575.

⁵⁹ Johann Friedel, *Călătorie pe Dunăre, în Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 35.

⁶⁰ Francesco Griselin, *Scrisoarea a VII-a către baronul Pompeo Brigido în Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 393.

⁶¹ Evlia Celebi, *Cartea de călătorii, în Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea a II-a, p. 723.

Am discutat până acum despre alimentele autohtone, dar pe lângă acestea, se consumau și bucate aduse din alte țări. Ne referim mai ales la mirodenii care aveau o largă întrebuințare în bucătărie. Țara Românească a avut norocul să fie cumva situată pe traseul marilor drumuri comerciale ce plecau din Turcia, traversau Peninsula Balcanică și Țara Românească, ajungeau în Ardeal, trecând prin Brașov și Sibiu, de unde erau îndreptate mai departe, spre Apus, către Ungaria și Germania⁶². Existau și drumuri comerciale ce plecau din Apus și ajungeau în partea orientală a continentului. Traseul era următorul: Europa de Apus, Germania, Ungaria, Transilvania (mai ales în centrele mari comerciale Sibiu și Brașov), Țara Românească și apoi se îndrepta peste Dunăre⁶³. În secolul al XVI-lea, schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Transilvania s-a făcut aproape exclusiv prin mijlocirea celor două mari centre meșteșugărești și comerciale din sudul Ardealului: Brașovul și Sibiul⁶⁴.

Spuneam anterior că Muntenia avea relații comerciale atât cu Orientul, cât și cu Apusul, deci primea produse din ambele zone. Pentru o prezentare coerentă, vom lua fiecare zonă în parte pentru a evidenția alimentele puse în circulație pe piața românească din aceste arii geografice. Vom începe cu importul de bucate din Apus. Negustorii germani vindeau zahăr și cafea⁶⁵. Marfa apuseană și ardeleană consta în "cognac" de Viena și de Veneția, clei de morun, zahăr candel, confeturi (bomboane), parmesan, cafea de Olanda, oțet, anghinare, hrean, stafide negre de Trieste⁶⁶. Într-un tarif muntean din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea era menționat și zahărul de

⁶² Radu Manolescu, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiul...*, 240.

⁶³ *Ibidem*, p. 229.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 220.

⁶⁵ Constantino-Guglielmo Ludolf, *Scrisori despre trecerea prin Țara Românească și Moldova*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 441.

⁶⁶ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. X, București, 1905, p. 20.

Veneția, iar în răvașele lui Hagi Constantin Pop se cereau pesmeți, ananasuri, licheruri și vinuri apusene⁶⁷.

S-a păstrat o listă cu lucrurile pe care le trimitea un negustor român din Brașov unor detașiști din Câmpulung, Stoica Gogu și popa Sava. Lista cuprindea: 7½ oca pesmet de dulce cu zahăr, pișcoturi proaspete fain, 19 cofe de ulei proaspăt, ½ oca⁶⁸ candel bun albu, pesmet cu ananas de post, 30 butelii de vutcă franțuzească, 1920 de covrigi mici mărunți, 770 turte dulci, 1 burloi de ulei proaspăt și șofran franțuzesc⁶⁹. Alte mărfuri apusene care au pătruns pe piața românească au fost și “șofranul de Beciu”, spirturile de Ungaria, vutca de Triest, anasonul, zahărul de Veneția și ceaiul de Lipsca⁷⁰.

Negustorul sibian de care am pomenit anterior, Hagi Constantin Pop, era asociat cu boierul Hagi Stan Jianu încă din 1756, și împreună se ocupau de importul de alimente din Occident către Țara Românească. Ei aduceau: semințe de legume, arpacaș, prezentin, orz italian, preparate din carne italiene, ceaiuri, candel, rozmarin, “*unt de anason*”, scorțișoară, pișcoturi, untdelemn de “Provenții” și de Lucca, “*aufsați de zahăr cu tot felul de figure, pentru nuntă*”⁷¹. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se mânca prezentin, salame ardelenesti, “*păpușele de zahăr pișcat*”, pesmet de Brașov și ciocolată care intrase în moravuri și se bea “ponciu”, “*vutca franțuzească ce să cheamă rum și să face din drojdii de zahăr*”⁷².

Menționez mai sus confeturile sau cofeturile, care însemnau în vechea limbă românească bomboane, zaharicale. Denumirea venea din limba italiană, de la confetto. În tariful din 1727, alcătuit de austrieci pentru Oltenia, dar care se referea la mărfurile ce se importau și în restul țării, sunt trecute printre articole cofeturi de trei feluri:

⁶⁷ *Idem, Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc, în Opere economice, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 93.*

⁶⁸ Oca era o unitate de măsură pentru greutate, echivalentă cu 4 litre, adică 1,272 kg.

⁶⁹ *Idem, Studii și documente..., vol. X, pp. 21–27.*

⁷⁰ *Idem, Istoria comerțului românesc, în Opere economice, p. 705.*

⁷¹ *Ibidem, p. 691.*

⁷² *Ibidem.*

venețiene, nemțești și italiene. La 1 iunie 1772 se cumpărau din București pentru negustorul Constantin Hagi Pop 20 de cutii de confeturi și 10 cutii condite, acestea din urmă fiind un soi de produse de cofetărie, poate fructe glasate. Se mai aduceau, tot pentru produse de cofetărie coji de lămâie, de portocale, de naramze (un soi de portocale mai mici), dulceturi variate, apă de trandafiri, zahăr de Veneția și “zahăr neprelucrat”, adică nerafinat”⁷³.

Comerțul cel mai important se făcea cu Orientul, de unde se aduceau mărfuri exotice. Cea mai mare cantitate de mărfuri consta în condimente. Mirodenii ca scorțișoară, cuișoare, muscadă, piper, ghimbir soseau prin Danzig și ajungeau la prețuri excesive. Prețul obișnuit al piperului era de 60 de parale⁷⁴ ocaua, iar ghimbirul alb costa 40 de parale⁷⁵. O listă a mirodeniilor utilizate la prepararea mâncărilor se poate găsi într-o carte de bucate ce datează din epoca brâncovenească. Rețetarul amintea următoarele condimente: piper, scorțișoară, cuișoare, nucșoară, busuioc, capere, chimen, cimbru, semințe de pin, hazmațuki, măgheran, migdale, mosc, rozmarin, șofran, apă sau oțet de trandafiri și de garoafe⁷⁶.

Fructele orientale erau, de asemenea, căutate și ca dovadă ne stă mărturia unui călător: “*Tocmai când soseam la mal veniseră și ghimiile de la Stambul pline cu diferite delicatese pentru toate gusturile: curmale, smochine, castane, lămâi, portocale rumene. Toate au fost vândute repede, căci erau foarte ieftine: puteai obține trei portocale sau lămâi pe un ban*”⁷⁷. Pentru că avea poftă de rodii, Paul de Alep a cumpărat unele “*aduse din ținutul Rumeliei*”. A

⁷³ Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor...*, p. 327.

⁷⁴ Paraua era o subdiviziune a talerului (1 taler = 40 parale).

⁷⁵ Charles-Claude de Peyssonnel, *Comerțul Mării Negre, în Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 397.

⁷⁶ Ioana Constantinescu, *O lume într-o carte de bucate. Manuscris din epoca brâncovenească*, studiu introductiv de Matei Cazacu, București, Ed. Fundației Culturale Române, 1997, pp. 58–59.

⁷⁷ *Relația lui Francisc Gościecki, părinte iezuit referitoare la solia lui Stanislaw Chometowski voievodul Mazoviei*, în P. P. Panaitescu, *Călători poloni în Țările Române*, București, Ed. Cultura Națională, 1930, p. 139.

cumpărat două din acestea care au costat un sfert de scud⁷⁸ și o oca de migdale care se vindeau cu un piastru⁷⁹ și un sfert⁸⁰. Orezul era un aliment adus de negustorii români de la Sliven, Adrianopol și Constantinopol. Dar și turcii veneau cu el, știind că era cerut de locuitorii Țării Românești⁸¹.

Un tablou al tuturor alimentelor orientale ne poate oferi studiul tarifelor vamale de la intrarea în țară. Unul dintre acestea menționa următoarele produse din Imperiul Otoman: coloniale și aromate (șofran, ulei, lămâie, rădăcini de ghimbir) și alte mărunțișuri trecute sub denumirea generică de mărfuri turcești diferite⁸². Adetul vămii schelii de la Căineni din 1676 amintea de: șofran, piper, lămâi, orez, smochine, mazăre, untdelemn, rachiu, ulei, brânză, stafide, miere, un butoi cu vin, morun, anason și grâu⁸³. Boierii care mergeau la Constantinopol se întorceau cu ceea ce nu se găseau în patria lor, adică cu: untdelemn, cafea, migdale, stafide, orez, lămâi și chiar caracatiță pentru masele din zilele de post. Aceste lucruri le știm dintr-un tarif vamal din 1727⁸⁴.

Tariful muntean din 1792 cuprindea ca mărfuri turcești: pastrama de Cesareia și Țarigrad, anasonul, cafeaua, chitrele, caracatița, curmalele, coaja de naramze și de portocale, licurinii de Țarigrad, fisticurile, măslinele, piperul, peștele proaspăt, șofranul de Rumele, zahărul candel, smochinele, migdalele de Chios, fideaua de Adrianopol, caperele de Misir și de Crâm, curmalele de Misir, stafidele de Iconia, smochinele de Moreea, halvaua de Parmez și „cărnrurile uscate de la Marea Neagră”⁸⁵.

⁷⁸ Monedă de aur, mai mică decât ducatul.

⁷⁹ Piastrul era talerul turcesc de argint, cu o greutate de circa 20 gr.

⁸⁰ Paul de Alep, *Călătoria patriarhului Macarie...*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea I, p. 143.

⁸¹ N. Iorga, *Studii și documente...*, vol. X, p. 54.

⁸² Paul Cernovodeanu, *Comerțul Țărilor Române în secolul al XVII-lea*, extras din „Revista de Istorie”, tom 33, nr. 6, 1980, p. 1079.

⁸³ N. Iorga, *Negoțul și meșteșugurile...*, în *Opere economice*, pp. 145–146.

⁸⁴ *Idem*, *Istoria comerțului românesc*, în *Ibidem*, p. 644.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 705.

Deși am vorbit anterior de bogăția de pește din lacurile și bălțile Munteniei, dar mai ales de cel din Dunăre, cu toate acestea, iată, că se mai importau și din Imperiul Otoman. În tariful vamal de mai sus am menționat câteva categorii de pește importate din “țara turcească”. Pe lângă cele amintite ca licurini, caracatiță, registrul mai indica și țări, sardele, lacherdă, chefali afumați de Tarigrad, icre de chefali, stridii și midii, proaspete și “murate”, morun, nisetru și pește sărat, evident pentru consumul boierilor⁸⁶. În tariful maximal din 18 iunie 1727 valabil pentru Oltenia, aflată atunci sub ocupație austriacă se amintea de importurile de pești, ca: pălămidă, lacherdă (care este tot o pălămidă, dar păstrată în saramură), țipar de mare, scrumbii, sardele, stridii și midii, icre de chefal învelite în ceară, iar altele în vezică de pește. Stridiile se aduceau de pe malurile Bosforului, în schimb midiile proveneau de la gurile Dunării sau din Dunărea dobrogeană. Tot de aici veneau și icrele negre, cleiul de pește atât de căutat, nevrele, butoiașele cu sardele și scrumbii, în timp ce lacherda provenea sigur de la Constantinopol⁸⁷.

Vestea sosirii solilor otomani la curtea din București era un nou prilej pentru a fi aprovizionată bucătăria cu alimente care serveau la prepararea bucatelor ce erau consumate de aceștia. În cea mai mare parte, ele erau de proveniență orientală. Liste cu alimente procurate special pentru acele ocazii s-au păstrat din timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu. Ele cuprindeau; orez, unt, miere, untdelemn, măsline, zahăr, cafea, stafide “*mari și mici*” și făină foarte fină din care se făcea rahat și halva⁸⁸. Alături de aceste alimente se mai procurau și pesmet alb, unt de vacă, cașcaval⁸⁹, brânză⁹⁰.

Prepararea și consumul alimentelor

Alimentele pe care locuitorii și le procurau (fie că aveau legumele în grădina gospodăriei, fie că le cumpărau de la prăvălii sau

⁸⁶ Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii*..., p. 258.

⁸⁷ *Ibidem*, pp. 205–206.

⁸⁸ *Anatefterul – Condica de porunci a visteriei lui Constantin Brâncoveanu*, ed. Dinu C. Giurescu, în “Studii și materiale de istorie medie”, vol. V, 1962, p. 363.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 466.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 459.

târguri), trebuia să fie gătite pentru a putea fi consumate. Locul în care bucatele erau preparate era bucătăria care *“era deosebită de camera de locuit în care și bărbații, și femeile: tați, mame, copii mai mici și mai mari dormeau, mâncau, beau cu toții laolaltă, iar vatra bucătăriei printr-o gaură în perete stătea în legătură cu o sobă, care în timp de iarnă încălzea camera”*⁹¹. Femeile erau cele în sarcina cărora cădea gătitul și servirea lor la masă. Cina în familie nu se lua cu toți membrii familiei la masă, ci femeile mâncau după soții lor, stând mai întotdeauna în picioare și îndeletnicindu-se în același timp cu vreo treabă casnică. Chiar și atunci când erau însărcinate făceau acest lucru, cu excepția câtorva zile, înainte și după naștere⁹².

Mâncarea care se așeza pe masă diferea în funcție de categoria socială a familiei. Pentru a evidenția acest lucru, vom face o paralelă între hrană țăranilor și cea a boierilor. Baza hranei țăranilor o constituia pâinea, dar mai ales mămăliga. Pentru a se face o pâine bună și curată, trebuia mai întâi să se spele grâul pentru a se curăța de materiile *“tăcinoase”* cu care se amesteca la treierat⁹³. Se făcea mai ales pâine numită jimblă, care era moale și umflată pentru că se adăuga hamei. Dacă se ținea două zile pentru consum, ea se acrea, își pierde gustul, se usca și se fărâmița foarte ușor. Mai era utilizată și pâinea nedospită, adică azima, pregătită mai ales de locuitorii de la câmpie, care era greu de mistuit și producea în corp acreală umedă⁹⁴.

O însemnare din 11 septembrie 1791 ne arată varietatea produselor de panificație. Era *“jimbla albă cu drojdii de hămei, pâinea albă de grâu spălat”*, făcută dintr-un amestec de trei calități de grâu, *“simitul alb ca și jimbla, covrigii iar albi, prescurile i colacii și pâinea ce-i zic cornu, care se lucrează de muieri, iarăși albe ca și jimbla, covrigii care-i fac iarăși femeile și covrigii cei mărunți, cu drojdii”*⁹⁵. Henry Cavendish nota în jurnalul său că locuitorii coceau

⁹¹ Francesco Grisellini, *Scrisoarea a VII-a către baronul Pompeo Brigido*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 392.

⁹² *Ibidem*, p. 388.

⁹³ Constantin Caracaș, *O veche monografie sanitară...*, p. 47.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor...*, p. 280.

turte înainte de prânz și cină⁹⁶. Un călător nota că pâinea era de două feluri: cea din cuptor care era netedă, tare, grea și o alta fiartă. Se punea mălai și apă pe foc într-un ceaun, iar când apa clocotea se amesteca până la evaporarea apei. Amestecul lua forma ceaunului și se mânca caldă. Bineînțeles că cel de-al doilea preparat era mămăliga⁹⁷.

Domenico Sestini numea porumbul "*hrana de căpetenie și aproape unică*" a locuitorilor. Porumbul nu cerea multă muncă pentru cultura lui și mai ales nu era cerut de sultan⁹⁸. Porumbul se utiliza pentru mai multe bucate. Când era încă lăptos, îl coceau întreg, cu cocean cu tot, apoi scoteau boabele și le mâncau ca atare. Când porumbul era copt, îl uscau și îl sfărâmau sau îl măcinau cu râșnițe mici, făcând din el, prin fierbere, un fel de păsat des și consistent sau coceau un fel de turtă, lată și groasă, care se întrebuița ca pâine⁹⁹. Și un alt călător menționa că mămăliga era hrana de bază a țăranilor: "*Țăranii nu mănâncă decât porumb cu care fac «polenta» pe care o numesc mămăligă, și iată toată hrana lor*"¹⁰⁰; "*Țăranul român nu se hrănește decât cu porumb, care, măcinat și fiert în apă sau frământat în chip de pâine, îi oferă o hrană pe cât de grea, pe atât de vătămătoare*"¹⁰¹.

Mămăliga se pregătea în felul următor: se fierbea apa într-un ceaun mare sau căldare, apoi se punea mălaiul, în funcție de câtă apă era în ceaun sau de cât de mare se dorea a fi mămăliga și se învârtea cu un făcăleț mare până când căpăta consistența "*polentei de făină de castane*". Se păstra în casă și porția pe care o mânca fiecare persoană

⁹⁶ Henry Cavendish, *Călătoria domnului Harrie Cavendish spre și de la Constantinopol, povestită de Fox, omul său de casă, în Călători străini despre Țările Române*, vol. III, p. 295.

⁹⁷ Alexandre D' Hauterive, *Călătoria prin Țara Românească și Moldova, în Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 685.

⁹⁸ Neculai Iorga, *Călătoriile lui Domenico Sestini în Muntenia*, Organul Societății Științifice și Literare din Iași, nr. 4 (1893), p. 580.

⁹⁹ Johann Friedel, *Călătorie pe Dunăre, în Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 35.

¹⁰⁰ Constantino- Guglielmo Ludolf, *Scrisori despre trecerea prin Țara Românească și Transilvania, în Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 437.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 441.

se tăia cu o ață. Aceasta era mămăliga crudă pe care o mâncau țăranii în loc de pâine. Alteori, oamenii o turteau și o lăsau să se întărească. Ea se consuma alături de puțină carne sau pește, dar de cele mai multe ori cu lapte, caș, ceapă, usturoi, linte, fasole, etc. Mămăliga avea un gust mai bun atunci când era fiartă în lapte, decât în apă¹⁰².

Meiul, cereală care creștea mai mult în regiunile meridionale ale țării, era și el folosit în alimentația țăranilor. Din făina lui se făcea mămăligă și păsat, care era fiert în apă sau lapte¹⁰³.

Cu toate că această țară era foarte îmbelșugată cu tot felul de alimente, hrana țăranilor era neîngrijită și neregulată, constând mai mult din mămăligă, făcută din făină de porumb, alături de sare, ceapă și usturoi. Uneori găteau bucate făcute cu diferite ierburi, numai cu apă și puțină făină sau ciuperci și fructe sălbatice, adunate din vreme. În lunile de dulce, ei consumau lapte acru, brânză vârtosă, ouă, pește, mai ales sărat, carne, pe care o găteau numai cu apă și puțină ceapă sau friptă¹⁰⁴. De sărbătoarea Crăciunului, fiecare român tăia un porc și în decurs de două săptămâni, familia îl consuma pe tot, frigând din el de mai multe ori pe zi și bând vin. Acest lucru nu era benefic pentru sănătatea lor, mai ales după 40 de zile de post, atenționa doctorul Caracaș¹⁰⁵.

Numai țăranii care locuiau în câmpia Ialomiței și pe malurile Dunării se hrăneau ceva mai bine. Aceștia mâncau și pâine câteodată, mai ales azimă și mămăligă din făină de mei, care era mai nutritivă decât cea de porumb. În zilele de dulce mâncau pește sărat și proaspăt, lapte, unt, ouă, brânză, adesea carne de pasăre, iar iarna, carne de porc și pastramă. În zilele de post consumau legume și raci¹⁰⁶. Raciile se găseau prin bălți, heleșteu și gârle, dar cei mai mari și mai gustoși erau adunați din Dunăre și ape limpezi. Ei aveau o carne ușoară și bună la mistuit, iar locuitorii îi găteau cu untdelemn¹⁰⁷. Se consumau și scoici

¹⁰² Domenico Sestini, *Viaggio da Constantinopoli a Bukaresti*, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 343.

¹⁰³ Constantin Caracaș, *O veche monografie sanitară...*, p. 48.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 100.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 101.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 46.

găsite în bălți și heleșteie. Ele aveau o carne foarte tare, erau greu de mistuit, de aceea se tocau mărunț și găteau cu ulei și condimente¹⁰⁸.

Discutam mai sus despre legumele cu care se hrăneau țăranii. În cele ce urmează, vom arăta care erau mâncărurile care se pregăteau cu acestea. Fasolea se mânca mai ales în zilele de post. Se gătea cu apă, cu puțină ceapă și cu untdelemn sau untură. Lintea, mazărea și bobul se găteau verde în păstăi cu carne sau cu untdelemn, și uscate, în zilele de post, numai cu untdelemn, și mai ales cu ulei de in¹⁰⁹. De la varză se consumau rădăcinile, foile, lăstarele și păstăile. Varza căpățânoasă, dulce era mâncarea obișnuită a locuitorilor. Dulce, ea se gătea cu carne sau cu untdelemn, dar se puneă și la acrit, în tocitoare cu apă și sare¹¹⁰. Sfecla se consuma cu untdelemn și cu oțet. Păstârnacul și țelina se găteau cu carne, dar și crude sau fierte, ca salată. Cartofii se prepară și ei cu carne și adăugați în făina de grâu, ieșea o pâine moale și cu gust bun¹¹¹.

Din frunzele hameiului (mai întâi opărite cu apă clocotită) se făceau sarmalele. Frunzele se umpleau cu bucăți de carne tocată și orez. Aceleași frunze se găteau cu carne, se puneau în supe sau se mâncau cu salată. Florile hameiului se întrebuințau la pâine, fiindcă o ajuta să crească și să devină moale. Spanacul și loboda se găteau cu carne și cu untdelemn, iar măcrișul cu carne grasă de miel, fiind excelentă pe timpul căldurilor. Urzicile erau foarte populare printre țăranii, la începutul primăverii, înaintea postului Paștelui. Vârfurile acestei plante se fierbeau, rezulta o zeamă, la care se adăuga puțin orez sau făină pentru a deveni mai groasă, după care se gătea cu untdelemn și cu ulei de in. Se adăuga hrean pentru gust¹¹².

Pătlăgelele se pregăteau cu carne de orice animal, iar în zilele de post cu untdelemn. Țăranii le mâncau crude cu oțet, cu ceapă și cu piper. Dovlecii și dovleceii erau de trei feluri: galbeni, verzi și albi; cei din urmă erau căutați de tineri, se găteau cu carne, iar în zilele de post

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 49.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 50.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 51.

¹¹² *Ibidem*, p. 52.

cu untdelemn. Cei care ajungeau la maturitate erau copti în cuptor¹¹³. Castraveții erau vara gustarea obișnuită a locuitorilor. Îi mâncau cruzi numai cu sare sau acriți în apă cu sare și astfel se găteau cu carne. Cei tineri se puneau în oțet și se mâncau ca salată¹¹⁴. Ceapa se puneă ca condiment la toate mâncărurile pentru a le da gust și savoare. Din ceapă se făcea stufat. Se amestecau cepe întregi, puțin usturoi și carne de oaie. Usturoiul era întrebuințat pisat cu oțet, ca răcoritor pentru țărani care munceau la câmp, în timpul secerii¹¹⁵.

Ardeii se mâncau cruzi, cu sare; o parte din ei se acreau, iar alții erau copti, pisați praf și utilizat pentru a da gust bucatelor, mai ales celor de legume. Leușteanul era o plantă aromatică care se cultiva în grădini și era folosit la prepararea tuturor bucatelor, atât la cele cu carne, cât și la cele de post. Se utiliza mai ales la borș. Ciupercile se uscau și se întrebuințau în zilele de post. Ele, ca și celelalte legume, se mâncau atunci când erau tinere sau erau gătite cu carne și untdelemn. Soiurile de ciuperci care se utilizau erau: Manitas, Amanites pedini, ciuciuleții, bureții lăptoși, etc¹¹⁶.

În ceea ce privește carnea, ea era consumată mai rar de către țărani. Se mânca mai ales cea de porc, pentru că așa cum am precizat deja, porcul sau porcii, în cazul țăranilor mai înstăriți erau tăiați în preajma Crăciunului. Din carnea acestora se pregăteau cârnați, care se mâncau proaspeți. Se mânca și carne de oaie, care era gustoasă și fragedă, carne de miei și de berbeci. Acest tip de carne se folosea toamna și iarna. Carnea de capră avea un miros greu și un gust nu prea bun și totuși era consumată sărată. Tot pentru alimentație se păstra seul, de o calitate mai bună decât cel de bou¹¹⁷. Carnea boilor era bună și avea un gust bun. Din ea se făceau pastramă și cârnați, pe care poporul, după ce le uscau, le mâncau crude sau puțin fripte¹¹⁸.

¹¹³ *Ibidem*, p. 53.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 55.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 57.

¹¹⁷ *Ibidem*, pp. 34–35.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 31.

La vremea culesului, producția de struguri era sărbătorită prin petreceri cu lăutari și cu pastramă friptă pe grătar, alături de must dulce sau înăsprit¹¹⁹. Carnea păsărilor era și ea consumată de locuitori. Carnea de găscă era foarte bună gătită cu varză acră. În același mod se gătea și carnea de rață, care era ceva mai grasă și era mâncată mai ales vara. Cele mai numeroase păsări erau găinile, care aveau carne fragedă și plăcută, mai ales dacă erau hrănite cu mei și porumb. Țăranii țineau și bibilici și curci. De la toate aceste păsări luau și ouă¹²⁰.

Laptele de la animale era folosit ca atare sau, după ce se prindea, făceau unt. Restul laptelui, adică zerul, îl consumau cu multă poftă. Brânza era alt derivat al laptelui. Cel de vacă era pus la prins și se aduna smântâna pentru facerea untului. Ceea ce rămânea, fierbeau și rezulta o brânză uscată. La fel se proceda în cazul brânzei de capră. Din laptele de oaie rezultau mai multe tipuri de brânză. Unul dintre ele era cașul (se proceda în felul următor: laptelui i se adăugau sare și cheag), cel mai bun făcându-se în Gorj, Câmpina și Penteleu. Alte specialități erau cașcavalul, brânza de burduf, urda, dar nu trebuie omise nici caimacul, iaurtul și laptele acru¹²¹.

Ca o concluzie, putem spune că fiertura de mei măcinat sau uruit, mămăliga din porumb, coleașa reprezentau mâncarea de bază a țăranilor, alături de lapte și brânzeturi. Verdețurile cultivate (ceapa, usturoiul, varza, bobul, linte, mazărea, fasolea) reveneau pe primul plan în zilele și perioadele de post. Carnea de porc, mai rar cele de oaie, capră sau vită erau o hrană ocazională și alimente folosite, cu precădere, în sezonul rece. Se mai consuma pește de pe moșiile boierești¹²².

Deși pare greu de crezut, izvoarele istorice atestă faptul că și pe mesele boierilor se găsea mămăligă. Bineînțeles că era pregătită mai elaborat decât cea a țăranilor. Ea se numea mămăligă boierească și era prăjită în tigaie cu unt, la fel de bună ca și polenta lombarzilor, făcută

¹¹⁹ Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor...*, p. 319.

¹²⁰ Constantin C. Caracș, *O veche monografie sanitară...*, p. 37.

¹²¹ *Ibidem*, p. 34.

¹²² Ioan Claudiu, *Alimentația poporului român...*, p. 84.

de asemenea din făină de porumb¹²³. La mesele bogaților se făcea o mămăligă mai fină decât cea a țăranilor și, uneori, în loc de apă puneau lapte, brânză, unt proaspăt sau smântână, totul devenind “*ca o prăjitură fără cusur la gust*”¹²⁴. Mâncat de boierii era și porumbul ca atare, ca desert. Înainte ca porumbul să se coacă bine, se frigea puțin pe cărbuni și se servea la masă¹²⁵.

Și legumele făceau parte dintre bucatele consumate de boieri. Fasolea se gătea în păstăi, adică verde și tânără, cu carne și cu untdelemn. Năutul nu se prea cultiva în Muntenia, dar pentru că era preferat de cei bogați, atât în zilele de dulce, cât și în cele de post, se aducea din Orient în cantități mari. Conopida era gătită cu smântână sau unt proaspăt mai ales pentru mesele de prânz¹²⁶. Cartoful se gătea cu carne și la mesele somptuoase se serveau prăjituri făcute cu cartofi. Sparanghelul rășărea sălbatic pe lângă malurile insulelor Dunării, de unde se aducea în orașe, dar cel mai bun pentru grăsimea, fragezimea și gustul dulce-amar se găsea pe malurile Prahovei în aprilie. El era gătit cu carne, cu smântână sau cu unt proaspăt, ori ca salată cu oțet și untdelemn¹²⁷.

Anghinarele se aduceau de la Constantinopol, dar datorită gustului plăcut începuse să se cultive și în grădinile de zarzavat ale boierilor. Ele se găteau cu carne și cu unt proaspăt, dar uneori și cu untdelemn, ceea ce făcea să fie grele pentru stomac. O specie de dovlecei, numită *dulmale*, care erau rotunzi și lungi, se scobeau pentru a se scoate semințele, după care se umpleau cu tocătură de carne și se fierbeau¹²⁸. Din usturoi pisat cu oțet, untdelemn și miez de pâine se pregătea o mâncare gustoasă care avea rolul de face poftă de mâncare. Muștarul, cultivat în câmpii, servea la prepararea unui sos care se servea alături de rasolul de carne. Sosul consta din muștar fiert cu must¹²⁹.

¹²³ Domenico Sestini, *Viaggia da Constantinopoli a Bukoresti*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 343.

¹²⁴ Constantin C. Caracaș, *O veche monografie sanitară...*, p. 49.

¹²⁵ *Ibidem*.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 50.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 51.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 53.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 55.

La mesele boierilor nu lipseau preparatele din carne. Mesele acestora erau îmbelșugate, variate și hrănitoare. Boierii mâncau multă carne și mai ales de oaie, dar și de porc și păsări, care veneau de la moșii sau le cumpărau de la piață. Carnea de bou se servea la rasol, fiartă sau sub formă de fripturi. Gătirea bucatelor de carne se făcea cu ierburi, rădăcini, legume și diverse sosuri. Toate conțineau multă grăsime de carne sau unt. Multe dintre ele se pregăteau cu umpluturi de carne tocată și cu sosuri franțuzești, nemțești sau turcești¹³⁰. Boierii creșteau bivolițe pe moșiile lor pentru lapte, din care făceau unt și caimac, și bivoli, de la care consumau limba și mușchiul¹³¹.

La fel de gustoasă era și carnea de pește. Se consumau pești ca: plătici, crapi, somni, șalăi, știuci, luchii, caracude, bibani, roșioare (cu carnea plină de oase), țipari, coviți. Toți acești pești aveau carne tare, albă și ușoară la digerat. Și peștii de mare erau savurați la cinele persoanelor bogate, ca de exemplu, morunul și nisetrul. Morunul avea o carne dulce, fragedă și albă și se gătea cu untdelemn în mai multe chipuri. Din carnea albă și moale, ca și din grăsimea gălbuie a nisetrului se pregătea un sos. Carnea lui era mai uleioasă și mai bună de digerat decât cea a morunului. Din mușchii tăiați în felii și uscați ai celor doi sturioni se făcea batogul. Nervii lor se uscau și se găteau de post. Tot din acești nervi, ca și din burta lor, se pregătea uleiul de pește¹³².

Nici icrele peștilor nu erau ocolite la mesele boierilor. Datorită călătorului englez, John Newberrie, s-a păstrat o descriere a modului de pregătire a icrelor negre. Acestea trebuiau scoase în întregime din pește, tăiate puțin cu un cuțit, sărate și puse într-un butoiș sau hârdău, cu o gaură dedesubt pentru ca apa sărată să se poată scurge, timp de trei zile și trei nopți. După cele trei zile, icrele se spălau cu apă proaspătă până ce sarea din ele era curățată de tot. Stăteau pentru încă trei zile în butoișe, unde erau călcate cu picioarele curate. Apoi se puneau pietroaie mari deasupra pentru a se îndesa bine și a se întări. După acele trei zile li se scotea fundul găurit și se puneau un altul

¹³⁰ *Ibidem*, p. 102.

¹³¹ *Ibidem*, p. 35.

¹³² *Ibidem*, pp. 42–43.

întreg. Sub această formă erau cumpărate¹³³. Ajunse în bucătăriile boierilor, ele erau preparate cu untdelemn, piper și zeamă de lămâie¹³⁴.

Ca o delicatessă, se serveau și melci: "*Am fost primiți de autoritățile județului care ne-au tratat cu o cină rece aleasă. Printre felurile cu mâncare am avut și melci și o salată de calce*"¹³⁵.

Mierea de albine era întrebuințată la unele bucate și la prepararea dulcețurilor din diferite fructe, precum vișine, prune, nuci tinere, mere, pere, cireșe, piersici, caise, etc. Mierea se aducea la masă ca desert, atunci când lipseau fructele¹³⁶.

Dintre mâncărurile care se preparau amintim: ghiveciul, pilaful înotând în grăsime, musacaua, ciulamaua, curcanul cu coconari, mielul gătit turcește cu stafide, chebabul din carne de berbec fript la frigare, dobe de mistreți, chebaburi de căprioară, pilaful turcesc cu chișmăș (stafide roșii), baclavalele, sarailiile, cataiful turcesc¹³⁷. Așa cum se poate observa, cea mai mare parte din mâncărurile enumerate mai sus sunt de influență turcească și nici nu se putea altfel, mai ales în secolul fanariot când influența Constantinopolului atinge cote maxime și în alimentație. Tot pentru masa celor avuți, se aduceau de la Udrii (Edirne) susan, halva, rahat și fructe sudice, ca smochine, curmale, rodii și fisticuri¹³⁸. De pilaf amintește și un călător străin, care spunea că: "*la mănăstirea Găiseni, egumenul, a tăiat un miel și cu un pilaf, a pregătit o cină*"¹³⁹.

O influență asupra bucătăriei românești a avut și arta culinară franceză. Când am spus bucătărie, ne-am referit și la cofetărie, patiserie și bombonerie. Se pare că boierii noștri nu acceptau așa ușor

¹³³ Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii...*, p. 256.

¹³⁴ Anton Maria del Chiaro Fiorentino, *Revoluțiile Valahiei*, introd. N. Iorga, Iași, Viața Românească, 1929, p. 7.

¹³⁵ John Sibthorp, *Călătoria prin Banat, Transilvania și Țara Românească*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea a II-a, p. 1207.

¹³⁶ Constantin Caracaș, *O veche mpnografie sanitară...*, p. 44.

¹³⁷ Ion Paraschiv, Trandafir Iliescu, *De la hanul Șerban Vodă...*, p. 38.

¹³⁸ Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor...*, p. 102.

¹³⁹ John Sibthorp, *Călătoria prin Banat, Transilvania și Țara Românească*, în *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 1207.

preparate franțuzești, de vreme ce istoricul Ionnescu-Gion scria: *“Putea, bunăoară Louis-Étienne Maynard, franțuzul bucătar al lui Alexandru Vodă Ipsilante să servească la masa domnească cine știe ce sosuri verzi, galbene, fisticții sau albastre, când Dincă Tiganul făcea o mâncare de clapon¹⁴⁰ cu migdale de Țarigrad, lăsau boierii toate sosurile și toate combinațiile francezului și mâncau din mâncarea lui Dincă până ce îi ridicau pe brațe”*¹⁴¹.

Un izvor extrem de important pentru istoria alimentației în spațiul Țării Românești este o carte de bucate din epoca brâncovenească. Aceasta a fost redactată de un boier, stolnicul Constantin Cantacuzino și, bineînțeles, că ea cuprinde rețete ale bucatelor care se pregăteau în bucătăria boierilor. Numărul ingredientelor la fiecare preparat era foarte mare, de câte 10–12. Gusturile și aromele erau contradictorii: în același timp dulce, acru, iute, piperat, sărat și extrem de parfumat. Interesantă era și tehnica de preparare pentru că unele rețete recomandau câte două-trei, chiar patru procedee: macerare, înăbușire sau fierbere, coacere, prăjire. Pe lângă faptul că mâncărurile trebuiau să fie gustoase, se recomanda și prezentarea la masă ornate cu flori comestibile sau colorate¹⁴².

O caracteristică a cărții de bucate o reprezintă rețetele de influență mediteraneană din Italia de Sud și Peninsula Iberică. Acest lucru se observă prin recomandarea presărării de scorțișoară și zahăr (uneori separate) la sfârșitul preparatului, utilizarea laptelui de migdale și a apei de trandafir și utilizarea masivă a untului și a smântânii la mâncărurile de dulce¹⁴³.

Toate cele spuse mai sus le putem demonstra prin prezentarea a două rețete ce au ca ingredient principal carnea. Vom cita prepararea limbii de vițel și a cârnaților mici. *“La limba și o grijaște bine, deci*

¹⁴⁰ Clapon = cocoș castrat.

¹⁴¹ G. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, apud Ion Paraschiv, Trandafir Iliescu, *De la hanul Șerban Vodă la Hotel Intercontinental (Pagini din istoria comerțului hotelier și de alimentație publică din București)*, București, Ed. Sport-Turism, 1979, p. 42.

¹⁴² Ioana Constantinescu, *O lume într-o carte de bucate...*, pp. 89–90.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 59.

scobește-o cu un cuțit suptire despre partea cea grosă, și scobitura aceea, denpreună cu carne macră, cu sare, gălbenări de ouă, erburi tocate și cu dresuri¹⁴⁴ de tot feliul, toacă-le bine și umple limba, cosând-o să nu cază umplutura; și, după ce o vei umplea, pune-o în tingire cu unt proaspăt, ceapă tocată și o prăjaște nu de tot. Deci pune-i zeamă de carne, vișine uscate, o mână de erburi tocate, sare și dresuri, și o fiarbe. Și când o vei turna, pune fălîi de pâine prăjită pe didesubt, și pe deasupra scorțișoară”¹⁴⁵.

Cea de-a doua rețetă pe care dorim să o prezentăm este cea a cârnaților mici. *“La carne macră și grasă dimpreună, după armul vacii, fără vine, ocă 2 poli, și o toacă mărunț. Deci ia sare dramuri¹⁴⁶ 40, însă cum vei vedea la gust că iaste sărată cât trebuie, sămânță de molotru pisată dramuri 16, piper pisat gros dramuri 16, amestecă carnea bine cu acestea și o lasă să stea ceasuri 12. Deci umple mațili grijite bine și-i împunge cu acul, și-i pune apoi la fum să se usuce. Și când îi vei mânca, au cruți să i mănânci, au fierți cu jumătate vin, și calzi să-i mănânci”¹⁴⁷.*

Alimente noi intrate în obiceiurile culinare

Descoperirea noilor teritorii sau a “Lumii noi” a avut drept consecințe și “importul” de noi alimente hrănitoare și gustoase, printre care porumbul și cartoful. Ele au constituit o inovație în bucătăria europenilor occidentali, apoi s-au răspândit în răsăritul continentului, ajungând până în spațiul românesc, unde vor fi adoptate către sfârșitul secolului al XVII-lea.

În Țara Românească, cel care a introdus porumbul a fost Șerban Cantacuzino. În raportul din 1770 către ruși a generalului și banului Mihai Cantacuzino Măgureanu se specifică: *“Acest domn a adus întâiu porumbul, căci mai înainte nu era”¹⁴⁸*. Banul avea tot interesul

¹⁴⁴ Dresuri = mirodenii.

¹⁴⁵ Ioana Constantinescu, *O lume într-o carte de bucate...*, p. 130.

¹⁴⁶ Dram = unitate de măsură pentru greutate (cca 3 grame) și pentru capacitate (3,22–3,80 cm cubi).

¹⁴⁷ Ioana Constantinescu, *O lume într-o carte de bucate...*, p. 158.

¹⁴⁸ N. Iorga, *Vechimea culturii porumbului la noi*, în “Revista istorică”, an VI, ian.–feb. 1920, nr. 1, p. 171.

să atribuie unuia din neamul său inovația introducerii porumbului. Dar stăpânirea lui Șerban Cantacuzino a fost scurtă și împovărată de multe griji. Del Chiaro nu îi atribuie un asemenea merit. Pentru epoca lui Brâncoveanu, el vorbește de această cultură ca fiind orânduită și binecunoscută, încât nu mai simțea nevoia să vorbească despre începuturile ei¹⁴⁹.

În aceste condiții, Nicolae Iorga își puneă întrebarea dacă nu cumva s-a făcut o confuzie între acest Șerban Cantacuzino și Radu Șerban de la începutul secolului al XVII-lea. S-ar putea și acest lucru deoarece atunci când Mihai Viteazul s-a așezat în Ardeal, sașii care nu au mâncat niciodată măămăligă, l-au poreclit pe Mihai, Mălai Vodă datorită mălaiului care se cerea neconținut de către trupele lui¹⁵⁰. La sași, mălai însemna porumb¹⁵¹. Dacă, totuși, s-ar păstra data introducerii, cel care ar fi avut idea nu ar fi fost Șerban Cantacuzino, ci fratele său Constantin. El studiasse în Turcia, apoi plecase în Italia, unde cultura porumbului era foarte răspândită¹⁵².

Denumirea de “porumb” venea din analogia cu porumbelul (acesta semănând cu știuletele), de “păpușoi”, poate după asemănarea cu o păpușă, de “cucuruz” datorită comparației bobului cu insecta buburuză. La 1743, Păpușoiu era numele unui țigan¹⁵³. Porumbul a fost cel care a înlocuit meiul. Acest lucru s-a făcut într-un ritm destul de rapid. În 1720 se cultivau “*mei și porumb*”, în 1751 dijma era de 6 banițe de porumb, iar în 1781 țăranii se hrăneau cu “*măămăligă de porumb și mălaiu de mei*”. Mai târziu, călătorii străini îl găseau pretutindeni și forma hrana de căpetenie a țăranului. Meiul devenea la acea dată, așa cum se întâmpla cu toate cerealele părăsite, nutreț pentru vite și aliment de necesitate de care își aminteau țăranii în perioadele de secetă¹⁵⁴.

Introducerea porumbului nu pare să se fi făcut printr-o măsură oficială, printr-un decret domnesc. Porumbul nu intra în categoria

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 173.

¹⁵⁰ Idem, *Istoria românilor prin călători*, p. 207.

¹⁵¹ Idem, *Vechimea culturii porumbului la noi*, p. 173.

¹⁵² *Ibidem*.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 171.

¹⁵⁴ Ioan Claudiu, *Alimentația poporului român...*, pp. 104–105.

cerealelor de export sau, mai bine zis, nu se număra printre cerealele rechiziționate de turci sau acceptate de ei. Imperiul Otoman nu cerea decât grâul și orzul, refuzând porumbul, ca altădată meiul, ovăzul și hrișca, adică toate cerealele nepanificabile. Deci, din acest punct de vedere, interesul domniei ar fi fost să nu se semene prea mult¹⁵⁵.

Porumbul nu interesa decât pe țăranul stors de biruri și istovit de o muncă de care nu putea profita. Era firesc ca țăranul să aibă tendința să renunțe la plugărie și să se mulțumească să pună numai porumb pentru hrana lui. Datorită cunoașterii acestei situații, era normal să se ia și în Valahia, așa cum se luase în Ardeal încă de la 1686, măsuri care să îngreuească semănarea porumbului, adică “pogonitul de păpușoi”. Până la Regulamentul Organic, dijma porumbului era excepțională, pe când din celelalte cereale, stăpânul lua zeciuiala tradițională. Din pogonul de porumb se lua o cantitate fixă, indiferent de valoarea recoltei, care a variat de la patru la opt banițe la pogon. Cu toate aceste îngrădiri, cultura porumbului a dus la ameliorarea economiei¹⁵⁶.

Așadar, motivele răspândirii porumbului au fost mai multe. Era în primul rând o cauză care ținea de obiceiul alimentar al populației agrare. Populația țărănească era încă în faza alimentară a fierturilor de cereale și a galetelor coapte în spuză care constituiau hrana de toate zilele. Cerealele care furnizau această hrană erau meiul nepanificabil, orzul și ovăzul. Deci, populația nu a făcut decât să înlocuiască o cereală nepanificabilă cu o altă de mare producție, fără să-și schimbe obiceiurile alimentare, adică mămăliga și turta nedospită. Istoria alimentară ne-a arătat că o populație își schimbă mai ușor planta alimentară decât felul de pregătire culinară¹⁵⁷.

Zona în care era cuprinsă cultura cu pomb era fosta zonă în care se cultivase meiul. În românește, “mălai” desemna atât cereala tradițională, cât și turta nedospită care se fabrica din mei. După răspândirea porumbului, “mălai” însemna turta din același fel care se făcea din noua cereală. La fel și “mămăligă”, străvechea fiertură de

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 97.

¹⁵⁶ *Ibidem*, pp. 97–98.

¹⁵⁷ *Ibidem*, pp. 98–99.

mei, de atunci a început să se refere la preparatul din porumb. O “lege” din istoria alimentară spunea că “mâncătorii” de pâine dospită nu pot deveni “mâncători” de fierturi de cereale. În zonele în care populația se hrănea mai mult cu pâine, porumbul nu a putut pătrunde ca hrană de căpetenie, ci, cel mult, ca o cereală de hrană ajutătoare¹⁵⁸.

Noua plantă americană a dat posibilitatea locuitorilor să alterneze ogorul de grâu cu cel de porumb. Astfel, s-a introdus sistemul alternant, mult mai eficient decât cel anterior. În plus, porumbul rodea aproape îndoit decât meiul și permitea cultura intercalată cu leguminoase¹⁵⁹.

Dar cel mai important motiv la care trebuie să facem referire pentru pătrunderea porumbului în Țara Românească a fost acela că turcii cereau tot grâul de care era nevoie pentru alimentarea Constantinopolului. Turcii nu mâncau mămăligă și atunci locuitorii au început să cultive ceea ce lor nu le plăcea. Așa s-a întâmplat și cu creșterea oilor. Pentru că turcii cereau numai carne de oaie, românii au început să se ocupe mai mult de creșterea vitelor și a porcilor, a căror carne turcii nu o consumau¹⁶⁰.

Călătorii străini au surprins momentele în care porumbul se cultiva și apoi din el se făcea hrană pentru toată familia. Anton Maria del Chiaro, vorbind de semănatul grâului și al meiului, adăuga: “*Porumbul se seamănă tot așa primăvara și se culege în august*”¹⁶¹. Domenico Sestini făcea aceeași remarcă: “*De la pod încolo, am băgat de seamă că pământul era nisipos și semănat cu porumb, care este unul din principalele produse agricole la acești locuitori, fiindcă este cel mai de seamă și aproape mijloc de trai sau de hrană al lor, atât pentru că cere mai puțină îngrijire și mai puțină oboseală și mai puțin timp decât grâu, cât și pentru că de la acesta din urmă ei nu au altceva decât osteneală fără să poată mânca pâine; ba chiar tot grâul trebuie să fie cărat la Dunăre, din porunca Domnului și la cererea Porții, care privește principatele Moldova și Țara Românească ca*

¹⁵⁸ *Ibidem*, pp. 100–101.

¹⁵⁹ *Ibidem*, pp. 102–103.

¹⁶⁰ N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, p. 207.

¹⁶¹ *Idem*, *Vechimea culturii porumbului la noi*, p. 171.

cele două grânare ale Constantinopolului”¹⁶². “Țăranii nu fac aproape niciodată, nici nu mănâncă pâine din făină de grâu, ci se hrănesc cu mămăligă, făcută din făină de porumb și fiartă ca polenta și aceasta este hrana lor zilnică”¹⁶³.

Introducerea porumbului în alimentația zilnică a țăranului nu a schimbat prea mult felurile de mâncare ale acestuia. Porumbul era sărac în gluten și era la fel de nepanificabil ca și meiul. El se potrivea aceluiași vechi preparații din vremea utilizării meiului, adică păsat, coleașă și mămăligă la care se putea adăuga lapte și brânză¹⁶⁴. Mămăliga de porumb, consumată singură nu este deloc hrănitoare. Lipsa sa de niacină, o vitamină indispensabilă organismului, face destul de periculoasă o dietă bazată numai pe acest aliment. O cantitate mică de carne sau de verdețuri proaspete garanta necesarul cotidian de niacină. În aceste condiții se ajungea la o boală numită pelagra, care inițial devasta corpul cu plăgi purulente, ducea la nebunie și în ultimul stadiu provoca moartea¹⁶⁵. Această boală a fost semnalată pentru prima dată în Spania, în regiunea Asturia, în jurul anului 1730, dar pelagra apărea ceva mai târziu și în Franța, nordul Italiei, în Balcani, unde era atestată până în secolul al XIX-lea. Bolnavi de pelagra, țăranii refuzau să se ducă la medic pentru că “*ei gândesc că orice tratament constă în a bea vin și a te hrăni cu carne și pâine de grâu, de care duc lipsă cei mai mulți dintre ei*”¹⁶⁶.

O altă legumă introdusă în Țara Românească era repede acceptată de locuitori. Este vorba de *cartof*, care a fost descoperit de spanioli în Peru, în 1539 și a fost cultivat în toată Spania. A fost preluat apoi de Italia, Germania. Anglia îl primea în jurul anului 1588 direct din America datorită lui sir Walter Raleigh, navigator și om politic. Despre un succes al cartofului se poate vorbi abia în secolul al

¹⁶² Domenico Sestini, *Viaggio da Constantinopoli a Bukoresti*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, p. 342.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 343.

¹⁶⁴ Ioan Claudian, *Alimentația poporului român...*, p. 105.

¹⁶⁵ Massimo Montanari, *Foamea și abundența. O istorie a alimentației în Europa*, trad. Doina Cernica, Elena Caraboi, Iași, Ed. Polirom, 2003, p. 132.

¹⁶⁶ *Ibidem*, pp. 132–133.

XVIII-lea¹⁶⁷. În Țara Românească, apărea cu aproape 100 de ani după importarea lui în Europa, adică pe la începutul secolului al XIX-lea. El a fost adoptat în regiunile de nord și de munte, acolo unde clima nu permitea coacerea porumbului¹⁶⁸.

Avantajul culturilor de cartof era că ele se dezvoltau sub pământ și erau la adăpost de distrugerile războiului. Așadar, cartoful era un aliment hrănitor necesar în timp de războaie prelungite, când celelalte culturi de la suprafață erau distruse. Aria sa de răspândire se contrapunea simetric celei a porumbului, deci cele două culturi ajung să acopere întregul continent¹⁶⁹.

Țăranii europeni au primit cartoful pentru că părea hrană pentru animale, dar și pentru oameni. La 1767, un italian scria despre locuitorii unor sate nemțești că *“Țăranii săraci din acele ținuturi trăiesc bine șase luni pe an numai cu cartofi și sunt oameni foarte frumoși, voinici și foarte sănătoși”*¹⁷⁰. Hrana pe bază de cartofi nu ducea la dezechilibre fiziologice dramatice, precum cele provocate de consumul exclusiv de porumb, dar putea constitui un pericol pentru supraviețuirea indivizilor¹⁷¹.

Am văzut așadar că Țara Românească era foarte bogată în plante și animale, care reprezentau baza hranei locuitorilor. La acest tip de mâncare aveau acces aproape toți locuitorii, dar trebuie menționat că hrana țăranilor era foarte săracă în proteine de origine animală. În privința alimentelor exotice, aduse în principal de la Constantinopol, ele erau adresate domnilor, boierilor și burgheziei, țărănimea neavând acces câtuși de puțin la ele.

Hrana de bază a țăranilor rămânea mămliga, în special cea realizată din făină de porumb, dar și din făină de mei, alături de legumele de sezon din grădina de zarzavaturi a propriilor gospodării. Carne nu consumau decât de Crăciun, când tăiau porcul și de o zi

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 103.

¹⁶⁸ Ioan Claudiu, *Alimentația poporului român...*, p. 103.

¹⁶⁹ Massimo Montanari, *Foamea și abundența...*, p. 133..

¹⁷⁰ *Ibidem*, p. 135.

¹⁷¹ *Ibidem*, pp. 135–136.

specială, când sacrificau o vacă, o capră sau oaie. Spre deosebire de aceștia, boierii consumau la fiecare masă carne și așa cum am prezentat deja, bucatele erau pregătite laborios cu diferite mirodenii și legume, care să le sporească gustul și aspectul pe platou.

Culinary customs of the Wallachia during the XVI–XVIII centuries.

Traditional food and exotic goods

Abstract

The cereals were the most essential food the Romanians used to cultivate in the Middle Age. The ordinary crops ranged from wheat, maize, barley, buckwheat, millet to rice. But the rye was seldom cultivated.

All the social classes used to eat both fish and meat. The Danube was full of trout, perch, big crabs, sheat fish, pike, starlet and sturgeon. The Romanians preferred to eat beef, mutton, pork and fowl. They also enjoyed eating hares, stags, deer, wild boar, partridges, pheasants, hens, wild geese and ducks. The animals were not bred only for meat, but also for their milk used for various kinds of cheese and butter.

The Romanians Women took care of their kitchen gardens where they cultivated peas, cabbages, peppers, lovage, onions, garlic, cucumbers, pumpkins and vegetable narrow, tomatoes, potatoes, carrots, cauliflowers and beans. The fruit trees represented the wealth of the Romanian Principalities, large forests of fruit trees could be found especially in the mountains areas such as: apple trees, pear trees, quince trees, cherry trees, plum trees and apricot trees. The Romanians used to eat melons, raspberries, blackberries, bilberries, gooseberries, nuts, hazelnuts and mushrooms.

Besides these, they like the food brought either the East or the West. Sugar, coffee, Viennese and Venetian brandy, candies, vinegar, horse radishes, black raisins, wines, Lipsca tea were also brought from the Western Europe. Spices (cinnamon, clove, pepper, sweet basil, caraway, savory), fruits (dates, figs, chestnuts, lemons, oranges, almonds) and food (oil, cheese, honey, fish, olives, roe) were brought from the East, especially from the Ottoman Empire.

The peasants especially used to eat corn mush, a loaf of white bread, seasonal vegetables and fruits. According to a custom, every Romanian butchered a pig on Christmas Eve which represented the food for the entire family during the winter holiday. They also preferred fish, butter, milk,

cheese and crabs. The historical sources certify that nobleman also enjoyed eating mutton, pork and fowl, vegetables, fish, roe, as well as corn mush, but prepared with milk, cheese and butter.

A cook book dated from the Brancovenian period is an important source for the Romanian food history. It was written by Constantin Cantacuzino, the nobleman. The discovery of America resulted in importing new nourishing and tasteful food such as: the maize and the potato. The maize was brought in the Wallachia by Șerban Cantacuzino (1678–1688), but other historians believe that it was brought by Radu Șerban. On the other hand, the potato was brought during the XVIII century.

ÎN JURUL UNEI SCRISORI PASTORALE A PROTOPOPULUI VASILE BARAN DE FĂGĂRAȘ DE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA*

Radu Nedici

În anul 1883 Ghenadie Enăceanu¹ publica sub titlul „Întrebări și răspunsuri pentru legea a treia ce s-au izvodit, adecă unia în Țara Ardealului” un fragment extras dintr-un manuscris descoperit în biblioteca mănăstirii Căldărușani². În prezentarea pe care o face la începutul articolului, Enăceanu afirmă că documentul pe care îl editează este o „dispută teologică” purtată între românii ortodocși și cei greco-catolici din Transilvania. Declară în mod răspicat că motivația principală pentru care a ales să prezinte cititorilor acest text ține de valoarea literară a lui, în sensul în care acesta poate constitui o mărturie a evoluției limbii

* Studiul de față are la bază dizertația de master intitulată *Tradiție ortodoxă și inovație catolică. Discursul identitar al elitei greco-catolice din Transilvania la jumătatea secolului al XVIII-lea*, realizată în anul 2007 sub îndrumarea lect. dr. Marius Diaconescu și susținută în cadrul comisiei de Istoria Sud-Estului European, Facultatea de Istorie – Universitatea din București.

¹ Profesor la seminarul de la Socola și apoi din București, membru în comitetul de redacție al revistei „Biserica Ortodoxa Română”, director al Tipografiei Cărților Bisericești (1882–1886), decan al Facultății de Teologie (1884–1886), episcop al Râmnicului (1886–1898); cf. Mircea Păcurariu, *Dicționarul Teologilor Români*, București, Univers Enciclopedic, 1996.

² Ghenadie Enăceanu, *Unația seu legea a treia*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul VII (1883), nr. 8, pp. 496–515.

române în secolul al XVIII-lea. Și, deși vorbește și despre importanța istorică și teologică a documentului, nu pare deloc interesat să accentueze aceste laturi ale problemei³. Din partea a doua a introducerii, dedicată prezentării manuscrisului, aflăm că la mănăstirea Căldărușani se păstrau două variante ale textului, datate de editor prima în secolul al XVIII-lea, iar cea de a doua la începutul secolului al XIX-lea⁴.

Considerat chiar de editorul său ca având o valoare limitată, manuscrisului nu i s-a acordat atenție din partea istoriografiei vreme de mai multe decenii. Abia în anii '40 ai secolului trecut el a fost integrat discuției asupra Bisericii românilor din Transilvania. Teodor Bodogae, în studiul pe care îl dedică în 1944 polemicii împotriva unirii religioase din Transilvania, consideră „Întrebări și răspunsuri pentru legea a treia...” printre sursele de care s-a folosit autorul manuscrisului pe care îl editează cu acel prilej. Bodogae știe ceea ce Ghenadie Enăceanu nu stabilise în momentul în care a publicat textul, anume identitatea celor implicați în dispută – protopopul Vasile Baran din Făgăraș și preotul Vasile, ajuns ulterior călugăr la Sâmbăta de Sus. Mai mult decât atât, el afirmă că o copie a acestui manuscris se găsește și în Moldova, la mănăstirea Neamț, dovedind astfel popularitatea temei, fără a oferi însă nici o indicație asupra paternității informației pe care o deține⁵. Zenovie Pâclișanu reia datele acestea câțiva ani mai târziu, păstrând aceeași formă de prezentare. O mențiune destul de scurtă, o jumătate de pagină cel mult din sinteza dedicată istoriei Bisericii Unite, vorbește despre documentul care ne interesează aici tot în termenii unei polemici purtate între greco-catolici și ortodocși pe tema primatului papal. Rândurile sale par mai degrabă rezultatul interesului față de un detaliu exotic al perioadei pe care o studiază, fără o valoare istorică deosebită⁶. Cu

³ „Noi însă nu prescriem astăzi acestui tractat decât valoarea lui literară și îl prezentăm aici ca pe un product al limbei din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.”, *Ibidem*, p. 496.

⁴ *Ibidem*, pp. 496–497.

⁵ Teodor Bodogae, *Despre cunoștințele teologice ale preoților români de acum 200 de ani. Semnificația unui manuscris*, extras din „Anuarul Academiei Teologice Andreiane”, an XX (1943–1944), Sibiu, 1944, p. LVIII.

⁶ Zenovie Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, partea I (1697–1751), în “Perspective”, anul XVII, nr. 65–68 (iulie 1994–iunie 1995), pp. 376–377.

interpretarea atât de asemănătoare pe care o dau cei doi cercetători, destinul manuscrisului pare încheiat, întrucât elementele esențiale în legătură cu el fuseseră spuse.

Ceea ce propunem în continuare este o nouă lectură a manuscrisului editat de Ghenadie Enăceanu în urmă cu mai bine de un veac. Descoperim astfel că în realitate nu avem de a face cu transcrierea – fie ea și fictivă – a unei dispute teologice de la mijlocul secolului al XVIII-lea din Transilvania. Textul se prezintă de fapt ca un dialog imaginar purtat între reprezentanții celor două confesiuni, cu replici destul de echilibrate ca întindere, fiecare dintre acestea fiind introdusă prin formulele „uniții grăiesc”, respectiv „ne-uniții grăiesc”⁷. Este evident faptul că partea din dialog care îi revine protopopului unit Vasile Baran este extrasă dintr-o scrisoare pastorală a acestuia adresată preoților din subordinea sa. Avem transcrisă întocmai formula de adresare de la începutul scrisorii:

*Molitvelor voastre, cinstiților Preoți și Ieromonahi și a toată rânduiala Bisericii grecești dintru toată cinstită eparhia Făgărașului, uniți sau neuniți, de la milostivul D-zeu tot binele cel fericit să vă dăruiască pururea vă poftesc*⁸.

Din păcate ne lipsește finalul, cu formula de încheiere din care am fi putut afla data exactă a documentului. În rest, putem reconstitui în întregime scrisoarea pastorală a lui Vasile Baran. Fragmentele rupte de intervenția preotului ortodox se îmbină perfect, iar discursul protopopului curge în mod natural. Înlăturând replicile adăugate de compilatorul ortodox, rămânem cu textul aproape integral al unei scrisori pastorale de la jumătatea secolului al XVIII-lea, care își propune să îi convingă pe preoți de valoarea dogmelor Bisericii Unite, cu referire specială la primatul papal. Înainte de a trece la analiza acesteia, trebuie să ne oprim asupra câtorva întrebări ridicate de document în legătură cu autorii săi și cu contextul în care acesta apare.

Se pune în primul rând problema momentului în care a fost redactat manuscrisul. În lipsa unei analize mai recente a acestuia,

⁷ Ghenadie Enăceanu, *loc. cit.*, pp. 497–515.

⁸ *Ibidem*, p. 497.

putem totuși bănuși că exemplarele existente la mănăstirea Căldărușani sunt doar niște copii ulterioare ale unui original compus în Transilvania la mijlocul secolului al XVIII-lea. Redactorul său este Vasile, preot din Sâmbăta de Sus, care astfel se și semnează la finalul manuscrisului: „S-au scris, precum înșămnează aici de popa Vasilie, care o au fost trimis în Țara Rumânească din puncturi în puncturi.”⁹ Autorul ortodox al „Întrebărilor și răspunsurilor pentru legea a treia...” ne este destul de bine cunoscut, el fiind un personaj activ în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în Țara Făgărașului. Fiu al preotului Ionașcu din Sâmbăta de Sus, Vasile se găsea în 1746 probabil deja pe la jumătatea vieții, din moment ce în 1730 îl găsim în calitate de cumpărător al unui „Molitvelnic”¹⁰. Alege să devină călugăr și își ia numele de Visarion, sub care îl găsim mai apoi în toate însemnările pe care le face. Dacă amintirile sale sunt corecte, Visarion a devenit egumen al mănăstirii din Sâmbăta de Sus la 1743, așa cum indică semnătura depusă „la 40 de ani a egumeni mele”, în 1783, pe un „Minei”¹¹. În acest caz, rămâne ca o problemă deschisă faptul că el se semnează la capătul lucrării polemice din 1746 în continuare cu numele său de botez. Totuși, se poate să nu fie vorba decât de un calcul eronat al bătrânului călugăr, care înainte de plecarea în pelerinaj la Ierusalim, în 1754, nota că este de doar patru ani egumen¹². Din toate mărturiile care îl privesc, Visarion apare ca un personaj cu o cultură suficient de solidă încât să poată compune acest răspuns ortodox la scrisoarea pastorală a protopopului Baran. Vreme de patru sau cinci decenii îl vedem ca un cumpărător frecvent de carte liturgică provenită în general din centrele tipografice de la sud de Carpați¹³. De asemenea, Visarion a efectuat un pelerinaj în Țara Sfântă cândva în

⁹ *Ibidem*, p. 515.

¹⁰ Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, tom II, București, Soccec, 1906, p. 183, nr. 624.

¹¹ *Ibidem*, p. 185, nr. 636.

¹² *Ibidem*, pp. 185, 637.

¹³ În afară de cele deja menționate, numele său mai apare pe un pe un „Octoih” în 1751, ca și pe o troiță așezată în Sâmbăta de Sus în 1760–1761; vezi *Ibidem*, p. 184–186, nr. 637, 628.

anii 1754–1755, ca o dovadă a credinței puternice de care era însuflețit¹⁴. Preot în eparhia condusă de protopopul Baran, Vasile are deci acces direct la discursul apologetic al acestuia, pe care îl va include aproape în întregime în cadrul lucrării sale. Prin intercalarea replicilor, textul capătă aspectul unui dialog purtat între doi reprezentanți ai confesiunilor aflate în dispută, ceea ce i-a indus în eroare multă vreme pe cercetători cu privire la însemnătatea reală a acestuia.

Am arătat că istoriografia a judecat „Întrebări și răspunsuri pentru legea a treia...” ca un întreg, reprezentând transpunerea în scris a unei dispute verbale petrecute în Făgăraș în 1746, ai cărei actori au fost protopopul unit Vasile Baran și Visarion, viitorul egumen de la Sâmbăta de Sus. Credem însă că avem de a face cu o confuzie produsă la un moment dat și perpetuată apoi de istorici fără voia acestora, în fapt fiind vorba de două momente distincte¹⁵. Punctul de pornire al erorii este, probabil, de găsit în „Istoria” lui Barițiu, care amintește de o dispută publică desfășurată în Făgăraș la 17 iulie 1745, când protopopul Vasile Baran a fost înfrânt pe tărâmul polemicii referitoare la primatul papal¹⁶. La rândul său, Barițiu preia această informație din „Istoria” lui Péter Bod, care dedică un întreg paragraf momentului disputei publice din vara anului 1745¹⁷. Contemporan cu evenimentele, Bod arată cum inițiativa a pornit de la protopopul Vasile Baran, care a susținut utilitatea unei confruntări directe între el, ca reprezentant al Bisericii Unite, și partizanii pozițiilor Ortodoxiei. Demersul său a convins autoritățile, astfel că la 28 iunie 1745 guvernatorul Haller anunța printr-o proclamație ziua de 17 iulie ca dată a disputei, la care

¹⁴ *Ibidem*, pp. 185–186, nr. 637, 638.

¹⁵ Confuzia aceasta se menține până astăzi, un exemplu recent putând fi aflat la Ciprian Ghișa, *Biserica greco-catolică din Transilvania (1700–1850). Elaborarea discursului identitar*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006, p. 73.

¹⁶ George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pre două sute de ani în urmă*, vol. I, Sibiu, W. Ktafft, 1889, p. 438.

¹⁷ Péter Bod, *Scurtă istorie a românilor locuitori în Transilvania*, în Ana Dumitran – Gúdor Botond – Nicolae Dănilă, “Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania, mijlocul secolului XVI – primele decenii ale secolului XVIII”, Alba Iulia, 2000, pp. 400–401.

erau invitați să participe toți preoții ortodocși, cărora li se garanta securitatea pe întreaga durată a acesteia. În ziua stabilită s-au prezentat la Făgăraș preoți și boieri ostili unirii religioase, în fața cărora protopopul Vasile a încercat să țină un discurs despre primatul papal. A fost aproape imediat întrerupt de preotul Ioan Constantin, care i-a negat apostolului Petru o autoritate mai mare decât a celorlalți apostoli și se pare într-adevăr că intervenția sa a convins mai mult decât discursul protopopului unit. Relatarea aceasta nu amintește însă nimic despre un cât de mic rol jucat de Vasile / Visarion din Sâmbăta de Sus. Susținem de aceea necesitatea separării celor două momente – de o parte disputa care a avut loc în Făgăraș în iulie 1745, de cealaltă parte comentariile viitorului egumen pe marginea scrisorii pastorale.

În ceea ce privește datarea textului pe care îl atribuim protopopului Vasile Baran, anii propuși de istoriografie, respectiv 1746–1747, trebuie la rândul lor priviți cu circumspecție. Lipsește, după cum arătam mai sus, formula de încheiere a scrisorii pastorale, care ne-ar fi putut oferi un răspuns cert la această problemă. De aceea datarea s-a făcut pornind de la singura sintagmă din text care permitea o aproximare cronologică: „[...] noi popii care numai de 47 ani 87 zile acum trecute în Țara Ardealului ne-am unit cu Biserica Romei de la Apus...”¹⁸. Calculul care pornește de aici depinde însă de anul de referință care este considerat ca an zero al unirii religioase în Transilvania, intervalul putând merge de la 1697 la 1701. Considerăm că este mult mai credibilă o datare a scrisorii protopopului Vasile Baran în a doua jumătate a aceluiași an 1745, sau cel mult la începutul celui următor. Este o perioadă în care îl vedem pe protopopul de Făgăraș atât de implicat în polemica împotriva Ortodoxiei. Trebuie să ne imaginăm această scrisoare pastorală ca făcând parte dintr-un ansamblu gândit și pus în practică de protopopul unit în anul imediat următor predicilor lui Visarion Sarai. Vasile Baran este obligat să reacționeze sub efectul impactului devastator pe care puteau să-l aibă aceste predici anti-unioniste la nivel popular. Atunci când, în cursul anului 1745, o comisie guvernamentală a publicat proclamația contelui Haller din 12 martie, membrii comunității greco-catolice din orașul

¹⁸ Ghenadie Enăceanu, *loc. cit.*, p. 502.

Făgăraș ar fi declarat că ei s-au unit în credință cu Roma la îndemnul protopopului Baran, care le-a garantat că legea lor nu va suferi nici o transformare. Auzind însă predicile călugărului Visarion, afirmă că sunt gata să abandoneze confesiunea unită dacă vor simți vreo schimbare sau „dacă nu vom fi lămurii”¹⁹. Această expresie folosită de făgărășeni arată că ei așteptau ca protopopul lor să le ofere explicații privitoare la credința în care se află și la acuzațiile aduse de Visarion Sarai. Este mult mai natural să așezăm scrisoarea pastorală într-un moment cronologic cât mai apropiat de trecerea călugărului Visarion prin sudul Ardealului, decât la doi sau trei ani după aceea. Presiunii venite de la credincioși îi răspunde gestul lui Vasile Baran de a solicita o confruntare publică și fără îndoială în continuarea acesteia trebuie poziționată și redactarea scrisorii pastorale de care ne ocupăm. Cealaltă referire existentă în text:

*Dar ce am stricat noi din pravilă? Au stricat-am noi hotarul paștilor pe care l-au așezat 318 părinți? Precum vedeți că și în anul de es-timp, adică 1746 le-ați făcut într-o zi cu jidovii...*²⁰

îi aparține compilatorului ortodox și ea nu poate fi folosită decât pentru a data intervenția acestuia asupra scrierii originale. Anul 1746 devine astfel cu certitudine termenul *ante quem* față de care trebuie să plasăm textul protopopului Baran.

Autorul scrisorii pe care o discutăm aici este Vasile Baran, protopop unit de Făgăraș o lungă perioadă de timp, între 1738 și 1771²¹. El provine dintr-o familie preoțească de tradiție din Șcheii Brașovului. Tatăl său, Florea Baran, a fost el însuși protopop al eparhiei ortodoxe care îi grupa pe românii din Brașov și din Țara Bârsei. A fost ales în această funcție la începutul anului 1717 și a

¹⁹ Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I, Cluj-Napoca, Dacia, 2002, p. 219.

²⁰ Ghenadie Enăceanu, *loc. cit.*, p. 505.

²¹ Greta-Monica Miron, „...poruncește, scoale-te, du-te, propoveduește...”. *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697–1782)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2004, pp. 461–462.

păstrat-o până la moartea sa, în 1736²². Fratele mai mare, Teodor, hirotonit preot în 1717, a încercat să păstreze în familie demnitatea bisericească. De aici un conflict scurt, însă destul de violent, care l-a opus majorității credincioșilor pe care ar fi dorit să îi conducă²³. În final a fost nevoit să renunțe la ambițiile sale și să se mulțumească până la sfârșitul vieții, petrecut în 1742, cu calitatea de simplu preot²⁴. Vasile Baran crește așadar în mediul erudit din Șchei și primește fără îndoială o educație ortodoxă. În 1734 știm că pleacă la Râmnic pentru a fi hirotonit pentru biserica din Făgăraș, aceasta chiar la invitația locuitorilor de acolo. Revenit în Transilvania, instigat poate și de discuțiile stârnite de plecarea sa din Șchei, Vasile Baran își anunță intenția de a rămâne ca preot în locurile natale. Protopopul Florea se arată dispus chiar să renunțe la cariera sa pentru ca fiul să poată fi acceptat ca membru al clerului. Se opune însă episcopul de la Râmnic, care anunță în septembrie 1734 că locul său este în parohia din Făgăraș și că dacă încearcă să rămână în Șchei îi suspendă darul preoției²⁵. Radu Tempea spune că s-ar fi opus atunci chiar și unii dintre românii brașoveni, speriați de faptul că Vasile Baran i-ar putea duce către Biserica Greco-Catolică, întrucât luase de soție pe fiica notarului clerului unit, Ionașcu din Veneția de Jos²⁶. Temerile exprimate de comunitatea din Șchei în 1734 se vor confirma câțiva ani mai târziu, dar cu efecte asupra locuitorilor din Făgăraș. În anul 1738 Vasile Baran recunoștea autoritatea episcopului Klein și se integra ierarhiei unite. Gestul său a venit însă numai după ce autoritățile fiscale ale Transilvaniei i-au asigurat un venit anual de 200 de florini, care să compenseze pierderea privilegiului acordat de Constantin

²² Sterie Stinghe (ed.), *Istoria beserecei Scheilor Brașovului (manuscript de la Radu Témpe)*, Brașov, Ciurcu & Comp., 1899, pp. 45; 140.

²³ *Ibidem*, p. 140.

²⁴ *Ibidem*, p. 164.

²⁵ *Ibidem*, pp. 124–125; Idem, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei (1700–1783)*, vol. I, Brașov, Ciurcu, 1901, pp. 170–171.

²⁶ “Iară jurații și ceilalți preoți tot nu-l primiră [...] mai mult puind pricina căci ține fata notaresului unit, să nu să amestece lucrul între ceva de ale uniei...”, St. Stinghe (ed.), *Istoria beserecei Scheilor Brașovului*, p. 125.

Brâncoveanu din vama de la Rucăr²⁷. De altfel și răspunsul ortodox la scrisoarea pastorală din 1745-1746 amintește acest moment al trecerii protopopului de la o confesiune la cealaltă:

*Și la această podoabă de neumire [Iulian Apostatul] te apropii și molitva ta, cinstite protopoape, că ți-ai călcat legea cea părintească, după ce ți-au murit cei bătrâni și te-ai dat la a treia lege și cu totul ești necolait...*²⁸.

Fără îndoială că protopopul unit nu privește evenimentul în aceeași lumină a unei rupturi tragice, iar disputa pe care o are trei decenii mai târziu cu membrii comunității ortodoxe din Șchei pentru dreptul de posesiune asupra unor locuri de înmormântare din biserică lasă imaginea unui personaj foarte mândru de ascendența sa²⁹. Odată devenit membru al clerului greco-catolic, Vasile Baran rămâne fidel noii sale credințe și superiorilor săi. În evenimentele care au urmat refugierii episcopului Klein la Roma și luptelor pentru succesiunea la conducerea diocesei, în chiar anii din care datează scrisoarea pastorală, protopopul Baran se înfățișează ca un susținător al cauzei lui Petru Pavel Aaron. El este cel care îl informează pe vicarul episcopal de excomunicarea pronunțată împotriva sa de Inocențiu Klein prin sinodul de la Blaj din octombrie 1747. În aceleași zile agitate, Vasile Baran denunță în fața autorităților de la Sibiu complotul organizat de protopopii fideli episcopului exilat³⁰. Poziționarea sa în tabăra lui Aaron, riscantă în acel moment, se va dovedi cea corectă pe termen

²⁷ Augustin Bunea, *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728–1751)*, Blaj, 1900, p. 136. La 17 octombrie 1699 domnitorul Constantin Brâncoveanu acorda parohului din Făgăraș dreptul de a primi anual o sumă de 250 de florini din veniturile vămii de la Rucăr, dar condiționa menținerea acestei dispoziții de păstrarea credinței ortodoxe, cf. Silviu Dragomir, *op. cit.*, vol. I, p. 157.

²⁸ Ghenadie Enăceanu, *loc. cit.*, p. 507.

²⁹ St. Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, vol. I, pp. 260–261; 263–267.

³⁰ Nicolaus Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, vol. II, Oeniponte [Innsbruck], 1885, pp. 594–596.

lung. Petru Pavel Aaron este sprijinit de autoritățile politice și este numit episcop în 1752, iar Vasile Baran își va păstra poziția în ierarhia Bisericii Unite probabil până la moartea sa, în 1771.

Teritoriul pe care îl administrează în aceste lungi decenii este unul dintre cele mai dificile spații confesionale din Transilvania. Făgărașul, dată fiind așezarea sa geografică în apropierea Țării Românești și contactele culturale cu aceasta, a rămas și după 1701 o regiune cu un număr important de credincioși ortodocși. Este bine cunoscut conflictul care a opus comunitatea neunită din orașul Făgăraș episcopului Ioan Patachi după instalarea acestuia în biserica Sfântului Nicolae, devenită catedrală³¹. În același context a avut loc și misiunea lui Christoph Vojku la Viena după anul 1724, care fusese mandatat de românii din Șcheii Brașovului să obțină garantarea din partea împăratului a autonomiei confesionale, alături de satele din Țara Bârsei și Făgăraș³². Propaganda anti-unionistă a lui Visarion Sarai din primăvara lui 1744 a adus Țara Făgărașului în prim-planul atenției autorităților imperiale. În documentele anilor 1745–1746 care au ca scop liniștirea tulburărilor religioase, Făgărașul apare menționat mereu în primele rânduri ca o zonă cu risc ridicat. Episcopul Manuel Olsavszky de la Mukačiv propune, în raportul său din primăvara anului 1746, alungarea din Transilvania a călugărilor de la schiturile din Arpaș, Scorei și Porcești, văzuți ca unii dintre corifeii mișcării ortodoxe³³. La 20 iunie același an, când Guvernul stabilește instrucțiunile după care trebuiau să se ghideze cei patru protectori ai Unirii, acestora li se atrage atenția de la primul punct că teritoriile cele mai afectate de discursul lui Visarion sunt Pământul Crăiesc, comitatul Hunedoarei, părți din Alba și Târnava, ca și districtul Făgăraș³⁴. Îngrijorarea autorităților catolice nu era nicidecum una exagerată, deoarece vedem cum, la 28 noiembrie 1747, comunitatea

³¹ S. Dragomir, *op. cit.*, vol. I, pp. 163–167.

³² Sterie Stinghe, *Documente privitoare la trecutul romanilor din Șcheii Brașovului (1700–1783)*, vol. I, pp. 91–149.

³³ Aug. Bunea, *Episcopul Klein*, pp. 193–195; S. Dragomir, *op. cit.*, vol. I, pp. 226–227.

³⁴ *Ibidem*, vol. I, p. 382.

ortodoxă din orașul Făgăraș, împreună cu reprezentanții câtorva sate din zonă, se adresează printr-o petiție mitropolitului de la Karlovci. Ei solicită să fie primiți în ascultarea ierarhică și sub protecția acestuia, luându-și ca model cazul românilor din Șchei³⁵.

Acesta este așadar fundalul în care are loc redactarea și trimiterea scrisorii pastorale a protopopului Vasile Baran. După cum arătam anterior, el trebuie să ofere un răspuns acuzațiilor lansate în primăvara anului 1744 de călugărul sârb Visarion Sarai:

Alta cu venirea ore-când, ore-căruia călugăr monach, anume Visarion, s-au arătat în protiva noastră preoților celor uniți, precum s-au aflat și se află și până acum îndoială multă întru mulți din molitvele voastre și tocma necredință, cum că n-ar fi adică unia noastră credința cea dintâi și pravoslavnică a Bisericii grecești, tocma de la Răsărit. Iată fraților acest lucru dovedit întru noi și tuturor foarte luminat, cunoscut dintru multă stricare perirea norodului nostru creștinesc, s-au făcut și se face³⁶.

Sunt cuvintele cu care protopopul își începe expunerea, motivând așadar gestul său prin necesitatea de a contracara propaganda ortodoxă și de a apăra legitimitatea Bisericii Unite. Vasile Baran își explică demersul prin datoria sa de conducător spiritual al eparhiei: „...aceasta după mai marea mea datorie protopopească...”³⁷, poziție care îl obliga să ia atitudine. Este o acțiune care se întâlnește cu acea așteptare populară la care ne-am referit mai sus.

Discursul protopopului Baran se articulează în acest document în jurul ideii unității Bisericii, din care decurge apoi întreaga sa demonstrație:

Nu este nici o îndoială sau necredință, fraților, nicidecum, cum că au fost Biserica grecească cea mai dintâi și pravoslavnică întru multe sute de ani. Unitu-s-au una cu Biserica Romei de la Apus, pentru că însuși Biserica aceea de la Răsărit cea grecească cu pravila sau cu sfintele soboare din toată lumea și iată la ochii tuturor mărturisește și

³⁵ *Ibidem*, vol. I, p. 396–399.

³⁶ Ghenadie Enăceanu, *loc. cit.*, p. 497.

³⁷ *Ibidem*, p. 498.

ne arată pentru aceia din preună toți, și credem tot-de-una cum că au fost așa adevărați³⁸.

Unirea în credință a celor două confesiuni, proiectată în acest mod în trecut și beneficiind deci de sancțiunea Istoriei, devine norma de la care abaterea nu trebuie să se producă. De aceea, dacă prin schismă credincioșii de rit grec au fost îndepărtați de Roma, unirea religioasă proclamată de Biserica românilor din Transilvania nu face decât să îi readucă pe aceștia în comuniunea firească:

...fiind pomeniți adică în legea și credința Bisericii grecești de la Răsărit, n-ar fi trebuit să ne lăsăm adică credința cea pravoslavnică de la Răsărit și să ne unim cu Biserica Romei de la Apus. Dar noi, popii cei uniți, am lăsat, fraților, neunia și am părăsit cu totul despre noi, pentru că am aflat și aflăm [...] cum că atunci adică a fost Biserica grecească de la Răsărit totuna cu Biserica Romei de la Apus, nu a fost neunia aceasta credința Răsăritului de atunci, ci a fost unia sau credința noastră, pe care o ținem noi popii cei uniți acum [...] Ci adevărat răsăritenii cei neuniți au greșit și greșesc și acum căci s-au rupt și se dezunesc de către Biserica Romei de la Apus, fără deloc de adevăr, precum vedeți înșivă cu ochii³⁹.

Într-un mod foarte abil, protopopul Vasile Baran întoarce acuzațiile aduse de propaganda anti-unionistă împotriva celor care le lansează și le susțin. În viziunea propusă de el, cei care au abandonat tradiția nu mai sunt episcopii greco-catolici de la Alba Iulia și Blaj, ci din contră, patriarhii și mitropoliții Răsăritului. Fără să precizeze în mod explicit, momentul de cotitură al acestei evoluții îl reprezintă Marea Schismă din 1054, când unitatea originară a Bisericii creștine a fost ruptă, înțelegem, din vina Constantinopolului. Vechea Romă este cea care a conservat după această dată adevărata credință, la care au revenit românii ardeleni după câteva secole de rătăcire. Argumentul folosit în acest fel de Vasile Baran nu este singular în epocă. Contemporan cu el, în 1746, însă la Trnava și mai mult ca sigur independent de ceea ce scria protopopul de Făgăraș, Gherontie Cotore traduce „Histoire du schisme

³⁸ *Ibidem*, p. 498.

³⁹ *Ibidem*, p. 502.

des Grecs” a iezuitului Louis Maimbourg și compune el însuși o lucrare intitulată „Despre articușurile ceale de price”. El folosește aici o demonstrație asemănătoare pentru a proclama faptul că unirea religioasă petrecută în jurul anului 1700 reprezintă o întoarcere la credința strămoșească. Ideea nu este nouă și ea făcea parte din patrimoniul polemic al Bisericii Unite, putând fi găsită deja la 1726 în „Catehismul” tipărit pentru români la Tmava⁴⁰.

Pentru a le demonstra preoților adevărul spuselor sale, atenția protopopului Vasile Baran se oprește asupra doctrinei primatului papal. Alegerea sa nu este întâmplătoare, deoarece subordonarea față de pontiful roman era poate elementul cel mai vizibil al confesiunii greco-catolice, cel care apropia cel mai mult Biserica Unită de cea Romano-Catolică și care era cel mai puternic contestat de propaganda ortodoxă. Același Gherontie Cotore vedea problema primatului papal ca principalul punct de ruptură între Ortodoxie și Catolicism și ca element esențial al unei uniri religioase veritabile⁴¹. Metoda aleasă de Vasile Baran pentru demonstrația sa este apelul la textul sacru și la sursele patristice orientale, provenite așadar tocmai din tabăra celor care neagă poziția privilegiată a papei:

...pentru că am aflat și aflăm și totdeauna nu din cărțile sau din Biserica Romei de la Apus, nici din cărțile de la Ardeal, ci tocmai din cărțile Bisericii Răsăritului cea pravoslavnică [...] Vedeți dar, fraților, că nu zic numai latinii aceasta, cum că a fost sfântul apostol mai mare sau cap S-șilor Apostoli, nici numai noi popii cei uniți, ci adevărat toată Biserica cea grecească de la Răsărit, ce a fost unită sau totuna cu Biserica Romei de la Apus și pravoslavnică

⁴⁰ Gherontie Cotore, *Despre articușurile ceale de price. Sâmbăta Mare – 1746*, ed. îngrijită de Laura Stanciu, Alba Iulia, 2000, p. 17.

⁴¹ “Drept aceea, măcar ar ținea toate poruncile lui Dumnezeu și numai una nu ar ținea-o, precum zice Sfântul Iacob Apostolul în doa capete, să făcu vinovat întru toate. Însă șișmaticii nu cred putearea și mărirea ce s-au dat Sfântului Petru într-această lume și în chipul lui altora ce rămaseră în locul lui [...]. Așadară șișmaticilor nemica spre mântuintă le va folosi altele ce vor creade de vream ce acest articuș de Domnul Hristos rânduit nu-l vor creade.”, *ibidem*, p. 85.

*mărturisește astăzi, adică tocmai popii cei neuniți tot pe această credință o tăgăduiți?*⁴².

Din nou, construcția sa nu reprezintă o inovație, apelul la textul celui alt fiind de mult obișnuit în controversele conduse de calugării iezuiți. În ceea ce privește Transilvania, procedeul va ajunge la maxima dezvoltare câțiva ani mai târziu în cărțile publicate la Blaj⁴³. Vasile Baran trimite, în afară de Noul Testament, la toate marile figuri ale Ortodoxiei:

*Așa au crezut și mărturisit Marele Vasilie, așa Sfântul Grigorie bogoslovul, așa Sfântul Ioan Zlataust, așa marele Atanasie, Sfântul Kiril, așa Sfântul făcător de minuni Nicolae, așa toți mucenicii de legea grecească de la Răsărit, cu care vă laudați voi acum*⁴⁴.

El se folosește de autoritatea tuturor acestor nume pentru a susține adevărul primatului papal. În același timp însă, patrimoniul spiritual răsăritean conferă legitimitate demonstrației încercate, în condițiile în care scrisoarea sa pastorală trebuia să convingă nu doar un număr redus de teologi. Orășenii din Făgăraș, care în prima jumătate a anului 1745 amenințau cu părăsirea Unirii dacă nu sunt întăriți în credința lor, sunt fără îndoială mai receptivi la acest tip de argument de autoritate decât la explicația teologică încercată de Vasile Baran.

Argumentația sa urmează în continuare un parcurs devenit standard, care pornește de la locul Sfântului Petru între ceilalți apostoli pentru a ajunge în final la poziția episcopului Romei în ierarhia lumii creștine. Piesa de rezistență a întregii demonstrații este echivalarea numelui Sfântului Apostol Petru cu piatra pe care a fost zidită Biserica creștină:

...popii legii grecești de la Răsărit, uniți sau neuniți, cu o gură mărturisesc tuturor, zicând: Piatra Christos pe piatra credinței pe

⁴² Ghenadie Enăceanu, *loc. cit.*, p. 502.

⁴³ Vezi considerațiile asupra lucrării "Floarea adevărului" din 1750 la Cristian Barta, *Tradiție și dogmă. Percepția dogmatică a Unirii cu Roma în operele teologilor greco-catolici (secolele XVIII–XIX)*, Blaj, Buna Vestire, 2003, p. 50–58.

⁴⁴ Ghenadie Enăceanu, *loc. cit.*, p. 504.

acela decât ucenicii mai mare i proci. Și Petre, piatra credinței; și într-alt loc iarăși ziceți înșivă mai luminat: pe Petru l-au chemat Domnul piatră, asupra căreia zice că și-au întărit Biserica...⁴⁵.

Odată demonstrată poziția superioară pe care ar fi avut-o Apostolul Petru în relație cu ceilalți apostoli, loc acordat lui direct de Christos, trecerea către primatul papal este lesne de făcut. Urmași ai lui Petru în scaunul de la Roma, suveranii pontifi moștenesc de la acesta atributul de conducători al lumii creștine:

Cunoașteți, dar de acum mai deplin și credeți și mărturișiți totdeauna cum că Biserica Domnului Christos are cap văzut în locul lui, pus și lăsat nu de altul, ci însuși tocmai de Domnul Christos; nu numai până au trăit apostolii, ci tocmai până în sfârșitul lumii⁴⁶.

Din acest punct argumentația lui Vasile Baran referitoare la primatul papal se leagă de cea anterioară, care susținea existența unei singure Biserici creștine. Fiind unică, rezultă că aceasta nu poate avea decât un singur conducător. Or, demonstrația a fost deja făcută, rolul acesta i-a revenit în trecut și îi revine și în prezent papei. Cei care neagă primatul papal neagă însăși ideea unei singure Biserici și de aceea aceștia, ortodocșii, se fac vinovați de schismă și de erezie, iar nu greco-catolicii:

Pentru că și Biserica Răsăritului, a ne-uniților de astăzi, numai căci s-au rupt și rupe de către mai marele capul ei, îndată a stat și stă împotriva Bisericii Domnului Christos, precum vedeți acum. [...] Și pentru aceea fraților, Biserica Răsăritului nu este nici cum pravoslavnică, pentru că una este Biserica Domnului, iară nu două sau mai multe, precum și mărturisim dimpreună toți chiar...⁴⁷.

Protopopul Baran ține de asemenea să precizeze că acest vicar al lui Christos nu trebuie căutat de credincioșii răsăriteni la Constantinopol sau Ierusalim ori în alt scaun din Orientul creștin și că doar pontiful roman se poate bucura de o asemenea autoritate.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 506.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 507.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 511, 513.

Scrisoarea pastorală se încheie destul de abrupt în acest punct, protopopul amintind încă o dată de erorile profesate de Visarion Sarai și rugându-se pentru credincioșii supuși jurisdicției sale.

Privind textul elaborat de protopopul Vasile Baran, astfel reconstituit, considerațiile făcute de Ghenadie Enăceanu în 1883 ni se par exagerate. Amintim că editorul manuscrisului afirma că acesta nu ar avea decât o valoare literară, iar pe tărâm istoric și teologic ar demonstra numai gradul scăzut de cultură al clerului românesc din Transilvania⁴⁸. Or, în anii 1745-1746 protopopul Vasile Baran construiește un discurs destul de bine încheiat despre primatul papal, cu toate elementele de bază pe care le vom vedea ulterior reluate în literatura catehetică care începe să apară în tipografia de la Blaj după 1750. El se adresează prin această scrisoare pastorală preoților din Făgăraș aflați sub ascultarea sa, încercând să îi convingă de adevărurile profesate de Biserica Unită cu Roma în momentul delicat al crizei generate de Visarion Sarai. O situație cu atât mai complicată cu cât instituția bisericească însăși trece printr-o profundă criză, iar protopopul trebuie să facă față singur contestărilor ortodoxe. În aceste două elemente stă întreaga importanță a scrisorii pastorale care face obiectul studiului nostru. Este vorba mai întâi de faptul că un protopop de la jumătatea veacului al XVIII-lea, fără să beneficieze de studii teologice înalte, așa cum fac Aaron, Maior și Caliani la Roma, Rednic la Viena sau Cotore la Tmava, poate totuși să compună un text prin care să ia apărarea doctrinei greco-catolice. Fără îndoială că el nu este inventatorul acestui tip de discurs și că până la urmă contribuția lui se limitează la a recircula o serie de teme existente în literatura polemică. Însă exemplul său demonstrează că nu doar deținătorii unui doctorat în teologie aveau acces la o literatură de bază din care să afle modul în care pot fi justificate diferențele dintre confesiunile catolică și ortodoxă. Al doilea detaliu, încă și mai semnificativ în opinia noastră, este faptul că Vasile Baran are dorința de a se implica în combaterea agitațiilor ortodoxe. Avem deci un protopop ardelean convins de

⁴⁸ „Această scriere, după opiniunea noastră, arată gradul de cultură teologică la Românii din această epochă, și el nu trece preste știința ritualului.”, Ghenadie Enăceanu, *loc. cit.*, p. 496.

adevărul unirii religioase înainte ca întreg mecanismul de propagandă care se instituie la Blaj să înceapă să funcționeze și care își asumă de bunăvoie misiunea de a-i fideliza pe credincioși. Pe de altă parte, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că Vasile Baran este un caz ceva mai special, întrucât este un ortodox convertit la Unire destul de recent și, de aici poate, interesul său pentru a-și dovedi atașamentul față de noua confesiune căreia îi aparține.

Chiar dacă nu putem cântări cu foarte multă exactitate toate elementele care au putut sta la baza hotărârii cu care acționează și fără să-l transformăm pe protopopul Baran într-un model general valabil, rămâne totuși esențialul. Vedem rezultatul acțiunii sale – o scrisoare pastorală reconstituită aproape în întregime, care ne deschide o nouă perspectivă pentru înțelegerea elitei greco-catolice din Transilvania de la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Intorno ad una lettera pastorale del arciprete Vasile Baran di Făgăraș alla metà del XVIII° secolo

Riassunto

Il testo che si trova al centro della ricerca è stato pubblicato più di un secolo fa, definito dal suo editore come la trascrizione di una disputa teologica che avrebbe avuto luogo nella città di Făgăraș nel 1747. L'articolo propone una rilettura del scritto, per mostrare che ci troviamo davanti ad una lettera pastorale del arciprete greco-cattolico di Făgăraș, Vasile Baran, annotata e trasmessa da un compilatore ortodosso, il monaco Visarion. La metà del XVIII° secolo è stata un periodo torbido per la Chiesa Greco-Cattolica di Transilvania, che deve far fronte ad un'attiva contestazione ortodossa. Gli eventi del 1744 e dei anni successivi sono tracciati in maniera di spiegare la genesi del testo. Sono evidenziati i tratti caratteristici del discorso identitario promosso da Baran, che stava nascendo proprio nei quegli anni per opera dei teologi della cattedrale di Blaj.

ANTROPONOMASTICĂ ȘI SOCIETATE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVII-LEA*

Andreea Elena Pană

Problematica numelor de botez a fost dezbătută din perspective variate, fiind un subiect de larg interes interdisciplinar. În acest articol ne-am propus abordarea antroponomasticii¹ în calitate de indicator al mentalităților. Am pornit de la ideea că numele nu sunt alese la întâmplare, ci reflectă sensibilități, mode, caracteristici fizice, psihice sau caracteriale, ocupații, sau apartenențe (familială, zonală, socială etc.). În consecință, studiul cantitativ al modului în care oamenii dintr-o anumită perioadă istorică și-au numit copiii, dă seama – fie și parțial, despre felul cum gândeau.

Studiul nostru a putut beneficia de contribuții anterioare, atât ale lingviștilor, cât și ale istoricilor. Deși onomastica s-a definit ca ramură distinctă a lingvisticii abia la sfârșitul secolului al XIX-lea, cu cât înaintăm în timp se remarcă o abordare mai amănunțită, atât prin îmbunătățirea metodelor, cât și prin lărgirea orizontului de cercetare.

* Articolul reprezintă un rezumat al lucrării de licență, susținută la Facultatea de Istorie a Universității din București în iunie 2004, sub îndrumarea prof. dr. Bogdan Murgescu.

¹ Onomastica reprezintă știința care studiază numele proprii, ea devenind ramură a lingvisticii la sfârșitul secolului al XIX-lea. În cadrul acesteia, antroponomia se limitează la studierea numelor de persoană aici incluzând numele de botez și numele de familie sau poreclele și pseudonimele (Paul Lebel, *L'onomastique*, în Charles Samaran, coord., *L'histoire et ses méthodes*, Paris, 1961, p. 677).

Și cu privire la onomastica românească se remarcă mai multe contribuții importante. De exemplu, Ion-Aurel Candrea, în studiile sale despre folclor², oferă un spațiu larg abordării poreclelor, prezentând modul de formare al acestora. Ștefan Pașca a realizat o prezentare succintă a sistemului de denotație din Țara Oltului pe baza unui chestionar onomastic³ la care au răspuns locuitorii regiunii. În partea a doua, autorul a realizat un glosar antroponomastic realizat pe baza aceluiași chestionar. Pentru secolele al XIV-lea – al XVI-lea antroponimia a fost studiată mai întâi de Corneliu Reguș și de Aspazia Reguș pe baza documentelor pentru Moldova și pentru Țara Românească⁴. Recent, problema evoluției istorice a numelor de persoane a fost reluată într-o abordare de ansamblu de către Domnița Tomescu⁵. De asemenea, cei interesați de studiul etimologiei numelor de botez dispun acum de mai multe dicționare onomastice importante, precum cele ale lui N. A. Constantinescu⁶ și Christian Ionescu⁷.

În ceea ce ne privește, am folosit drept model și totodată reper comparativ lucrarea de diplomă a Florinei Ivașcu⁸ care a analizat

² Ion-Aurel Candrea, *Iarba fiarelor. Studii de folclor*, București, 2001.

³ Ștefan Pașca, *Nume de persoane și nume de animale în Țara Oltului*, București, 1936.

⁴ Corneliu Reguș și Aspazia Reguș, *Antroponimele masculine în documentele slavo-române emise de cancelaria Moldovei între anii 1388–1456*, „Studii și cercetări de lingvistică”, 1974, nr. 5.

Aspazia Reguș, *Antroponime feminine nearticulate în vechi acte istorice*, „Limba română”, XXVII, 1978, nr. 3.

Corneliu Reguș și Aspazia Reguș, *Continuitatea numelui de botez în familie – o veche tradiție a antroponimiei românești*, „Limba română”, XLI, 1992, nr. 9.

⁵ Domnița Tomescu, *Numele de persoană la români. Perspectivă istorică*, București, 2001.

⁶ N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963.

⁷ Christian Ionescu, *Mică enciclopedie onomastică*, București, 1975 și Idem, *Dicționar de onomastică*, 2001.

⁸ Principalele rezultate ale lucrării de diplomă au fost publicate de autoare într-un articol: Florina Bățăgu, *Nume și identitate. Analiza onomasticii din Țara Românească în secolele XIV–XVI*, în Mirela-Luminița Murgescu (coord.) *Identități colective și identitate națională. Percepții asupra identității în lumea medievală și modernă*, București, 2000, pp. 21–51.

antroponimia din Țara Românească de dinaintea anului 1550 și ne-am propus realizarea unei investigații similare pentru mijlocul secolului al XVII-lea. Alegerea noastră s-a bazat pe faptul că anii 1645–1647 sunt printre ultimii pentru care dispunem de un set cvasi-exhaustiv de documente interne publicate (integral, sau în rezumat), precum și pe supoziția – confirmată – că studiul comparat al rezultatelor va surprinde modificări semnificative în plan antroponomastic (și mental) în decursul unui secol.

Studiul nostru s-a bazat pe indicii onomastici din trei volume de documente privind Țara Românească în anii 1645, 1646 și 1647. Pentru anii 1645 și 1647 au fost folosite volumele XXX și XXXII ale colecției *Documenta Romaniae Historica*⁹, iar pentru anul 1646 volumul VI din *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*¹⁰.

Dintr-un total de 1.041 documente, studiul se bazează pe un eșantion de 8.855 de persoane purtătoare a 1.311 nume. Din totalul persoanelor identificate, 8.375 sunt bărbați, cu 1.178 de nume, iar 480 sunt femei cu un fond de nume alcătuit din 133 de nume.

Pentru anii 1645–1647, există o reprezentare mai bună a antroponimiei românești în sursele istorice. Numărul atestărilor sporește la cote considerabile, corespunzător numărului persoanelor denumite. Numărul de 8.855 al persoanelor nominalizate în documente a constituit un eșantion generos pentru obținerea unor rezultate reprezentative ale epocii, având în vedere faptul că în timpul lui Matei Basarab Țara Românească avea în jur de 500.000 de locuitori¹¹. Pornind de la premisa că din numărul total, aproximativ o

⁹ *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, vol. XXX (1645), volum întocmit de Violeta Barbu, Marieta Chipere, Gheorghe Lazăr, București, Ed. Academiei Române, 1998.

Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească, vol. XXXII (1647), volum întocmit de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, București, Ed. Academiei Române, 2001.

¹⁰ *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol. VI (1645–1649), întocmit de Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, București, S. C. „Romcart”, 1993, doc. nr. 358–701.

¹¹ Bogdan Murgescu, *Istorie românească – istorie universală (600–1800)*, ed. a II-a, București, 1999, p. 20.

jumătate erau femei și cealaltă jumătate bărbați, putem aprecia că reprezentativitatea eșantionului nostru este ceva mai mică pentru femei, dar considerabilă pentru bărbați (cei 8.375 de bărbați menționați în documente reprezintă peste 3% dintre bărbații care au trăit în acea perioadă în Țara Românească). Desigur, reprezentativitatea este diminuată de faptul că eșantionul nostru nu reflectă fidel structura socială a populației Țării Românești, boierii și clericii fiind suprarепresentați iar țărani și chiar orășenii fiind subreprezențați, dar apreciem că ea rămâne considerabilă, iar prezentarea distinctă a datelor pe categorii sociale, pe sexe și pe zone geografice îngăduie un bun control al informației și o analiză nuanțată.

Repartiția socială

Categoria socială	Număr nume	Număr purtători	% purtători
Boieri	632	3.174	35,84
Clerici	245	622	7,02
Orășeni	133	244	2,75
Țărani	921	4.627	52,25
Țigani	106	158	1,78
Neidentificați	—	30	1,38
Total	1.311**	8.855	100

Repartiția pe zone

Zona	Nr. nume	%purtători
Nordul Munteniei	848	50,73
Nordul Olteniei	254	7,95
Sudul Munteniei	448	16,32
Sudul Olteniei	448	16,09
Neidentificați	—	8,88
Total	1.311***	100

Cea mai mare parte a persoanelor studiate este concentrată în partea de nord a Munteniei, situație previzibilă având în vedere localizarea capitalei Țării Românești. Nordul Munteniei are un fond

** Totalul numelor inventariate este de 1.311, cu precizarea că un nume este purtat de mai multe persoane aparținând unor categorii sociale diferite.

*** Totalul numelor inventariate este de 1.311, cu precizarea că un nume putea fi purtat de persoane din zone geografice diferite.

de 848 de nume care denumesc 4.493 de persoane, reprezentând jumătate din total. Părțile sudice ale celor două regiuni au același număr de nume fiecare – 448, ceea ce le deosebește fiind numărul persoanelor denumite, pentru Muntenia 1.446 adică 16,32% din total, respectiv pentru Oltenia 1.425, adică 16,09% din totalul persoanelor. Cea mai slabă reprezentare și ca fond de nume și ca număr de persoane este partea de nord a Olteniei cu 245 de nume la un total de 704 persoane, 7,95% din total.

Este evidentă prezența covârșitoare a bărbaților în actele epocii, femeile nereușind să apară în acte decât în proporție de 5,42%; fondul numelor feminine reprezintă totuși 10,14% dintre numele menționate în documentele studiate de noi. În documentele în care apar menționate, femeile se află în ipostaze diferite: câteodată participă alături de soț sau de părinți la actul de vânzare-cumpărare, în altele sunt chiar vânzător-cumpărător, având deci, drepturi juridice, sau apar în ipostaza de călugărițe. Din totalul de 480 de femei, aproape jumătate sunt boieroaice, adică 49,37%, urmate îndeaproape de țărânci cu 34,79%, apoi, la distanță mare, țigăncile cu 12,08%, și în final orășencele cu 3,75%.

Din cele 1.041 de documente din volumele de documente, aproape $\frac{3}{4}$ sunt scrise în limba română, restul fiind scrise în slavonă sau greacă. Folosirea crescândă a limbii române s-a făcut din nevoile culturale ale societății românești, intervalul studiat de noi fiind reprezentativ pentru procesul treptat de impunere a scrierii românești, atât în Țara Românească cât și în Moldova¹².

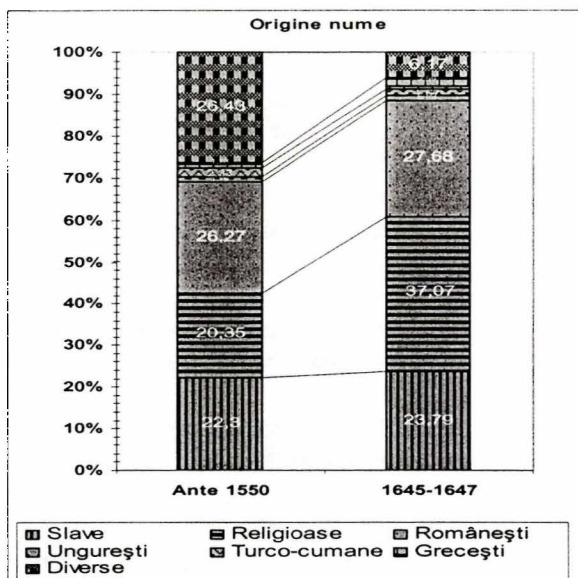
ANALIZA STATISTICĂ A NUMELOR DE BOTEZ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ (1645–1647)

Numele au fost împărțite în două mari categorii: nume de inspirație religioasă și nume de inspirație laică, cea din urmă fiind împărțită în mai multe subcategorii, în funcție de originea fiecărui nume¹³.

¹² Gh. Ghibănescu, *Permanența limbei slavone în țările române ca rațiune juridică de stat*, Iași, 1928, p. 12.

¹³ Împărțirea numelor fost alcătuită după modelul realizat de N. A. Constantinescu, *op. cit.*; același model a fost folosit și de către Florina Bățăgui, *op. cit.*

Categoria numelor laice este mai bine reprezentată, atât ca număr de nume cât și din perspectiva purtătorilor.

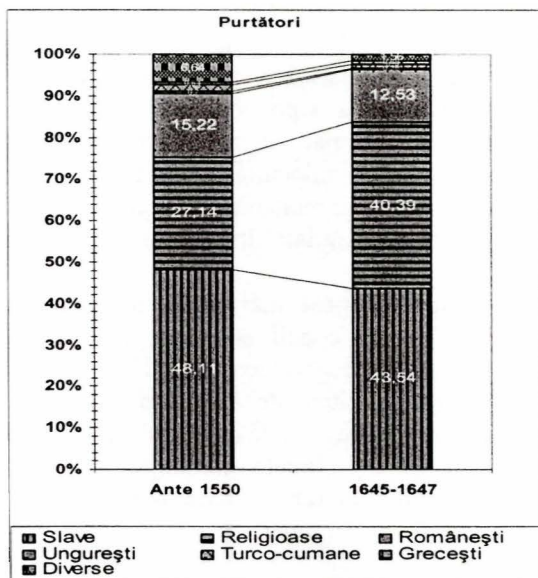
Pentru ponderea numelor corespunzătoare celor două perioade, fondul numelor religioase înregistrează o creștere considerabilă. Dacă în perioada de dinaintea anului 1550, acest fond se situa pe a treia poziție, în anii 1645–1647, ocupă prima poziție.

La categoria „diverse”, au fost incluse numele laice a căror etimologie nu este certă, precum și numele laice de diferite origini al căror număr mic nu permite o analiză statistică amănunțită.

Comparativ cu rezultatele specifice perioadei de până la 1550, situația este schimbată, având în vedere faptul că în perioada respectivă fondul cel mai bine reprezentat era cel laic de origine română, urmat de fondul religios.

În ansamblu, inventarul numelor de botez s-a redus într-o oarecare măsură între mijlocul secolului al XVI-lea și mijlocul secolului al XVII-lea. Diversitatea specifică antroponomasticii perioadei de dinaintea anului 1550 a lăsat locul unei anumite stabilități, pentru

perioada studiată existând și mai puține nume cu o etimologie necunoscută. Stabilitatea și limitarea fondului antroponomastic românesc pentru anii 1645–1647 decurg și din obiceiul de a transmite numele de la o persoană la alta, pe baza înrudirii directe sau indirecte.

Categoria cea mai bine reprezentată la nivelul numărului de nume este cea a numelor religioase, din perspectiva purtătorilor acestor nume, situându-se însă pe poziția a doua. Chiar dacă media purtătorilor de nume cu semnificație religioasă își păstrează poziția ocupată și în trecut, schimbarea constă într-o creștere procentuală considerabilă. Această realitate corespunde intensificării încadrării crescânde a vieții locuitorilor din Țara Românească de către Biserică.

Pentru a contracara competiția stimulată de Reformă, Biserica Ortodoxă a încercat să își facă simțită prezența printr-o implicare mai directă în viața familială a credincioșilor¹⁴. Cea mai

¹⁴ Bogdan Murgescu, *Istorie românească – istorie universală (600–1800)*, ed. a II-a, București, 1999, p. 76.

bună modalitate de implicare o reprezenta oficierea serviciilor religioase privind evenimentele cele mai importante din viața oamenilor. Aceasta a presupus și un control mai strict al botezului, preotul influențând adesea pe părinți în direcția alegerii unor nume de inspirație religioasă.

În secolul al XVII-lea se prelungesc formele onomastice cunoscute din veacurile anterioare, unele amplificându-și răspândirea odată cu creșterea naturală a populației, astfel că deosebirile dintre cele două perioade sunt mai degrabă cantitative. Dispariția unora dintre formele onomastice, înlocuite cu noi forme dictate de modă, a fost un fenomen normal, dar moderat ca amplitudine, astfel încât nu au survenit modificări substanțiale în cadrul inventarului stabilit în secolele precedente.

Pentru a surprinde cât mai bine particularitățile sistemului antroponomastic specific epocii studiate, rezultatele analizei sunt prezentate în funcție de răspândirea geografică și socială. Totodată, din motive ținând de limitele de spațiu, ne vom referi în cele ce urmează la principalele categorii de nume folosite – numele religioase, numele de origine slavă și numele etimologic românești – și nu vom discuta categoriile mai puțin reprezentate statistic, cum ar fi numele de origine greacă, maghiară sau turcă.

Nume religioase

Repartiția pe sexe

Ponderea numelor religioase la bărbați și femei (%)

	Bărbați		Femei	
	Ante 1550	1645–1647	Ante 1550	1645–1647
Nume	20,02%	36,67%	23,74%	39,84%
Purtători	28,68%	40,59%	26,44%	38,95%

Ponderea numelor religioase este mai mare în cadrul fondului de nume feminine, dar la nivel de purtători se observă un plus ușor la bărbați, explicabil și prin ponderea clericilor în cadrul eșantionului nostru. Dincolo de aceste nuanțe, importantă ni se pare creșterea semnificativă înregistrată în ambele registre, atât la femei cât și la bărbați.

Numele cel mai des ales la botezul băieților ales din fondul religios este Dumitru, iar zona cea mai bine reprezentată este Oltenia. Categoria boierilor are cei mai mulți indivizi cu acest nume.

Bărbații cu numele de Gheorghe se regăsesc cel mai bine în Sudul Olteniei, clericii având cea mai bună reprezentare.

La derivatele numelui Ion au fost incluse și cele cu terminații de influență slavă, ceea ce face ca procentul să urce la 4,82%. Maxima folosire se observă în Muntenia, iar din punct de vedere social această grupă de nume a fost deosebit de populară în rândurile orășenilor.

În secolul al XVI-lea, numele Dumitru se situa pe a treia poziție printre numele bărbătești de origine religioasă, pe prima poziție situându-se Manea urmat de Dan și derivatele acestuia. Schimbările survenite în clasamentul preferințelor pot fi explicate prin dorința oamenilor de diversificare a numelor, dar și prin prestigiul clar al sfinților Dumitru și Gheorghe în societate.

La fel ca și în secolul al XVI-lea, cel mai folosit nume feminin de origine religioasă a rămas Maria, împreună cu derivatele sale. Se poate observa folosirea frecvent a numelui Maria de către boieroaice, comparativ cu o mai restrânsă pondere la nivelul țărăncilor și țigăncilor. Pe locurile al doilea și al treilea se situează numele Ana și derivații săi, respectiv Elena (Ilinca) și derivații, bine reprezentate la nivelul boieroaicelor, țărăncilor și țigăncilor, și absente printre orășencele menționate în documentele studiate de noi.

Numele laice

1. Numele slave

Ponderea numelor slave în funcție de sex (%)

	Femei		Bărbați	
	Ante 1550	1645–1647	Ante 1550	1645–1647
Nume	32,3%	33,08%	21,3%	22,75%
Purtători	50%	44,79%	47,9%	43,47%

Cea mai mare parte a populației Țării Românești a continuat să poarte nume de origine slavă. Ca și în perioada anterioară, se observă faptul că ponderea numelor de origine slavă este mai mare la nivelul

purtătorilor decât la cel al fondului de nume, fapt explicabil prin popularitatea cu totul deosebită a câtorva dintre numele de origine slavă, care au asigurat sporul de procente la nivelul purtătorilor.

Numele Radu continuă să fie cel mai folosit nume bărbătesc. Reprezentarea sa este relativ echilibrată în plan teritorial, observându-se însă o frecvență de folosire mai mare în rândul ȝiganilor, și mai mică printre orășeni.

Urmează numele Stan împreună cu derivatele sale, dintre care cel mai important rămâne tot Stanciul. Și în acest caz diferențierile zonale sunt moderate, putându-se observa însă o preferință supraproportională a ȝăranilor pentru acest nume. Pe de altă parte, este semnificativă folosirea numelor din acest grup de către orășeni, mai ales dacă ținem cont că în documentele studiate de Florina Băȝăgui pentru perioada până în 1550 nici un orășean nu figura cu acest nume.

Numele Stoica a fost și el folosit de bărbați din toate zonele geografice, iar în plan social se poate observa preferința ȝăranilor și ȝiganilor pentru folosirea sa, ca și o anumită inapetență a orășenilor în această direcție.

Alte nume slave frecvent folosite la mijlocul secolului al XVII-lea sunt Dragomir (împreună cu celelalte derivate ale temei Drag), și Vlad împreună cu derivatele sale. Progresul acestuia din urmă este semnificativ, folosirea sa fiind mult mai puțin frecventă în perioada anterioară anului 1550. În perioada respectivă, preferința pentru numele masculine de origine slavă fusese următoarea: Radu, Stan, Stoica, Dragomir și Badea împreună cu derivatele lor. Dincolo de surclasarea lui Badea de către Vlad, putem observa că preferințele antroponomastice rămân relativ stabile în secolele XVI–XVII.

Cel mai important nume feminin din fondul slav este Stana împreună cu derivatele, dintre care cel mai des întâlnit este Stanca. Frecvent folosite erau și Neacșa (derivat de la Neaga), Voica, Dobra și Neaga, fiecare cu derivatele sale. Zona cu cele mai multe femei care poartă acest nume este Sudul Munteniei. Femeile de la oraș poartă cel mai des acest nume sau derivatele sale. Comparativ cu perioada anterioară anului 1550 se poate observa reculul relativ al lui Neacșa și chiar Stana, și progresul relativ al folosirii numelor Voica și Dobra.

2. Numele românești

Fondul de nume de botez românesc se caracterizează printr-o mare varietate având în vedere faptul că marea majoritate a numelor sunt de fapt porecle, ceea ce face ca, la fel ca în secolul al XVI-lea, media lor de repetare să fie foarte scăzută.

Ponderea numelor românești în funcție de sex (%)

	Feminine		Masculine	
	Ante 1550	1645–1647	Ante 1550	1645–1647
Nume	14,3%	19,54%	27,4%	28,60%
Purtători	8,5%	13,12%	14,7%	12,50%

Fondul de nume feminine de origine română este mai mic decât cel masculin, însă, față de secolul al XVI-lea, acesta s-a îmbogățit, în timp ce numărul femeilor cu nume românești a crescut. Era de așteptat ca fondul de nume masculine să fie mai bogat decât cel feminin, din două puncte de vedere: bărbații apar mai des menționați în documente și, ținând cont că numele românești sunt de cele mai multe ori porecle privind particularitățile individuale, bărbații erau mult mai ușor ținta ironiilor celor din jur. Cu toate că fondul s-a îmbogățit cu 1%, are loc o scădere a ponderii purtătorilor numelor din această categorie.

Nici un nume de origine română nu a reușit să reprezinte un procent care să depășească 1% din totalul numelor masculine.

Pentru femei doar numele de Sora, mai degrabă un apeling pentru călugărițe, a reușit să însumeze 3,12%. Zonal, acest nume a fost mai frecvent folosit în partea de nord a Munteniei, iar ca stare socială frecvența maximă se poate observa în rândul țigăncilor.

DIFERENȚIERI SOCIALE

Criteriul social

După cum am sugerat deja în cele de mai sus, criteriul social este uneori destul de pregnant, fiecare categorie socială având anumite preferințe antroponomastice.

Din tabelul următor se poate observa ponderea diferită a numelor religioase în funcție de categoria socială de care aparțin purtătorii lor.

Nume religioase

Ponderea numelor religioase pe categorii sociale (%)

	Boieri		Clerici		Țărani		Orășeni		Țigani	
	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647
Nume	21,86	43,03	50,78	59,18	18,68	34,52	41,73	56,39	18,11	37,73
Purtători	23,9	45,62	53,23	59,48	21,61	33,49	47,52	60,65	26,61	36,70

Ponderea foarte mare a numelor religioase în rândurile clericilor este firească, mai ales dacă avem în vedere practica schimbărilor de nume în momentul călugăririi. Numele monahale înregistrate se deosebesc de numele religioase purtate de mireni prin preluarea unor forme onomastice calendaristice mai rare, de circulație cultă¹⁵.

Foarte mare este ponderea numelor religioase și printre orășeni. Decalajul dintre mediul urban și cel rural în favoarea orașului fusese considerabil și înainte de 1550, și s-a menținut și la mijlocul secolului al XVII-lea, dat fiind că procentul purtătorilor de nume religioase a crescut la toate categoriile sociale. Apariția unor lucrări cu caracter religios din prima jumătate a secolului al XVII-lea poate explica într-o anumită măsură preferința oamenilor pentru numele religioase. Progresul încadrării mai apăsate a vieții oamenilor de către Biserică, și mai ales intensificarea controlului bisericesc asupra instituției botezului, se manifestă puternic asupra antroponimiei, în special în mediul urban.

Numele religioase în funcție de sex și categorii sociale (%)

	Boieri		Clerici		Țărani		Orășeni		Țigani	
	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647
Feminine	23,9	46,34	—	—	24,3	35,52	—	50	43,5	34,37
Masculine	21,6	42,54	50,7	59,18	18,1	34,43	41,2	57,14	16,5	39,18

¹⁵ Domnița Tomescu, *op. cit.*, p. 82.

Fondul de nume religioase s-a diversificat la toate categoriile sociale, exceptând pe țigănci, unde el era foarte mare încă de dinainte de 1550. Sporul a fost foarte mare în cazul orășencilor, dar nu trebuie pierdut din vedere faptul că nici una dintre orășencele menționate în documentele anterioare mijlocului secolului al XVI-lea nu purtase nume de inspirație religioasă. Totodată, în anii 1645–1647 se observă o anume atenuare a diferențierilor sociale în ceea ce privește ponderea numelor religioase în fondul de nume folosit de diferitele categorii sociale.

Cum era de așteptat, fondul cel mai bogat de nume religioase aparține clericilor. La câteva procente diferență se situează numele de botez alese de orășeni din calendarul ortodox. Fondul de nume religioase a sporit însă la toate categoriile sociale, iar deosebirile dintre categorii s-au redus.

Purtători nume religioase în funcție de sex și categorii sociale (%)

	Boieri		Clerici		Țărani		Orășeni		Țigani	
	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647
Femei	22,2	46,41	–	–	16,1	29,94	–	38,88	47,9	34,48
Bărbați	25,5	45,55	53	59,48	21,9	33,63	47,7	62,38	27,4	38

Numele laice

1. Numele slave

Cei mai mulți dintre locuitorii Țării Românești poartă și la mijlocul secolului al XVII-lea nume de origine slavă. Față de secolul trecut, numele slave înregistrează o scădere în preferințele oamenilor, în special în rândul celor din Sudul Olteniei.

Ponderea numelor slave pe criterii sociale (%)

	Boieri		Clerici		Țărani		Orășeni		Țigani	
	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647
Nume	27,3	26,74	25,6	21,22	35,3	26,81	22,6	26,31	20,5	38,67
Purtători	53,2	39,54	28,3	29,09	54	49,03	33,6	27,45	28,9	45,56

Cu excepția orășenilor, unde raportul între ponderea numelor și cea a purtătorilor este aproape egal, la celelalte categorii raportul

este inegal, indicând faptul că tradiția folosirii aceluiași nume era încă vie, tradiția manifestându-se de la cadrul familial până la cel al stării sociale.

Cel mai bogat fond de nume slave de botez îl găsim la țigani, la această categorie înregistrându-se și cel mai mare procent al purtătorilor. Categoria boierilor a folosit un fond relativ limitat de nume slave, diversele familii boierești cultivând preferința pentru anumite tradiții antroponomastice specifice, fenomen care se poate observa și în cazul țăranilor.

Ponderea numelor slave în funcție de sex și starea socială (%)

	Boieri		Clerici		Țărani		Orășeni		Țigani	
	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647
Feminine	32,2	34,14	–	–	43,9	36,84	–	42,85	25,6	50
Masculine	26,7	25,63	25,9	21,22	34,5	25,91	26,3	24,36	19,9	33,78

Analiza ponderii purtătorilor de nume slave în cadrul diferitelor categorii sociale oferă unele indicii interesante. Putem astfel observa sporul de folosire la nivelul țăganilor, coerent de altfel și cu diversificarea paletelor de nume slave purtate de țigani. În schimb, se poate observa un declin accentuat al preferinței pentru numele slave la boieri (și mai ales la boieroaice), țărani și orășeni (nu însă și la orășence). Un motiv al renunțării boierilor la numele slave poate fi acela al preferinței pentru nume prestigioase cu semnificație religioasă. Pe de altă parte, este evident că „democratizarea” unora dintre numele de origine slavă, îndeosebi prin folosirea lor masivă de către țărani și de către robii țăgani, a contribuit la scăderea interesului pentru ele în rândurile boierimii.

Purtătorii de nume slave în funcție de sex și starea socială

	Boieri		Clerici		Țărani		Orășeni		Țigani	
	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647
Femei	61,4%	39,66	–	–	59,1%	49,10	–	44,44	25%	53,44
Bărbați	52,5%	39,53	28,6%	29,09	53,6%	49,03	33,8%	26,10	29,2%	41

2. Numele românești

Ponderea numelor românești pe categorii sociale (%)

	Boieri		Clerici		Țărani		Orășeni		Țigani	
	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647
Nume	27,8	22,78	13,6	13,06	25,9	28,12	12,1	10,52	26,8	16,98
Purtători	13,6	11,53	9,4	8,68	14,9	13,93	8,4	8,19	20,8	13,29

Numele românești prezintă cea mai mare diversificare la categoria țăranilor, care înregistrează o creștere de 3% față de secolul anterior. Categoria Țiganilor înregistrează cea mai mare scădere a fondului de nume românești (10%), aceștia folosind tot mai mult numele de origine slavă.

Numele românești nu au reușit să predomine la nivelul nici uneia dintre categorii sociale.

Ponderea numelor românești în funcție de sex și starea socială (%)

	Boieri		Clerici		Țărani		Orășeni		Țigani	
	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647
Feminine	12,5	14,63	–	–	17	19,73	–	7,14	7,6	12,5
Masculine	29,7	24	13,7	13,06	26,8	30,05	12,2	10,92	28,2	18,91

Se poate observa diversitatea mai mare a numelor românești purtate de bărbați comparativ cu cele feminine. Pe categorii sociale evoluțiile sunt contradictorii, dar frecvența redusă de folosire a multora dintre numele românești ne obligă la prudență în formularea unor concluzii diferențiate. Totodată, trebuie să observăm faptul că numele românești ocupă poziția a doua în cadrul fondului onomastic numai pentru categoria țăranilor, în timp ce la celelalte categorii sociale ele se plasează pe locul al treilea, după numele de origine slavă și după cele de inspirație religioasă.

Ponderea purtătorilor de nume românești în funcție de sex și starea socială (%)

	Boieri		Clerici		Țărani		Orășeni		Țigani	
	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647
Femei	5,9	10,97	–	–	17,2	16,76	–	16,66	1,04	10,34
Bărbați	12,8	11,57	9,5	8,68	14,8	13,83	7,9	7,52	19,4	15

Analiza cantitativă la nivelul purtătorilor surprinde folosirea relativ frecventă a numelor românești de către femei, și declinul lent al preferinței pentru asemenea nume în cazul bărbaților.

REPARTIȚIA ZONALĂ

Nume religioase

Prima categorie de nume analizată, cea religioasă, reprezintă fondul antroponomastic cel mai bogat din întregul inventar românesc corespunzător perioadei 1645–1647.

Concurența dintre numele religioase și cele laice în antroponomastica medievală a avut ca rezultat întărirea pozițiilor numelor religioase, a căror difuziune crește foarte mult în secolul al XVII-lea comparativ cu perioada anterioară. Inventarul românesc al numelor religioase se îmbogățește cu 166 de nume, documentele epocii neaducând schimbări majore în lista numelor (mai degrabă o derivare a numelor deja folosite).

Ponderea numelor religioase în diferitele regiuni ale Țării Românești (%)

	Nordul Munteniei		Nordul Olteniei		Sudul Munteniei		Sudul Olteniei	
	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647
Nume	21,82	38,32	27,33	50	24,19	42,85	19,81	42,63
Purtători	27,23	39,30	30,66	44,88	21,96	41,35	20,63	43,78

Preferința pentru numele religioase este mai mare în Oltenia, în special în partea de nord, situație asemănătoare cu cea anterioară anului 1550, ceea ce le diferențiază fiind procentul aproape dublu pentru secolul al XVII-lea. Ponderea cea mai mare a purtătorilor de nume religioase o întâlnim tot în Nordul Olteniei, și tot cu un procent aproape dublat, ceea ce arată că fondul de nume s-a extins sincron cu creșterea demografică.

Se observă o reducere a diferențierilor zonale. Astfel, anterior mijlocului secolului al XVI-lea, diferențele dintre ponderea Nordului Olteniei și Sudul Olteniei erau de cca. 10%, în timp ce la mijlocul secolului al XVII-lea diferențele dintre zonele cu procentaje extreme

(Nordul Olteniei și Nordul Munteniei) s-au redus la 5,58%. Este un semn de omogenizare relativă a încadrării de către Biserică a societății, avansul inițial al Nordului Olteniei (cunoscută pentru numărul mare de mănăstiri) fiind recuperat parțial de către celelalte zone ale Țării Românești.

Numele religioase în funcție de sex și zonă (%)

	Nordul Munteniei		Nordul Olteniei		Sudul Munteniei		Sudul Olteniei	
	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647
Feminine	32,3	42,35	35,8	47,61	25,8	41,02	12,5	43,24
Masculine	21,1	38,13	26,4	50,64	23,9	43,03	20,8	42,82

Fondul de nume religioase este diversificat în toate zonele, ponderea maximă fiind realizată în Nordul Olteniei, atât la nivelul numelor feminine, cât și la cel al numelor masculine.

Purtători nume religioase în funcție de sex și zonă (%)

	Nordul Munteniei		Nordul Olteniei		Sudul Munteniei		Sudul Olteniei	
	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647	Ante 1550	1645-1647
Femei	25,2	36,04	20,7	41,66	28	43,66	14,2	52,54
Bărbați	28,4	38,68	32,2	45	24,1	41,23	21,4	43,41

În zonele de nord, numele feminine de inspirație religioasă au fost purtate într-o mai mică măsură. Cea mai spectaculoasă creștere, de peste 30%, se observă în Sudul Olteniei. De altfel, în aceeași regiune observăm și cea mai mare creștere a ponderii folosirii numelor religioase de către bărbați.

Numele laice

1. Numele slave

Față de secolul trecut, numele slave înregistrează o scădere în preferințele oamenilor, în special în rândul celor din Oltenia.

Ponderea numelor slave pe zone (%)

	Nordul Munteniei		Nordul Olteniei		Sudul Munteniei		Sudul Olteniei	
	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647
Nume	21,6	25,23	23,3	22,44	37	30,80	40,5	28,12
Purtători	43,7	44,98	48	38,63	51,7	43,84	48,3	39,29

Numele de origine slavă au o pondere mai mare în fondul antroponomastic din teritoriile sudice ale Țării Românești, situație previzibilă datorită contactelor mai puternice cu lumea slavă sud-dunăreană. La mijlocul secolului al XVII-lea diferențierile zonale și-au diminuat amplitudinea. Anterior anului 1550 diferența cea mai mare la nivelul purtătorilor era de 8% între Nordul și Sudul Munteniei; în 1645–1647 diferența maximă a scăzut la 6,35%, de această dată procentajele extreme fiind în Nordul Munteniei și Nordul Olteniei. A contribuit la scăderea influenței slave faptul că limba română a început din secolul al XVII-lea să fie mai des folosită, această realitate având consecințe și asupra fondului antroponomastic românesc.

Nume slave în funcție de sex și zonă (%)

	Nordul Munteniei		Nordul Olteniei		Sudul Munteniei		Sudul Olteniei	
	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647
Feminine	18,3	35,29	51	33,33	41,9	43,58	52,5	29,72
Masculine	21,8	24,11	24,8	21,45	36,4	29,82	38,2	27,98

Mutațiile surprinse de analiza noastră statistică sunt puternice, și uneori contradictorii între diversele regiuni ale Țării Românești. În Nordul Munteniei a avut loc o puternică diversificare a numelor feminine. Nu aceeași era situația în Nordul Olteniei, unde se înregistrează o selectare a fondului de nume feminine. Același fenomen se observă și în Sudul Olteniei, unde procentul numelor feminine slave scade în favoarea celor religioase. Tot în Sudul Olteniei fondul numelor masculine de origine slavă scade în favoarea celor religioase.

Purtătorii de nume slave în funcție de sex și zonă (%)

	Nordul Munteniei		Nordul Olteniei		Sudul Munteniei		Sudul Olteniei	
	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647
Femei	42,4	48,83	57,5	37,5	50,8	45,07	57,1	25,42
Bărbați	43,8	43,81	47,9	38,67	56	43,78	47,6	39,89

Muntenia rămâne fidelă numelor slave, în această regiune ele fiind preferate de aproape jumătate din populația feminină și masculină. În schimb, preferința pentru numele slave s-a redus semnificativ în Oltenia, rămânând însă importantă în cazul bărbaților. Cum nu avem informații directe despre motivațiile preferinței pentru anumite categorii de nume, explicațiile sunt mai degrabă ipotetice. Pe una dintre ele am și evocat-o anterior: fiind preluate masiv de către țigani, numele slave nu mai prezentau nici un element de noblete sau de noutate pentru boieri.

2. Numele românești

Fondul numelor de botez românești se caracterizează printr-o mare varietate. Comparativ cu perioada anterioară anului 1550, când numele de origine românească formaseră categoria cea mai numeroasă în cadrul fondul antroponomastic al Țării Românești, la mijlocul secolului al XVII-lea acesta ocupă doar poziția a doua. În privința purtătorilor de nume românești, se înregistrează o ușoară scădere în majoritatea regiunilor, excepție făcând nordul Olteniei.

Ponderea numelor românești pe zone (%)

	Nordul Munteniei		Nordul Olteniei		Sudul Munteniei		Sudul Olteniei	
	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647
Nume	27,4	26,53	21,2	18,89	17,7	19,41	29,2	21,65
Purtători	16,1	12,28	11,2	12,64	12,5	11,34	18,6	13,89

Se observă că Muntenia, în special partea de nord, este mai bogată în nume românești. Comparativ cu rezultatele epocii de dinaintea anului 1550, constatăm că zonele de nord înregistrează ușoare scăderi ale ponderii numelor românești în ansamblul fondului de nume.

Ponderea numelor românești pe zone și sexe (%)

	Nordul Munteniei		Nordul Olteniei		Sudul Munteniei		Sudul Olteniei	
	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647
Feminine	14	17,64	13,2	14,28	6,5	12,82	10	18,91
Masculine	28,4	27,52	22	19,31	18,4	20,04	31,7	21,89

Analiza cantitativă surprinde evoluții contradictorii la nivelul celor două sexe. Astfel, ponderea numelor românești crește în cadrul numelor feminine și scade în cadrul numelor masculine, situația extremă fiind înregistrată în Sudul Olteniei, unde avem o creștere de aproape 9% printre numele feminine și o scădere de aproape 10% la numele masculine.

Purtătorii de nume românești pe zone și sexe (%)

	Nordul Munteniei		Nordul Olteniei		Sudul Munteniei		Sudul Olteniei	
	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647	Ante 1550	1645- 1647
Femei	24,5	13,17	11,5	16,66	5,2	9,85	8,9	15,25
Bărbați	15,6	11,97	10,4	12,5	10,4	11,41	19	13,83

Raportându-ne la trecut, observăm creșteri semnificative în ponderea femeilor cu nume românești, exceptând Nordul Munteniei, unde are loc o scădere de 11%.

Atât femeile cât și bărbații din Țara Românească erau mai puțin atașați de numele „pur” românești, preferând numele religioase sau slave.

CONCLUZII

Rezultatele analizei statistice pentru anii 1645–1647 și compararea acestora cu cele specifice perioadei anterioare anului 1550 au scos în evidență stabilizarea bazei onomastice, o omogenizare a sistemului nostru antroponomastic.

La nivelul purtătorilor se observă scăderea diferențelor zonale. Diferențierile nu dispar în totalitate, chiar dacă omogenizarea fondului antroponomastic românesc prinde un contur tot mai clar, diferența maximă scăzând de la 10% la 6,35%.

Diferența socială rămâne relativ mare, preferințe specifice fiecărei categorii sociale manifestându-se pentru ambele perioade studiate.

Fondul de nume religioase caracteristic perioadei de la mijlocul secolului al XVII-lea a înregistrat față de secolul trecut creșteri considerabile. Chiar și în aceste condiții, populația poartă mai mult nume slave.

Principalele nume întâlnite în documentele anilor 1645–1647 (prezentate în anexă) nu prezintă schimbări majore față de perioada de dinaintea anului 1550. În continuare, cei mai mulți bărbați poartă numele de Radu, Stan și Stoica împreună cu derivatele acestora. Restul clasamentului cuprinde aceleași nume, singurul nume nou fiind Vlad. În cazul femeilor observăm o schimbare de „lider”: dacă în perioada anterioară pe primul loc se situa numele Neacșa (derivat de la Neaga), în anii 1645–1647 principalul nume feminin a devenit Maria, urmat de Stanca, Elena și derivatele lor. Numele Elena (împreună cu derivatele) nu figurează printre preferințele majore în perioada anterioară mijlocului secolului al XVI-lea.

Pentru o imagine cât mai completă asupra antroponimiei specifice epocii medievale sunt necesare cercetări similare și pentru celelalte teritorii românești, ca și pentru alte perioade istorice, și sperăm ca studiul nostru să contribuie la acest demers.

Anthroponomy and society in mid 17th century Wallachia

Abstract

The study is based on a sample of 8.855 people with 1.311 names: 8.375 men with 1.178 names and 480 women with 133 names, taken from Wallachian documents from 1645–1647. The sample was analyzed according to sex, social groups and geographic distribution, and the results were compared with those provided by a previous study of Florina Bățăgui for the period before 1550.

Our analysis documented a significant increase in the use of religious names, although the share of names of Slavic origin remained very high. The differences among geographic sub-regions decreased, while the social differences remained significant, and sometimes the preferences and trends of the different social groups diverged. Regarding the augmented preference for religious names, we suppose that it reflects an increased influence of the Orthodox Church in the choice of names, which was part in a larger process of strengthening the grip of the religious institutions on the life of the ‘flock’.

ANEXA

Abrevieri:

N.M. – Nordul Munteniei

N.O. – Nordul Olteniei

S.M. – Sudul Munteniei

S.O. – Sudul Olteniei

B. – Boieri

C. – Cîlceri

Ț. – Țărani

O. – Orășeni

Țg. – Țigani

Principalele nume masculine*

	Total	N.M.	N.O.	S.M.	S.O.	B.	C.	Ț.	O.	Țg.
RADU	407 4,85%	201 4,74%	36 5,29%	71 5,16%	61 4,46%	140 4,76%	23 3,69%	228 5,11%	5 2,21%	7 7%
RADU + derivații	446 5,32%	222 5,24%	36 5,29%	78 5,67%	71 5,19%	148 4,76%	24 3,85%	252 5,65%	5 2,21%	7 7%
STAN	313 3,73%	173 4,08%	25 3,67%	48 3,49%	34 2,48%	74 2,51%	16 2,57%	214 4,79%	5 2,21%	3 3%
STAN + derivații	626 7,47%	331 7,81%	63 9,26%	92 6,69%	84 6,14%	179 6,09%	35 5,62%	391 8,76%	16 7,07%	4 4%
STOICA	224 2,67%	121 2,85%	17 2,5%	29 2,10%	36 2,63%	69 2,34%	11 1,76%	135 3,02%	2 0,88%	5 5%
STOICA + derivații	294 3,51%	152 3,58%	23 3,38%	37 2,69%	53 3,87%	91 3,09%	13 2,09%	179 4,01%	2 0,88%	6 6%
TEMA	217 2,59%	87 2,05%	16 2,35%	38 2,76%	56 4,09%	79 2,68%	6 0,96%	129 2,89%	2 0,88%	1 1%
DRAG										
DUMITRU	196 2,34%	100 2,36%	21 3,08%	27 1,96%	36 2,63%	82 2,79%	8 1,28%	97 2,17%	6 2,65%	2 2%
DUMITRU + derivații	238 2,84%	123 2,90%	22 3,23%	33 2,4%	44 3,22%	114 3,88%	8 1,28%	107 2,39%	6 2,65%	2 2%

DRAGOMIR	174 2,07%	106 2,50%	9 1,32%	28 2,03%	23 1,68%	49 1,66%	9 1,44%	114 2,55%	2 0,88%	– –
VLAD	142 1,69%	79 1,86%	18 2,64%	15 1,09%	15 1,09%	55 1,87%	10 1,60%	73 1,63%	1 0,44%	3 3%
VLAD + derivații	193 2,30%	106 2,50%	18 2,64%	22 1,6%	23 1,68%	78 2,65%	15 2,41%	91 2,04%	4 1,76%	5 5%
OPREA	141 1,68%	85 2,00%	23 3,38%	14 1,01%	10 0,73%	30 1,02%	7 1,12%	97 2,17%	4 1,76%	3 3%
OPREA + derivații	167 1,99%	105 2,47%	24 3,52%	17 1,23%	11 0,80%	35 1,19%	10 1,60%	114 2,55%	4 1,46%	4 4%
TUDOR	133 1,58%	57 1,34%	14 2,05%	27 1,96%	25 1,83%	48 1,63%	16 2,57%	61 1,36%	5 2,21%	2 2%
TUDOR +derivații	163 1,94%	78 1,84%	14 2,05%	30 2,18%	31 2,26%	64 2,17%	18 2,89%	70 1,56%	5 2,21%	3 3%
PĂTRU	127 1,51%	50 1,18%	12 1,76%	15 1,09%	42 3,07%	60 2,04%	7 1,12%	57 1,27%	2 0,88%	1 1%
PĂTRU + derivații	154 1,83%	59 1,39%	15 2,20%	18 1,30%	53 3,87%	74 2,51%	11 1,76%	64 1,43%	3 1,32%	1 1%
NEAGOE	125 1,49%	68 1,60%	11 1,61%	22 1,6%	17 1,24%	48 1,63%	4 0,64%	70 1,56%	2 0,88%	– –
NEAGOE + derivații	251 2,99%	143 3,37%	12 1,76%	41 2,98%	30 2,19%	84 2,86%	8 1,28%	156 3,49%	2 0,88%	2 2%
ION	123 1,46%	73 1,72%	14 2,05%	14 1,01%	15 1,09%	32 1,08%	9 1,44%	75 1,68%	3 1,32%	3 3%
ION + derivații	404 4,82%	220 5,19%	22 3,23%	75 5,45%	54 3,95%	127 4,32%	32 5,14%	218 4,88%	18 7,96%	6 6%

* Sunt cuprinse numele care reprezintă peste 1% din totalul purtătorilor.

GHEORGHE	111 1,32%	71 1,67%	7 1,02%	12 0,87%	17 1,24%	54 1,83%	19 3,05%	32 0,71%	5 2,21%	1 1%
GHEORGH E + derivații	228 2,72%	131 3,09%	17 2,5%	21 1,52%	44 3,22%	103 3,50%	24 3,85%	91 2,04%	8 3,53%	2 2%
NICOLAE	111 1,32%	53 1,25%	9 1,32%	17 1,23%	24 1,75%	73 2,48%	8 1,28%	22 0,49%	6 2,65%	2 2%
NICOLAE + derivații	126 1,50%	59 1,39%	10 1,47%	21 1,52%	28 2,04%	82 2,79%	8 1,28%	27 0,60%	7 3,09%	2 2%
MANEA	105 1,25%	67 1,58%	3 0,44%	17 1,23%	14 1,02%	19 0,64%	5 0,80%	80 1,79%	1 0,44%	– –
BADEA	103 1,22%	65 1,53%	3 0,44%	14 1,01%	12 0,87%	38 1,29%	8 1,28%	54 1,21%	2 0,88%	1 1%
BADEA + derivații	122 1,45%	78 1,84%	3 0,44%	18 1,30%	12 0,87%	39 1,32%	10 1,60%	69 1,54%	3 1,32%	1 1%
MIHAIL	85 1,01%	48 1,13%	7 1,02%	10 0,42%	12 0,87%	43 1,46%	10 1,60%	27 0,60%	4 1,76%	1 1%
MIHAIL + derivații	186 2,22%	97 2,29%	13 1,91%	32 2,32%	26 1,90%	97 3,30%	13 2,09%	66 1,47%	8 3,53%	2 2%

Principalele nume feminine**

	Total	N.M.	N.O.	S.M.	S.O.	B.	C.	T.	O.	Tg.
MARIA	35 7,29%	20 7,75%	1 4,16%	6 8,45%	5 8,47%	23 9,70%	–	8 4,79%	1 5,55%	3 5,17%
MARIA + derivații	47 9,79%	28 10,8%	1 4,16%	7 9,85%	7 11,8%	29 12,2%	–	11 6,58%	3 16,6%	4 6,89%

** Sunt cuprinse numele care reprezintă împreună cu derivatele peste 3% din totalul purtătoarelor.

NEAGA	15 3,12%	9 3,48%	1 4,16%	3 4,22%	1 1,69%	7 2,95%	–	4 2,39%	1 5,55%	3 5,17%
NEAGA + derivații (Neacșa)	46 9,58%	26 10%	2 8,33%	10 14%	3 5,08%	26 10%	–	11 6,58%	2 11,1%	7 12%
STANCA	26 5,41%	15 5,81%	–	4 5,63%	4 6,77%	11 4,64%	–	11 6,58%	–	4 6,89%
STANCA + derivații	49 10%	17 6,58%	2 8,33%	6 8,45%	4 6,77%	20 8,43%	–	18 10,7%	3 16,6%	8 13,7%
ELENA, ILINCA	21 4,37%	12 4,65%	–	2 2,81%	3 5,08%	19 8,01%	–	1 0,59%	–	1 1,72%
ELENA + derivații	23 4,79%	14 5,42%	–	2 2,81%	3 5,08%	19 8,01%	–	3 1,79%	–	1 1,42%
VOICA	18 3,75%	11 4,26%	2 8,33%	1 1,40%	–	8 3,37%	–	7 4,19%	–	3 5,17%
VOICA + derivații	19 3,95%	11 4,26%	2 8,33%	2 2,81%	–	9 3,79%	–	7 4,19%	–	3 5,17%
MUȘA	18 3,75%	10 3,87%	1 4,16%	3 4,22%	2 3,38%	7 2,95%	–	8 4,79%	3 16,6%	–
DOBRA	16 3,33%	12 4,65%	–	1 1,40%	–	6 2,53%	–	8 4,79%	1 5,55%	1 1,72%
DOBRA + derivații	18 3,75%	13 5,03%	–	2 2,81%	–	7 2,95%	–	9 5,38%	1 5,55%	1 1,72%
ANA	6 1,25%	3 1,16%	1 4,16%	1 1,40%	–	3 1,26%	–	3 1,79%	–	–
ANA + derivații	25 5,20%	11 4,26%	2 8,33%	6 8,45%	5 8,47%	14 5,90%	–	7 4,19%	–	4 6,89%

ANALIZĂ STATISTICĂ ASUPRA TIPURILOR DE NUME FOLOSITE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA*

Florina Bățăgui

Perioada care corespunde pe plan european răspândirii ideilor iluministe și unei treptate laicizări este pentru români cea în care Poarta otomană întărește controlul asupra Principatelor Române dar și cea în care se produce o implicare mai mare a Bisericii Ortodoxe în viața oamenilor. Numeroase lucrări de specialitate au înfățișat diverse aspecte ale regimului politic de atunci, ale societății, culturii și chiar ale vieții cotidiene. Studiul de față vine să completeze această imagine, adăugând elemente noi despre mentalitatea oamenilor din acea vreme, despre năzuințele și temerile lor, toate relevate din modul în care alegeau să-și boteze copiii. S-au petrecut modificări în sistemul antroponomastic românesc în această perioadă sau conservatorismul s-a manifestat și aici? Ce a influențat mai mult sistemul denominativ: stăpânirea otomană, elementele laice grecești, atașamentul față de tradiție și față de biserică? Aceste întrebări au motivat realizarea studiului de față bazat pe analiza statistică a sistemului antroponomastic românesc din secolul al XVIII-lea în Țara Românească ce a scos la iveală diverse mecanisme de alegere a numelui.

* Studiul de față are la bază lucrarea pentru obținerea gradului I didactic realizată în anul 2007 sub îndrumarea prof. dr. Bogdan Murgescu.

Pentru aceasta au fost folosite surse variate¹ în care au fost identificate 8882 persoane denumite prin 973 de nume, fapt care demonstrează restrângerea fondului denominativ de-a lungul timpului (în secolele XIV–XVI, 6418 persoane purtau 1589 nume,² iar la jumătatea secolului al XVII-lea 8855 indivizi erau identificați prin 1311 nume.³ Din totalul acestor persoane 585 sunt femei care poartă 137 de nume și 8297 sunt bărbați, denumiți prin 836 de nume.

În vederea realizării analizei statistice, am grupat indivizii pe categorii sociale, zone, dar și în funcție de sex și perioada în care au trăit. În ceea ce privește numele, acestea au fost grupate în funcție de etimologia lor așa cum a fost definită de către istorici și lingviști. Având în vedere faptul că sursele folosite sunt diverse (acte de cancelarie, acte de vânzare cumpărare, acte de moștenire, acte de judecată, acte de danii făcute de domni și boieri dar și de orășeni, documente ce atestă obligațiile țăranilor de pe pământurile mănăstirilor, plângeri ale țăranilor dependenți care au devenit liberi și nu sunt recunoscuți ca atare, plângeri ale țăranilor care își văd

¹ *Documente privind relațiile agrare în secolul al XVIII-lea. Țara Românească*, vol. I, București, 1961; Diaconul Popescu–Cilieni, I. Donat, *Documente oltenești felurite*, Craiova, 1937; N.G. Dinculescu, *Documente privitoare la starea țăranilor*, în „Arhivele Olteniei”, 1923, nr. 5 – 8; Ion Ionașcu, *Documente despre județele Olt și Argeș în Catagrafia din anii 1773–1774*, în „Mitropolia Olteniei”, 1958, nr. 3, 4; George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594–1821)*, București, 1961; Idem, *Documente privitoare la istoria orașului București (1634–1800)*, București, 1982; Idem, *Mănăstirea Cobia. Studiu și documente*, București, 1967; Idem, *Despre ȣiganii domnești, mănăstirești și boierești*, București, 1967.

² Bățăgui Florina, *Nume și identitate. Analiza onomasticii din Țara Românească în secolele XIV–XVI*, Mirela Luminița Murgescu (coord.), *Identități colective și identitate națională. Percepții asupra identității în lumea medievală și modernă*, Ed. Universității din București, 2000, p. 25.

³ Pană Andreea-Elena, *Antroponimie și societate în Țara Românească la jumătatea secolului al XVII-lea*, lucrare de licență cordonată de prof. univ. dr. Bogdan Murgescu, p. 5.

încălcate pământurile) cei cuprinși în ele formează o lume pestriță. Astfel, și tipurile de nume folosite și motivațiile care stau la baza denumirii noului membru al familiei sunt variate. Garanți ai regimului impus de turci, domnii, oameni devotați sultanului, proveniți de multe ori (dar un întotdeauna) din rândul aristocraților de la Istanbul, care răspundeau inclusiv cu capul pentru respectarea acestei suzeranități, purtau în cele mai multe dintre cazuri nume religioase, așa cum vom constata și pentru celelalte categorii sociale. Se mențin și acum principii care stăteau la baza alegerii numelor și în epoci anterioare: înfățișarea sau circumstanțele nașterii, superstițiile, tradiția familială, moda.

Fără a mai insista asupra subcategoriilor de antroponime stabilite pentru fiecare, amintim câteva exemple care se vor regăsi cel mai des în documente. Astfel, din rândul **numelor laice** întâlnim pe cele de origine slavă (Radu, Vlad, Drăghici, Dobre, Danciul, Stan, Șerban, Oprea, cu derivatele lor Radomir, Vladislav, Stănică, etc) sau de origine românească (aici vom întâlni cu precădere nume provenite din cuvinte comune, nume de animale sau flori, unele jucând rolul de porecle sau patronime): Motan, Părosul, Creța, Orbul, Surdul. S-au stabilit ca nume de botez Micul, Albul, Negrea, Barbu; numele grecești laice (Tetradi, Trandafir, Crin, Mărgarit, Despe, Chiriac), numele turco-cumane (Basarab, Coman, Cazan, Tocsaba, Hagi, Suleiman, Pazarlie, Hasan). **Numele religioase** sunt extrem de variate, provenind din textele sfinte, calendarul ortodox, sărbători sau aduse de diferitele populații creștine cu care românii au avut contacte (Cristian, Floarea, Iosif, Maria, Marcu, Ilie, Andrei, Pavel, Toma, Duminica, Crăciun, Paștiu, Dumitru, Mihai, Constantin, Ion, Bogdan, Ivan, Ianache – Enache, Ianoș, Pasca, Pascu, etc). Inventarul numelor din documente cuprinde și alte elemente care apar rar, unele provenite dintr-un sistem antroponomastic depărtat de al nostru. Este vorba despre Aladin, de origine arabă, Dara, Darul, care pot veni de la Darius, nume persan, Ruxandra, pentru care se oscilează între originea persană, greacă sau latină, Pahulea, egiptean. În lucrarea de față, tot în această categorie au fost incluse și elementele ungurești, care au devenit prea puține ca să

poată fi constituite într-o categorie aparte: Darciul, Farcaș, Corlat, Mogoș, Torcea și etnicele sau etnonimele: Alaman, Arvat (croat), Armeanca, Bulgarul, Coman, Grecul, Sasul, Sârbul, Turcul, Ungurul. Cât privește ultima denumire, trebuie specificat faptul că „Ungur” sau „Ungurean” sunt date cu precădere celor veniți din Transilvania, așa cum în Sudul Țării Românești se înmulțesc denumirile de „sârbi” „bulgari” date de fapt unor grădinari români.

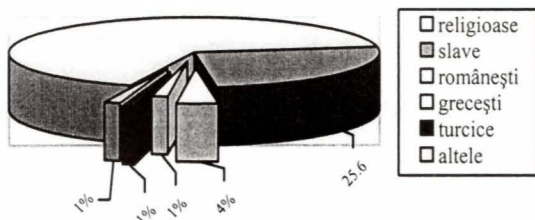
ANALIZA STATISTICĂ

În prezentarea situației din punct de vedere statistic ne vom baza pe rezultatele obținute în analizele trecute pentru perioada secolelor XIV-XVI și pe cele din lucrarea Andreei Pană pentru secolul al XVII-lea. Vom urmări astfel evoluția în timp a acestor date și vom putea avea o oarecare imagine de ansamblu a preferințelor diferitelor categorii sociale și atașamentul locuitorilor unor regiuni față de un tip de nume sau altul, chiar dacă eșantioanele folosite nu sunt atât de mari.

Trebuie însă să precizăm de la început că din demersul nostru actual, la acest capitol au fost folosite doar numele unice sau considerate a fi de botez. De aici poate și diferențele pe care le vom vedea ulterior. Am procedat astfel la o separare a numelor în funcție de rolul pe care ele îl joacă, datorită faptului că în această perioadă numele duble sau multiple devin tot mai frecvente și se impun sau sunt deja impuse multe nume de familie.

Situația numelor și a purtătorilor după etimologie

	Nr. nume	% nume	Nr purtători	%purtători
Religioase	507	52,10	5950	66,98
Slave	191	19,63	2274	25,60
Românești	93	9,55	323	3,63
Grecești	41	4,21	114	1,28
Turco-cumane	40	4,11	92	1,03
Diverse	101	10,38	129	1,45
Total	973	100	8882	100

Primele observații legate de aceste rezultate vizează schimbările petrecute în ceea ce privește numele religioase care ocupă acum puțin peste jumătate din totalul numelor înregistrate, și sunt răspândite la 66,98% din populația avută în vedere. Acesta este rezultatul unui atașament mai mare al oamenilor față de valorile creștinismului, într-o perioadă în care dependența față de otomani devenea mai apăsătoare sau un control mai riguros al Bisericii în ceea ce privește obiceiurile și în special botezul. La acestea se adaugă înmulțirea bisericilor și a mănăstirilor, răspândirea tipăriturilor religioase. Dacă în ceea ce privește diversitatea, numele religioase ocupau și în secolul trecut primul loc, secolul fanariot impune, potrivit acestor date, o predominanță a acestor antroponime la românii de la sud de Carpați.

Numele slave se situează pe locul al doilea în cadrul fondului antroponimic, cu un procent de 19,63%, procent care este oricum mai mic decât cel înregistrat în secolul al XVII-lea (23,79%). Același loc îl ocupă acum acest tip de denumire și din punctul de vedere al celor care le-au deținut. Avem aici o scădere și mai accentuată a numărului purtătorilor de nume slave, de la 43,54%, la 25,6%. Putem spune astfel cu certitudine că românii se îndepărtează tot mai mult de elementul slav care predomina odinioară renunțând la vechile nume, sau mai degrabă este vorba despre o reșezare a sistemului de denominare în sensul modificării rolului pe care această categorie de nume îl joacă? Ne referim aici la faptul că deja multe din numele de botez de altădată devin treptat patronime sau chiar nume de familie. În același timp, nu trebuie să uităm faptul că în cadrul numelor religioase care predomină acum se resimte în continuare influența slavă, prin prezența unor nume creștine sub forma slavă, chiar dacă în biserici se impune liturghia în limba română.

Fondul de nume românești suferă de asemenea importante modificări potrivit acestei statistici, având o diversitate mult mai mică, de 93 nume și 9,55 procente din total, și o răspândire la 323 locuitori, ceea ce înseamnă 3,63% din cei înregistrați. Fiind vorba în general despre diferite calificative, acestea se mențin în continuare, ca și în cazul numelor slave cu funcția de poreclă sau patronim. În orice caz, se observă de aici, ca și din situația purtătorilor numelor clasate la „diverse”, o oarecare stabilitate a sistemului de denumire.

O creștere a diversității este înregistrată în cazul numelor grecești și turcești (4,21% și respectiv 4,11%), lucru explicabil în condițiile acelor vremuri. Atașamentul populației autohtone față de aceste antroponime este însă mic, (1,28% și 1,03%), multe dintre ele fiind de fapt purtate de noii veniți din Imperiul Otoman.

În continuare vom detalia toată această situație, surprinzând evoluția tipurilor de nume în funcție de categoria socială a purtătorilor, zona geografică și gen.

I. Repartiția pe sexe

Nume religioase

Crearea unei imagini pe cât posibil complete a sistemului denominativ avut în vedere, impune o analiză a fiecărei categorii de nume. Pentru început, vor fi surprinse caracteristicile numelor religioase, prezentând ponderea acestora la femei și bărbați, după care vor fi menționate cele mai frecvente astfel de antroponime.

Tabelul I

Ponderea numelor religioase la bărbați și femei (%)

	Bărbați		Femei	
	1645–1647	1700–1800	1645–1647	1700–1800
Nume	36,67	51,79	39,84	54,01
Purtători	40,59	67,15	38,95	64,61

Din tabelul de mai sus se poate aprecia ascendența sigură a numelor creștine, atât la bărbați cât și la femei față de jumătatea secolului precedent, mai mult de jumătate din antroponimele purtate

de acești indivizi fiind de origine religioasă. În ceea ce privește situația purtătorilor, constatăm un mic avans al bărbaților față de femei, ceea ce poate fi explicat și prin faptul că sunt mai mulți călugări decât călugărițe și mulți dintre acești purtători sunt preoți.

Principalele nume religioase

Nume masculine

Din această categorie de nume fac parte și cele care sunt înscrise în topul celor mai des întâlnite antroponime din acea perioadă. Mai mult chiar, ele domină acest clasament așa cum se întâmpla în trecut cu numele slave. Astfel, din primele 15 nume, 13 sunt de factură religioasă. Cele mai frecvente nume religioase purtate de bărbați erau *Ion/Ioan* (625 purtători), *Constantin* (424), *Dumitru* (243), *Gheorghe* (343), *Petru* (168), *Mihai* (160), *Matei* (148), *Marin* (112). Așadar, ierarhia secolului anterior se modifică în favoarea numelui *Ion* care ocupă 7,5% din fondul de nume masculine iar împreună cu derivatele sale 11,54%. Cel mai mare procent al celor care au fost botezați astfel este înregistrat în Nordul Munteniei, unde, fără derivate denumeste 10,34% din persoane, iar împreună cu acestea 14,07%. Acest nume este preferat de țărani (10,31% fără derivate, cu derivate 13,83%), lucru care determină o oarecare evitare a lui de către boieri, care sunt numiți astfel doar într-o proporție de 3,22%. Împreună cu derivatele sale, acest antroponim este răspândit la 7,25% dintre boieri. Acest nume este cel preferat și în cadrul categoriei clericilor, din care 3,72% au fost botezați astfel, iar împreună cu derivatele, 7,74%, procentul cel mai ridicat înregistrat pentru clerici.

Numele *Constantin* se află pe a doua poziție în ierarhia numelor religioase și pe a treia în clasamentul general al numelor bărbătești. Prin el sunt identificați 5,11% dintre bărbați și împreună cu derivatele sale 5,84%. Pe lângă forma aceasta, foarte răspândită era forma *Costandin*. Cea mai mare răspândire o are în Sudul Munteniei, unde denumeste singur 6,97% din purtători și 7,60% împreună cu derivatele sale. În Nordul Munteniei este înregistrat cel mai mic procent (3,93%), mai mic decât cel al persoanelor botezate *Gheorghe* (4,81%), și *Dumitru* (4,13%). Cât privește repartitia socială a numelui *Constantin*, putem

constata că acesta este preferatul boierilor, care poartă numele sfântului respectiv într-o proporție de 11,88%. Acesta este cel mai mare procent înregistrat la purtătorii vreunui nume. Cu derivatele sale, antroponimul denumeste 12,23% din boieri. După aceștia, deși sunt înregistrați într-un număr mic, 5,33% dintre ȣigani își manifestă preferința pentru el. El este mai puțin răspândit în rândul clericilor și ȣăranilor.

Numele *Gheorghe* aflat odinioară pe locul al doilea între numele religioase, este acum pe locul trei, dar are un procent însemnat de purtători (4,13%) Fără derivate, el este răspândit mai mult în Nordul Munteniei (4,81%) și în sudul acestei regiuni (3,83%), și în ceea ce privește apartenența socială a indivizilor, procentele mai ridicate sunt înregistrate la ȣigani (5,33%), orășeni (4,87%) și ȣărani (4,55%). Cu derivatele sale, acest antroponim este mai răspândit tot în Muntenia și în rândul orășenilor și ȣiganilor.

Dumitru, cu 2,92% din totalul purtătorilor și cu 5,18% cu derivate, este al patrulea antroponim în această ierarhie. Sfântul Dumitru îi protejează pe 4,13% și respectiv 3,17% din purtătorii zonelor nordice ale Munteniei și Olteniei. Tot în Nord sunt preferate și derivatele acestui nume, de 5,43% și respectiv 6,58% dintre purtători. Din punct de vedere social, cei care îl preferă sunt ȣăranii (3,86% fără derivate și 5,44% cu derivate). Categoria orășenilor poartă numele într-o proporție de 2,87%, dar cu tot cu derivate ajung la 5,88%, depășindu-i pe ȣărani. Tot datorită derivatelor și boierii care le poartă reprezintă 5,21% din totalul lor, deși numele în sine nu denumea decât 0,93% din boieri.

Numele *Petru*, este preferat în Nordul Olteniei (4,14%) și mai puțin răspândit în Sudul Munteniei (0,83%). ȣăranii sunt aceia pentru care s-a calculat cel mai mare procent de purtători (2,76% fără derivate, 3,22% cu derivate).

Nume feminine

Ca și în secolele precedente, *Maria* este cel mai răspândit nume religios, dar spre deosebire de acele timpuri, din secolul al XVII-lea acesta a depășit numele slave care ocupau primele locuri în clasamentul general al numelor feminine. Astfel, dacă până în secolul al XVI-lea, se

situa pe locul trei cu 3,4% purtătoare (4,8% cu derivatele), la jumătatea secolului al XVII-lea, se află pe locul I cu 7,29%, iar în secolul fanariot denumeste 16,06% din femei și cu derivate 18,46%. Acest nume este mai bine reprezentat în Muntenia de Nord (16,39%) și de Sud (17,46%) și mai puțin purtat în Nordul Olteniei (4,33%). Cele care îl poartă mai des sunt orășencele (18,87%).

Numele *Ilinca* este preferat de 4,27% din femei, în special de boieroaice (5,88%) și de țigănci (6,06%). *Ioana* (3,41% din femei), este cel mai răspândit la țărânci (8,28%), și lipsește din înregistrările făcute pentru boieroaice și călugărițe. *Ana* este preferatul țigăncilor înregistrate (12,12%) și se găsește cel mai frecvent în Nordul Munteniei (6,01%) și în Nordul Olteniei (4,34%). Aceste patru nume de proveniență religioasă se află în clasamentul principalelor nume feminine, plasându-se între primele cinci.

Nume laice

1. Numele slave

Preferate în trecut de locuitorii Țării Românești ca nume de botez, numele slave de factură laică vor suporta o modificare a rolului lor și în același timp o restrângere a fondului. Care erau în secolul al XVIII-lea opțiunile bărbaților și ale femeilor din acest punct de vedere, vedem în tabelul ce urmează.

Tabelul 2

Ponderea numelor slave la bărbați și femei

	Bărbați		Femei	
	1645–1647	1700–1800	1645–1647	1700–1800
Nume	22,75%	19,37%	33,08%	21,16%
Purtători	43,47%	25,59%	44,79%	25,64%

La această categorie, numele feminine sunt și în această perioadă mai diversificate decât cele masculine. Varietatea lor este însă mai slabă decât în trecut, atât la bărbați cât și la femei, la cele din urmă constatându-se o scădere de până la aproape 12 procente. Și cei care le poartă sunt într-o proporție mai mică, ambele categorii de purtători constituind un procent de 25%.

Principalele nume slave

Nume masculine

Dacă în trecut numele slave erau cel mai des repetate, predominând în fondul de antroponime, acum printre primele zece nume se mai află doar două slave.

Primul este *Radu*, care se găsește pe locul doi în clasamentul general al numelor bărbătești și se repetă la 433 persoane, ceea ce înseamnă 5,21% fără derivate și 5,44% cu acestea. Se întâlnește mai des în Nordul Munteniei (6,44%) și în Sudul Olteniei (5,04%). Ca și înainte, este preferat de boieri (5,38%), țărani (6,05%) și țigani (6,66%) și mai puțin întâlnit la clerici (1,49%). De cele mai multe ori, aceștia din urmă sunt de fapt preoți de la sate.

Stan denumește 220 indivizi (2,65%) și ocupă al șaselea loc în clasamentul principalelor nume masculine. Împreună cu derivatele sale se repetă la 4,17% din bărbați, persoanele denumite *Stan* fiind mai numeroase în Nordul Munteniei (3,98%) și Sudul Olteniei (3,85%). Celelalte regiuni, cu puternice influențe religioase (N.O) sau mai înclinate spre modă (S.M), păstrează mai puțin acest nume vechi. La rândul lor, boierii îl ocolesc (0,29%), din moment ce numele se depreciază fiind folosit pe larg de țărani (4,09% și 6,11%).

Șerban este, potrivit procentelor rezultate din analiza statistică un nume preferat de boieri (2,40%) și în general de locuitorii din Sudul Munteniei (1,95%) și este mai rar în Oltenia. În rândul țiganilor, acest nume nu se întâlnește. *Oprea* se află în scădere în ceea ce privește numărul de putători. Este purtat acum de 1,07% dintre bărbați, cei mai mulți din Nordul Munteniei (1,73%). Cel mai mic procent apare în Sudul Munteniei (0,31%). Singura categorie socială la care este menționat este cea a țăranilor (1,68%). Din totalul bărbaților pomeniți în documente, 1% sunt botezați *Vlad*, nume care apare mai mult la țărani (1,37%) și țigani (1,33%), în timp ce la boieri, clerici și orășeni purtătorii nu ajung la 1% din reprezentanții fiecărei categorii. Acesta este un alt exemplu de nume care altădată era de spiță și care în timp s-a depreciat și nu mai este adoptat de elite.

Nume feminine

Principalul nume din această categorie este *Stanca* (26 femei, 4,4% din total). El se întâlnește la femeile din Sudul Olteniei într-o proporție de 9,52% iar cel mai mare procent se înregistrează în Sudul Munteniei (2,40%). Ca și numele *Stan* la bărbați, *Stanca* la femei este mai repetat mai des de țărânci (8,28%). Antroponimul respectiv nu apare la călugărițe și are puține reprezentante în rândul celor de la oraș.

Un nume asemănător, *Stana*, denumeste 3,07% din purtătoare, cele mai multe țărânci (5,52%). Se întâlnește într-o proporție mai mare în regiunile din nord și ocupă locul al șaselea în clasamentul numelor feminine.

Urmează *Bălașa* (2,90%) care nu este înregistrat în Nordul Munteniei, cele mai multe reprezentante trăind în Sudul Olteniei (4,76%). Este mai frecvent la orașence (4,08%) și nu apare la țărânci și călugărițe. Cu aceleași procente sunt înregistrate *Voica* și *Rada* (2,56%).

2. Numele românești

Provenite din cuvinte comune, antroponimele românești au circulat dintotdeauna la noi, atât sub formă de poreclă, devenite apoi patronime și nume de familie, cât și ca nume de botez, așa cum se poate vedea în prezentarea de la începutul acestei lucrări.

Tabelul 3

Ponderea numelor românești la bărbați și femei

	Bărbați		Femei	
	1645–1647	1700–1800	1645–1647	1700–1800
Nume	28,60%	9,68%	19,54%	7,29%
Purtători	12,50%	3,55%	13,12%	4,78%

Restrângerea fondului de antroponime de origine românească ce joacă rolul de nume de botez este evidentă la ambele categorii, iar numele feminine de acest gen sunt și mai puține. Astfel, ambele grupe se plasează sub pragul de 10% din totalul numelor purtate, iar în ceea ce privește oamenii care le dețin, procentele sunt și mai scăzute, situându-se la nivelul unui singur nume slav sau religios mai des întâlnit, așa cum am văzut mai înainte. Ca și la jumătatea secolului

trecut, femeile care poartă astfel de denumiri sunt într-o proporție mai mare decât bărbații.

Principalele nume românești

Nume masculine

Nici un nume de origine românească nu a ajuns la 1% purtători. Există însă modificări în ceea ce privește ierarhia denumirilor de acest gen. Astfel, cel mai frecvent este acum *Barbu* care este purtat de 79 bărbați, adică 0,95%, întâlnit mai des în Oltenia unde procentele trec de 1%. Țăranii și boierii au acest nume într-o proporție de 1,01% și respectiv 1,52%.

Al doilea nume românesc este *Albul* cu 23 purtători (0,27%), *Bucur* – 16 purtători (0,19%), *Soare* – 14 purtători (0,16%) și *Lupu*, care față de alte perioade este în declin, cu 12 purtători (0,14%).

Nume feminine

În ceea ce privește femeile, la categoria antroponimelor românești se înregistrează un singur nume mai uzitat și anume *Păuna*. Din cele 28 de femei care poartă nume românești, 16 au fost botezate *Păuna* și reprezintă 2,73% din totalul femeilor înscrise în acte. Este prezent mai mult în Sudul Olteniei (4,76%) și în rândul celor de la oraș. Acest nume se află pe locul al optulea printre principalele denumiri feminine.

3. Numele grecești

Tabelul 4

Ponderea numelor grecești la bărbați și femei

	Bărbați	Femei
Nume	4,30%	3,64%
Purtători	1,16%	2,90%

Antroponimele grecești de factură laică sunt mai variate în cazul celor masculine, dar procentul purtătorilor acestor nume este mai mic la bărbați decât la femei, arătând poate o mai mare înclinație către moda vremii a acestora din urmă.

Principalele nume grecești

Nume masculine

Cele două nume grecești întâlnite mai des la bărbați sunt *Chiriac* – 25 purtători (0,30%) și *Scarlat* – 18 purtători (0,21%). Numele *Scarlat* este purtat, potrivit acestor date statistice, exclusiv de boieri.

Nume feminine

Despa este un derivat de la *Despina* și a fost înregistrat la 13 femei, adică 0,22%. Dintre acestea, 11 trăiesc la oraș în zona de sud a Munteniei.

4. Numele turco-cumane

Tabelul 5

Ponderea numelor turco-cumane la bărbați și la femei

	Bărbați	Femei
Nume	4,54%	1,45%
Purtători	1,07%	0,51%

Diversitatea numelor de origine turcă și cele considerate cumane la femei este destul de limitată, de doar 1,45% din totalul numelor feminine, iar persoanele care sunt denumite astfel reprezintă sub un procent din total.

În ceea ce privește categoria bărbaților, fondul acesta de nume este mai bogat, ocupând 4,54% din numele masculine. Purtătorii sunt uneori chiar de origine turcă, stabiliți în Țara Românească poate temporar și reprezintă un procent mai ridicat decât la femei.

Principalul nume din această categorie este *Coman*, purtat de 28 bărbați (0,33%), întâlnit mai mult în Sudul Munteniei și în rândul țăranilor. Este urmat de *Hagi* care este menționat de 6 ori.

II. Repartiția pe categorii sociale

În această parte a studiului nostru vom încerca să evidențiem preferințele oamenilor din acele timpuri în ceea ce privește botezarea copiilor lor, în funcție de categoria socială din care făceau parte. În

tabelele ce urmează sunt incluse și date despre secolul al XVII lea preluate din lucrarea Andreei Pană, mai sus-menționată.

Nume religioase

Tabelul 1

Ponderea numelor religioase pe categorii sociale (%).

	Boieri		Clerici		Orășeni		Țărani		Țigani	
	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800
Nume	43,03	60,11	59,18	78,53	56,39	56,23	34,52	50,27	37,73	49,33
Purtători	45,62	73,04	59,48	92,82	60,65	71	33,49	60,88	36,70	58,33

Cu excepția orășenilor, fondul de nume religioase s-a îmbogățit la toate categoriile sociale, așa cum am mai văzut deja din situația pe ansamblu a acestui tip de denumire. Cel mai ridicat procent, ca și în trecut, se înregistrează la numele purtate de clerici (78,53%), în timp ce la țigani fondul de astfel de nume este cel mai restrâns (49,33%). Imitându-i pe boieri, țăranii au un inventar de nume sfinte mai mic decât aceștia, iar în ceea ce privește purtătorii, toate clasele sociale înregistrează procente de peste 50%. Clericii ajung chiar la un procent foarte mare, de 92,82%. Deși păstrează în continuare un procent destul de ridicat, orășenii se află acm în urma boierilor care se simt tot mai atașați de numele de proveniență religioasă și de biserică, pentru care fac numeroase donații și ctitorii. Tot țiganii sunt aceia care se situează pe ultimul loc și la purtători ca și la nume cu toate că și la ei opțiunile pentru aceste denumiri sunt tot mai numeroase.

Tabelul 2

Ponderea numelor religioase în funcție de sex și categorii sociale (%)

	Boieri		Clerici		Orășeni		Țărani		Țigani	
	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800
Feminine	46,34	56,14	—	100	50	49,35	35,52	61,53	34,37	43,47
Masculine	42,54	60,86	59,18	77,40	57,14	57,91	34,43	49,07	39,18	51,92

Se constată o creștere a procentelor numelor la aproape toate clasele sociale, cu excepția numelor feminine la orășeni. În cazul

boierilor, în secolul precedent fondul de nume religioase era mai mare decât la bărbați, iar acum ordinea se inversează (56,14% nume feminine, 60,86% nume masculine). La clerici, femeile poartă numai nume religioase, iar în cazul orășenilor fondul acestor denumiri rămâne aproape la fel. Dacă în rândul țăranilor întâlnim într-o proporție mai mare nume feminine religioase decât din cele bărbătești, la țigani fondul de nume masculine este mai bogat reprezentat.

În afară de călugărițe, cel mai ridicat procent de nume religioase se înregistrează la femeile de la sate, mai atașate de valorile creștine și mai puțin expuse influențelor străine. La bărbați, cele mai însemnate proporții apar la clerici și boieri, pentru care fondul de nume de proveniență religioasă se îmbogățește cu aproape 20% față de secolul trecut.

Tabelul 3

Ponderea purtătorilor numelor religioase în funcție de sex și categorii sociale %

	Boieri		Clerici		Orășeni		Țărani		Țigani	
	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800
Femei	46,41	70,58	—	100	38,88	68,36	29,94	62,70	34,48	63,63
Bărbați	45,55	73,24	59,48	92,69	62,38	71,48	33,63	60,75	38	56

Prima regulă este aceea că la toate categoriile sociale atașamentul față de numele religioase crește simțitor, mai mult de jumătate din reprezentanții fiecărei clase purtând acum aceste nume. O majoritate covârșitoare o formează clericii denumiți astfel, atât femei cât și bărbați, așa cum am văzut mai înainte, călugărițele având numai denumiri de acest gen. În rândul boierilor, ca și în cazul numelor, purtătorii bărbați sunt acum mai mulți decât femeile, spre deosebire de secolul al XVII-lea. Orășenii sunt ca și mai înainte mai mulți decât consoartele lor din aceeași categorie, în timp ce la țărani și țigani, femeile sunt mai înclinate decât bărbații să poarte aceste nume. În afară de călugărițe, boieroaicele denumite astfel prezintă cel mai mare procentaj (70,58%), iar la bărbați, după clerici, tot boierii sunt aceia care adoptă aceste nume într-o proporție mai mare (73,24%).

Nume laice

Numele slave

În tabelele următoare este prezentată situația celor mai frecvente nume de până în secolul al XVII-lea, care în secolul următor au pierdut foarte mult teren în favoarea celor legate de creștinism.

Tabelul nr. 4

Ponderea numelor slave pe criterii sociale (%)

	Boieri		Clerici		Orășeni		Țărani		Țigani	
	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800
Nume	26,74	17,69	21,22	14,15	26,31	19,59	26,81	24,67	38,67	33,33
Purtători	39,54	18,27	21,09	10,68	27,45	18,23	49,03	32,20	45,56	33,33

În perioada avută în vedere, numele slave se împuținează la toate categoriile sociale. Cea mai semnificativă restrângere se înregistrează la boieri, unde fondul de nume de acest gen a ajuns de la 26,74% la 17,69%. Tradiționali din fire, deși îi iau pe boieri drept model, țăranii păstrează cea mai mare parte a vechilor nume din această grupă. Aceeași situație o întâlnim la țigani, unde și în această epocă avem cel mai mare procent de nume slave (33,33%). Prin urmare, categoriile sociale cu oarece pretenții renunță mai repede la aceste nume de care țăranii și țiganii se simt încă legați.

Tabelul nr. 5

Ponderea numelor slave în funcție de sex și starea socială (%)

	Boieri		Clerici		Orășeni		Țărani		Țigani	
	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800
Feminine	34,14	26,31	—	—	42,85	27,27	36,84	25	50	39,13
Masculine	25,63	16,05	21,22	14,90	24,36	17,72	25,91	24,64	33,78	30,76

Împărțirea în funcție de sex relevă faptul că numele feminine de origine slavă ocupă o parte mai însemnată din întregul fond de nume feminine, decât în cazul bărbaților. Mai importante rămân antroponimele slave masculine printre cele ale țiganilor și țăranilor. Numele feminine slave sunt mai prezente în cadrul fondului țiganilor

și orășenilor (cu toate că aici fondul acestor nume are cea mai pronunțată restrângere) și lipsesc din cel al călugărițelor, situație care s-a păstrat din perioada anterioară.

La bărbați, dispariția numelor slave față de secolul trecut este mai evidentă la categoria boierilor (apare o scădere de aproape 9%).

Tabelul nr. 6

**Ponderea purtătorilor numelor slave în funcție de sex
și categorii sociale (%)**

	Boieri		Clerici		Orășeni		Țărani		Țigani	
	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800
Femei	39,66	25,73	—	—	44,44	18,87	49,10	33,14	53,44	36,36
Bărbați	39,53	17,68	29,09	10,87	26,10	18,12	49,03	32,17	41	32

Numărul celor care își botezau copiii cu nume slave este în continuă scădere, fenomen care se manifestă mai accentuat în rândul femeilor de la oraș (de la 44,44% cât reprezentau orășencele cu astfel de nume la jumătatea secolului anterior, la 18,87% câte erau după 1701). O altă observație este aceea că țigăncile se situează și în această perioadă ca și înainte pe prima poziție la acest capitol (36,36%), deși scăderea procentului de purtătoare este și aici însemnată. Cu excepția călugărițelor, cel mai mic procent al purtătoarelor de antroponime slave apare la orășence (18,87%), în timp ce pe această ultimă poziție, în perioada precedentă se situau boieroaicele. Se pare că acestea sunt mai puțin înclinate spre schimbări în comparație cu cealaltă categorie socială.

În cazul bărbaților, cel mai mare procent al purtătorilor de nume slave se găsește la țărani și țigani (32,17% și respectiv 32%), fenomen prezent și în trecut. În general, femeile au manifestat un atașament mai mare față de denumirile de acest gen în comparație cu bărbații.

Numele românești

Mai puțin prezente decât în perioadele anterioare, numele românești sunt în continuare dintre cele mai variate. Din tabelele ce vor fi expuse se va deduce tendința manifestată de aceste nume în funcție de clasa socială căreia îi aparțin purtătorii lor.

Ponderea numelor românești pe categorii sociale

	Boieri		Clerici		Orășeni		Țărani		Țigani	
	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800
Nume	22,78	5,61	13,06	3,65	10,52	8,65	28,12	10,01	16,98	9,33
Purtători	11,53	3,14	8,68	1,17	8,19	4,05	13,93	3,77	13,29	7,40

Varietatea numelor românești, chiar dacă acestea se află într-o continuă scădere este dovedită de raportul dintre nume și purtători. Aceste nume reprezintă tot mai puține procente în cadrul fondului de nume studiat. Creațiile românești sunt prezente într-o proporție mai mare acum la țărani și țigani, în timp ce în 1645-1647 procentele erau mai ridicate la țărani și boieri. La orășeni, denumirile respective erau mai puțin importante față de celelalte categorii în secolul al XVII-lea, iar în secolul următor numele românești ale clericilor și boierilor au cea mai redusă pondere în inventarul lor de antroponime (3,65% și respectiv 5,61%). În secolul al XVIII-lea, țiganii sunt aceia care se situează pe primul loc în ceea ce privește procentul de purtători de creații românești (7,40%), poziție ocupată în trecut de țărani. Cel mai puțin s-au simțit legați de asemenea nume clericiei, care mai le poartă doar într-o proporție de 1,17%.

Tabelul nr. 8

Ponderea numelor românești în funcție de sex și starea socială

	Boieri		Clerici		Orășeni		Țărani		Țigani	
	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800
Feminine	14,63	5,26	–	–	7,14	10,38	19,73	5,76	12,5	4,3
Masculine	24	5,68	13,06	3,84	10,92	8,22	30,05	10,47	18,91	11,53

Paralela nume feminine – nume masculine în cadrul grupei numelor românești, evidențiază o mai mare varietate la bărbați, în afară de numele date orășenilor, când raportul este în favoarea celor feminine (10,38% nume feminine, față de 8,2% nume masculine), deși în perioada anterioară tot numele masculine erau mai frecvente în mediul

urban. Cea mai mare diferență se observă între procentele înregistrate de numele țigăncilor și cele ale convivilor lor (4,3% față de 11,53%). Cât privește numele masculine, fondul cel mai restrâns apare la clerici (3,84%), iar cel mai bogat este cel al țăganilor (11,53%)

Tabelul nr. 9

Situația purtătorilor în funcție de sex și starea socială (%)

	Boieri		Clerici		Orășeni		Țărani		Țigani	
	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800
Femei	10,97	2,20	–	–	16,66	9,18	16,67	2,76	10,34	3,03
Bărbați	11,57	3,51	8,68	1,19	7,52	3,12	13,83	3,81	15	9,33

Situația purtătorilor de nume românești se prezintă similar cu cea a numelor adoptate, mediul urban fiind mai bine reprezentat la femei din acest punct de vedere (9,18%), iar la bărbați tot țiganii sunt mai legați de aceste nume, cu toate că pe ansamblu, ei au acum alte preferințe, după cum s-a văzut din tabelele anterioare.

Numele grecești

Influențele de acest gen, venite din Sudul Balcanilor sunt încă puțin prezente și constituie o categorie aflată în ascensiune.

Tabelul nr. 10

Ponderea numelor grecești în funcție de criterii sociale (%).

	Boieri		Clerici		Orășeni		Țărani		Țigani	
	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800
Nume	2,65	4,77	3,26	2,73	3,75	4,83	2,28	2,78	–	–
Purtători	0,81	2,27	1,28	1,46	2,4	2,80	0,62	0,5	–	–

Dacă numele slave și românești constituiau în secolul al XVIII-lea categorii ce prezentau un interes tot mai scăzut, în cazul numelor grecești, tendința este de creștere a lor în inventarul antroponimelor folosite de mai toate clasele sociale. Aceste denumiri pătrund mai bine în mediul urban și boieresc, unde procentele ajung la 4,83% și respectiv 4,7% nume. Ordinea în ceea ce privește situația

purtătorilor este aceeași, clericii și boierii care sunt astfel denumiți reprezentând 2,80% și 2,27% din persoane. În secolul precedent, clericii se aflau pe locul II din acest punct de vedere.

Cât privește repartiția pe sexe, se constată un număr redus de asemenea nume la femei, lucru pentru care renunțăm la tabelele în care ar fi fost prezentată această situație. La fel vom proceda și pentru numele turco-cumane.

Numele turco-cumane

În această perioadă, în care românii au suportat un control mai riguros al turcilor, influențele orientale venite din Imperiu se fac simțite în modă, vocabular, obiceiuri. Ajung la noi chiar nume specifice turcești, dar care nu au o evoluție spectaculoasă. Așa cum am mai pomenit, ele nu sunt repetate de prea multe ori, singurul nume purtat de mai mulți bărbați fiind Coman, care este de fapt prezent de foarte multă vreme, fiind considerat de origine cumană.

Tabelul nr. 11

Ponderea numelor turcice în funcție de criterii sociale (%)

	Boieri		Clerici		Orășeni		Țărani		Țigani	
	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800	1645-1647	1700-1800
Nume	0,94	3,37	0,40	0,4	1,50	4,07	1,30	3,33	2,83	–
Purtători	0,63	1,03	0,16	0,2	0,81	1,71	0,90	0,97	1,89	–

La orășeni se constată cel mai bogat fond de nume turco-cumane și cel mai ridicat procent de purtători, fapt ce se explică prin prezența aici a unor turci trimiși de autorități sau veniți cu diverse treburi. Față de secolul anterior se înregistrează o îmbogățire a fondului de nume și o creștere a proporțiilor purtătorilor. Deși în 1645–1647 la țigani apăreau aceste nume, în perioada avută în vedere actele studiate nu au mai înregistrat nici un astfel de caz.

III. Repartiția geografică

Analiza numelor de botez poate oferi informații suplimentare care să ne ajute să înțelegem anumite tendințe, dacă se face și din

punct de vedere al răspândirii geografice a unui nume. Delimitarea ariei de răspândire poate duce la depistarea zonei de apariție a unui nume, la cunoașterea unor fenomene de deplasare a unor locuitori, la perceperea influențelor străine. Ca și în capitolul precedent, numele vor fi analizate începând cu cele religioase.

Numele religioase

În funcție de specificul zonelor avute în vedere, ponderea numelor religioase variază, după cum se va observa în tabelul următor.

Tabelul nr. 1

Răspândirea geografică a numelor religioase (%)

	N. Munteniei		N.Olteniei		S. Munteniei		S. Olteniei	
	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800
Nume	38,32	58,79	50	67,33	42,85	57,18	42,63	56,55
Purtători	39,30	63,15	44,88	72,59	41,35	70,93	43,78	61,03

Numele creștine reprezintă peste jumătate din totalul numelor din fiecare zonă, cel mai bogat fond fiind surprins în documente pentru Nordul Olteniei (67,33%), situație care se menține din secolele trecute, datorită prezenței în această regiune a numeroaselor mănăstiri. Tot aici sunt înscrși cei mai mulți purtători ai numelor respective (72,59%). Diferențele între zone nu sunt însă mari și datorită faptului că de-a lungul timpului au fost ridicate mai multe biserici și mănăstiri în toate zonele și se produce o oarecare omogenizare a societății românești cu toate influențele străine. Sudul Olteniei rămâne în această perioadă pe ultimul loc atât în ceea ce privește numele cât și purtătorii lor (56,55% nume și 61,03% purtători).

Tabelul nr. 2

Numele religioase în funcție de sex și zonă (%)

	N. Munteniei		N.Olteniei		S. Munteniei		S. Olteniei	
	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800
Feminine	42,35	66,66	47,61	68,42	41,02	59,63	43,24	64,28
Masculine	38,13	57,83	50,64	67,24	43,03	56,67	42,82	55,64

Dacă în secolul al XVII-lea ponderea numelor feminine era mai mică decât la bărbați la acest tip de antroponime, acum în toate regiunile procentajul lor îl depășește pe cel al numelor masculine. Nordul Olteniei rămâne în fruntea celorlalte (68,42% nume feminine și 67,24% nume masculine), urmată de Nordul Munteniei, în zonele sudice fiind înregistrate cele mai mici proporții.

Tabelul nr. 3

Purtători nume religioase în funcție de sex și zonă (%)

	N. Munteniei		N.Olteniei		S. Munteniei		S. Olteniei	
	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800
Femei	36,04	60,10	41,66	69,56	43,66	65,36	52,54	64,28
Bărbați	38,68	63,29	45	72,68	41,23	71,58	43,41	60,83

În timp ce ponderea numelor feminine religioase este mai mare decât cea întâlnită la bărbați, în privința purtătorilor situația se schimbă, bărbații denumiți astfel fiind mai mulți decât femeile, cu excepția zonei de Sud a Olteniei. Cele mai însemnate creșteri se constată la femei în regiunile din Nordul Munteniei și Olteniei, iar la bărbați în Sudul Munteniei, unde creșterea este de până la 30 %.

Numele laice

Numele slave

Tabelul nr. 4

Ponderea numelor slave pe zone (%)

	N. Munteniei		N.Olteniei		S. Munteniei		S. Olteniei	
	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800
Nume	25,23	23,17	22,44	18,95	30,80	18,84	28,12	23,59
Purtători	44,98	30,35	38,63	19,33	43,84	19,21	39,29	30,02

Restrângerea fondului de antroponime slave ca și a numărului indivizilor ce le poartă se face simțită în toate zonele. Acest tip de nume cunoaște o medie de repetare destul de ridicată, lucru care se observă din raportul dintre numărul de nume și cel al purtătorilor. Cel

mai mare procent de nume se înregistrează în sudul Olteniei, supus influențelor venite de la slavii din Sudul Dunării. Ponderea purtătorilor este mai mare în Sudul Olteniei.

Tabelul nr. 5

Numele slave în funcție de sex și zonă (%)

	N. Munteniei		N.Olteniei		S. Munteniei		S. Olteniei	
	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800
Feminine	35,29	27,45	33,33	31,57	43,58	25,68	29,72	28,57
Masculine	24,11	22,65	21,45	17,90	29,82	17,40	27,98	23,01

Constatăm la numele feminine menținerea la un nivel aproape constant în zonele Olteniei, unde, față de perioada anterioară se înregistrează doar o ușoară scădere. În Muntenia în schimb, diferențele față de altădată sunt mai evidente. Tot în Sudul Munteniei se micșorează mult și fondul de nume masculine. Cel mai mult ocupă din inventarul antroponimelor pe regiuni, numele slave feminine din Nordul și Sudul Olteniei și numele masculine din Sudul Olteniei și Nordul Munteniei.

Tabelul nr. 6

Purtătorii de nume slave în funcție de sex și zonă (%)

	N. Munteniei		N. Olteniei		S. Munteniei		S. Olteniei	
	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800
Femei	48,83	25,68	37,5	8,69	45,07	20,18	25,42	26,19
Bărbați	43,81	30,57	38,67	19,63	43,78	19,10	39,89	30,26

Datorită faptului că în actele studiate pentru Nordul Munteniei au fost înregistrați mai mulți țărani, clasă socială conservatoare, în această regiune apare și cel mai ridicat procent de purtători de nume slave bărbați (30,57%), iar la femei, prima poziție o deține Sudul Olteniei (26,19%). Dacă în Nordul Olteniei, ceva mai devreme am semnalat un grad mai mare de nume slave, vedem acum că de fapt, femeile nu prea mai erau dispuse să le repete, din moment ce se ajunge de la 37,5% purtătoare la 8,69% .

În secolul al XVIII-lea, numele slave au pierdut mult teren în fața celor religioase, fiind purtate acum de sub o treime din locuitori, dar rămân în continuare importante, situându-se pe locul al doilea.

Numele românești

Tabelul nr. 7

Ponderea numelor românești pe zone (%)

	N. Munteniei		N. Olteniei		S. Munteniei		S. Olteniei	
	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800
Nume	26,53	7,29	18,89	7,66	19,41	8,30	21,65	7,49
Purtători	12,28	3,06	12,64	4,86	11,34	3,68	13,89	5,44

Și din acest tabel se observă diferența dintre proporțiile numelor și ale purtătorilor, din care reiese varietatea acestei grupe denominative. În toate cele patru zone, atât numele cât și persoanele sunt într-o scădere accentuată. Fondul de nume românești este ceva mai bine reprezentat în Sudul Munteniei (8,30%), în timp ce purtătorii sunt mai bine plasați în Sudul Olteniei (5,44%).

Tabelul nr. 8

Ponderea numelor românești pe zone și sexe (%)

	N. Munteniei		N. Olteniei		S. Munteniei		S. Olteniei	
	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800
Feminine	17,64	5,88	14,28	-	12,82	8,25	18,91	10,7
Masculine	27,52	7,46	19,31	8,29	20,04	8,31	21,89	7,11

Numele de botez românești se împuținează, cunoscând scăderi de până la 14%. Dispariția acestor mențiuni din actele studiate nu înseamnă însă neapărat o dispariție efectivă a tuturor numelor românești din acea zonă. Trebuie mai întâi să ne amintim că eșantionul avut în vedere este destul de mic, sub 1% din totalul populației din acea vreme. De asemenea, aceste creații autohtone au continuat să funcționeze, ca al doilea nume. Potrivit statisticilor relizate, în Sudul Olteniei se concentrează cel mai însemnat fond de antroponime românești feminine, situație care se păstrează din secolul anterior.

Numele masculine sunt mai bine încadrate în sistemul antroponimic din Sudul Munteniei, zonă care, din acest punct de vedere, se situa pe poziția a treia în secolul al XVII-lea după Nordul Munteniei și Sudul Olteniei.

Tabelul nr. 9

Purtătorii de nume românești pe zone și sexe (%)

	N. Munteniei		N.Olteniei		S. Munteniei		S. Olteniei	
	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800
Femei	13,17	2,73	16,66	–	9,85	5,12	15,25	11,90
Bărbați	11,97	3,07	12,5	5	11,41	3,52	13,83	5,04

Sistemul de denumire din zona Olteniei se caracterizează printr-o mai largă răspândire a numelor autohtone față de Muntenia în ceea ce privește bărbații, în timp ce femeile denumite astfel lipsesc din documente în Nordul Olteniei, dar înregistrează cel mai ridicat procent în Sudul Olteniei (11,90%). În Nordul Munteniei indivizii care își botează copiii cu nume românești reprezintă cele mai mici procente față de celelalte zone (2,73% femei și 3,07% bărbați).

Numele grecești

Tabelul nr. 10

Ponderea numelor grecești în funcție de zonă și sex (%)

	N. Munteniei		N.Olteniei		S. Munteniei		S. Olteniei	
	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800	1645-1647	1701-1800
Nume	2,71	2,57	1,18	3,22	1,78	4,79	1,33	2,24
Purtători	0,84	0,61	0,42	1,30	0,76	2,21	0,56	0,83

În comparație cu secolul trecut, în această perioadă în Nordul Munteniei observăm o scădere a fondului de antroponime grecești și a ponderii purtătorilor din această categorie, în timp ce în celelalte zone, tendința este de creștere. Mutarea interesului economic către capitala București, face ca grecii, care altădată erau cel mai bine reprezentați în Nordul Munteniei, să se reorienteze către Sudul Munteniei. Astfel, aici

apar cele mai mari procente, atât în privința numelor cât și a purtătorilor (4,79% nume și 2,21% purtători).

Numele turco-cumane

Tabelul nr. 11

Ponderea numelor turco-cumane în funcție de zonă și sex (%)

	N. Munteniei		N.Oltenei		S. Munteniei		S. Olteniei	
	1645- 1647	1701- 1800	1645- 1647	1701- 1800	1645- 1647	1701- 1800	1645- 1647	1701- 1800
Nume	1,06	1,71	1,57	2,01	1,33	4,31	1,56	2,99
Purtători	0,84	0,83	0,56	0,59	0,69	1,40	0,63	1,11

Datorită apropierei de linia Dunării, zonele sudice ale Țării Românești se evidențiază în ceea ce privește prezența elementelor turcești. Așa cum am mai afirmat, mulți dintre cei înscrși proveneau din Imperiu, stabilindu-se cu precădere în București și în zona Craiovei. Alții, pătrund în rândurile elitei societății, odată ce-i însoțesc pe domnii instalați în scaunul domnesc de turci. Există însă și cazuri în care românii adoptă aceste nume, dar ei constituie un grup nesemnificativ, dovedind diferențele majore dintre mentalitatea și cultura românească și cea din Imperiul Otoman.

Numele de familie

Deși nu există încă un control al statului în ceea ce privește identificarea prin nume a persoanelor și nici un sistem oficial de denumire, numele de familie nu erau o noutate în secolul al XVIII-lea. De câteva secole existau în țările române denumiri prin care reprezentanții de elită ai societății își susțineau apartenența la anumite familii, și prin acestea, la anumite drepturi și privilegii.

La acestea se adaugă familiile boierești venite din Balcani care au adus cu ele nume devenite foarte cunoscute și care, în timp, încep să fie considerate românești.

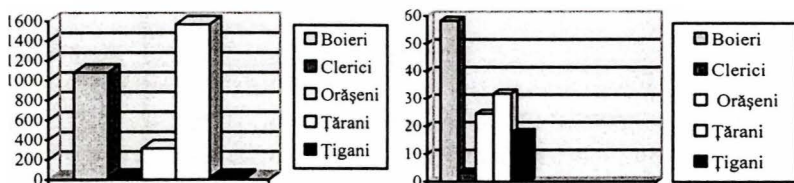
Ceea ce este demn de remarcat în acest secol, este faptul că, dezvoltarea demografică a determinat o înmulțire a numelor de familie, a patronimelor, a poreclelor și a altor formule de denumire

pentru a se evita confuziile. Totodată, în acte, grămăticul are o mai mare grijă de a nota cât mai complet numele prin care indivizii puteau fi identificați.

În continuare, vom reda câteva dintre caracteristicile formulelor de denumire multiple, folosindu-ne și de tabelul următor pe baza căruia s-au realizat cele două grafice.

Situația numelor de familie apărute în documente în secolul al XVIII-lea

Boieri	Clerici	Orășeni	Țărani	Țigani
1082	22	315	1567	19
58,24%	3,22%	24,55%	31,84%	17,59%

Situația numelor de familie în valori absolute și relative

Remarcăm în primul rând grija boierilor de a purta numele unui strămoș, despre care se știa că se afla la baza familiei, sau la originea ascensiunii sociale a acesteia. Grija de a se separa prin nume de celelalte categorii sociale, care aveau tendința de a-i imita la numele de botez, dorința de a păstra anumite tradiții în familie, respectul pentru înaintași, sunt tot atâtea motive pentru impunerea numelor de familie la boieri. Toate acestea explică procentul ridicat al numelor de familie purtate de această categorie socială.

Odată cu restrângerea fondului de nume de botez și cu dezvoltarea din punct de vedere demografic, în comunitățile mici, precum cele rurale, apare necesitatea complicării sistemului de denumire. Astfel, categoria țăranilor se situează pe poziția a doua, cu un procent de 31,84%. Specificăm însă faptul că pentru realizarea tabelului a fost luat în considerare doar al doilea nume care juca rolul unui nume de familie, patronim sau chiar poreclă. Există, deci, în afară de cei cuprinși în tabel, și alți 729 țărani (14,81%) care sunt înscrși în

acte cu numele de botez și cu o formulă care exprimă un grad de rudenie cu o altă persoană, de regulă tată sau bunic. Cel mai des întâlnită formulă de acest gen este *sin*, de origine slavă, care înseamnă *fiul lui...*, dar întâlnim și *brat* (*fratele..*), *zet* (*ginerile*). Tot în această categorie încadrăm și formulele românești *al lui..*, *a...* Putem considera că aceste formule sunt de tranziție, multe dintre acestea stând în mod sigur la formarea unor adevărate nume de familie în vremurile care vor urma.

Revenind la numele deja formate trebuie să amintim faptul că specialiștii în domeniul lingvistic acceptă cele mai multe dintre aceste nume ca fiind de origine românească, întrucât sunt create aici, chiar dacă din teme străine, prin diferitele procedee de formare a numelor. Putem spune că în această perioadă sunt răspândite numele de familie care s-au format prin adăugarea binecunoscutelor sufixe *-escu*, *-anul*, *-eanul*, ce indică filiația sau proveniența purtătorilor și care, împreună cu cele provenite din numele meseriei sau al funcției deținute, acoperă o mare parte din aceste denumiri.

Prin urmare, analiza statistică a numelor purtate de locuitorii Țării Românești în secolul al XVIII-lea a confirmat unele teorii emise de istorici și filologi în ceea ce privește evoluția societății românești și regulile după care ea s-a ghidat în acea vreme. Ca și în secolele trecute, există o tendință accentuată a categoriilor de jos ale societății de a adopta nume purtate de boieri, în timp ce aceștia se orientează către alte nume, cele vechi fiind considerate depreciate datorită folosirii lor de cei de jos. *Oprea*, *Stan* și *Vlad* sunt treptat părăsite de boieri, atât din cauza folosirii lor prea dese de către țărani, cât și datorită modei, care impune acum numele religioase și dintre cele laice, pe cele grecești. Ele se înmulțesc în schimb în rândul țăranilor și al țiganilor.

Pe lângă aceste nume, care totuși au continuat să fie folosite, în secolul al XVII-lea se purtau o mulțime de alte nume care au avut o existență efemeră. Cele mai multe se încadrau în categoria numelor românești, și aveau forma unor porecle. Dintre numele care sunt noi, apărute în actele din secolul al XVIII-lea, amintim două pe care le considerăm de origine latină: *Liberis* și *Iuliano*.

În ceea ce privește ierarhia antroponimelor clasificate după etimologii, principalul fond de nume îl constituie acum cele de factură religioasă, care reprezintă 52,10 % din fondul de nume și sunt purtate de 66,98 % dintre cei înscrși în acte. Putem considera că din acest punct de vedere, secolul al XVII-lea a fost o perioadă de tranziție, dacă avem în vedere faptul că atunci acest tip de nume ocupa 37,07% din totalul numelor și denumea 40,39% dintre persoane, aflându-se în plină ascesiune față de celelalte secole anterioare. Rămâne așadar ca studii viitoare să stabilească tendințele din antroponimia viitoarelor secole, pentru a completa astfel imaginea societății românești inclusiv în plan mental.

Statistics on name's typology used in Wallachia in 17th century *Abstract*

The denomination system of Walachia in the XVIIIth century completes the picture offered by historians about a traditional society based on two main classes - boyards and peasants in a time when the falling - off Ottoman Empire strengthens it, a control over the Romanian Countries. Through the statistical analysis of the names and persons phenomena were proved, announced historically and sociologically like imitation of the boyard names by the peasants. Simultaneously, the first don't more use names preferred by the lower classes, even if some other time they were famous names. The main anthroponomical content is mostly religious and it represents 52,10% from all the names and 66,98% from all the carriers found in the documents as a proof of the attachment Christian values. In the past (XVIIth century) religious names were 37,07% and their carriers 40,39% when the largest stock was the slaves names.

Because of the demographic grew, the frequency of the denominations is larger than in the past, and therefore many people are carrying a second denomination, became a family name

**SITUAȚIA POPOARELOR DIN BALCANI
ÎN SECOLELE XIV-XV.
EXPANSIUNEA OTOMANĂ
ȘI LUMEA CREȘTINĂȚĂII RĂSĂRITENE***

Aurica Țârdea

Istoria continentului european a fost marcată în secolul al XIV-lea de rapida afirmare a puterii otomane.

Bazat pe o extraordinară capacitate militară, statul otoman a câștigat poziții de primă importanță în Balcani, beneficiind însă și de situația dezastruoasă în care se găseau Imperiul Bizantin și statele balcanice în acea vreme.

Proaspăt eliberat de sub suzeranitatea sultanatului selgiukid, cu capitala la Iconion și a statului ilhanid al mongolilor din Iran, tribul lui Osman începe să se deplaseze din Anatolia, unde se refugiasse în secolul al XIII-lea din cauza expansiunii mongole, spre extremitatea nord-vestică a Asiei Mici, foarte aproape de granița cu Imperiul Bizantin. Aproximarea de teritoriile bizantine a acestei puteri, care promova înainte de toate o politică de expansiune a fost fatală Bizanțului măcinat atunci de lupte dinastice care au afectat toate palierele societății bizantine și care l-au făcut incapabil să riposteze, lipsit fiind de finanțe și implicit, de o armată redutabilă.

* Studiul de față are la bază teza de licență intitulată *Începuturile fenomenului închinării de mănăstiri în Țara Românească*, realizată în anul 2006 sub îndrumarea prof. dr. Tudor Teoteoi și susținută în cadrul comisiei de Istorie Medie a Românilor, Facultatea de Istorie – Universitatea din București.

Nu doar situația Bizanțului a favorizat expansiunea otomană în Balcani, ci și rivalitățile dintre statele din zonă. Pretențiile imperiale ale unor conducători precum Ștefan Dușan, de exemplu, nu au avut alt efect decât spargerea unității lumii creștine și deci favorizarea infiltrării dușmanului asiatic în Balcani. Puține au fost momentele în care a existat o unitate de acțiune a lumii balcanice împotriva pericolului otoman și aceste momente chiar dacă au existat au fost fie organizate prea târziu, când dușmanul deja se instalase durabil, fie au fost lipsite de vigoare. Sphrantzes¹, cel ce suferise atât de mult de pe urma cuceririi turcești critica politica inconsecventă a statelor balcanice în fața amenințării otomane. El spunea că vina cea mai mare pentru nenorocirea care lovise Bizanțul, o purtau statele creștine care nu contribuiseră în nici un fel la salvarea lui, mai mult, acestea urmărindu-și propriile interese, nu au realizat că dacă pierde Bizanțul, vor pieri și ele adică „dacă se întâmplă și va fi luat capul trupului, mădulele rămân moarte”, spunea autorul *Memoriilor*.

Nu mai puțin importantă în explicarea fenomenului implantării otomanilor în Europa a fost inconsecvența cu care a tratat Apusul această problemă². Pe lângă implicațiile pe care le aveau republicile italiene în teritoriile bizantine, implicații care mai mult au dăunat Imperiului, nici unul dintre conducătorii apuseni – poate doar cu excepția lui Amedeo de Savoia – nu s-au remarcat în ajutarea Europei Răsăritene. În frunte cu Papalitatea, niciunul dintre statele Apusului nu oferea ajutor necondiționat creștinilor răsăriteni, ba mai mult, în preajma anului 1453, când turcii erau sub zidurile Constantinopolului, în Apus reînviau dorințele de creare a unui imperiu latin la Constantinopol³, idee încurajată de Papalitate. Nu au lipsit nici cazurile în care, din cauza conflictelor de interese dintre statele din Apus, unele cruciade au

¹ *Memorii*, ed. critică V. Grecu, București, 1966, p. 99.

² Halil Inalcik, *The ottoman Turks and the Crusades, 1329–1451*, în *The History of Crusades*, ed. by K. Setton, vol. VI, Madison, 1989, p. 239

³ Cel ce nutrea o astfel de dorință era Alfonso V de Aragon și Neapole, cel mai puternic conducător din lumea mediteraneană la acea dată, *Cambridge Medieval History*, vol. IV, 1, Cambridge, 1966, p. 386.

eșuat⁴. În Apus, sintagme ca „trupul unic al Creștinătății”, își pierduseră semnificația încă din timpul lui Pius al II-lea iar această viziune se adâncise până și referitor la Creștinătatea Apuseană din cauza Reformei și a noilor idei legate de identitate națională ce fragmentau lumea Occidentului, paralel cu înaintarea otomană în Răsărit.

Cel mai mare dezastru provocat de otomani, cu repercusiuni nefaste pe plan politic, economic, demografic dar și religios, a fost distrugerea Imperiului Bizantin. Bizanțul era marcat de războaie civile în momentul în care pericolul otoman devenea tot mai amenințător. La data la care Orhan cucerea Bursa în 1326, oraș care avea să devină sediul puterii otomane, la Constantinopol era în plină desfășurare războiul civil dintre Andronic II și Andronic III. La situația din capitală se adăugau frământările din Trapezunt, care au permis implicarea selgiukizilor și latinilor în afacerile politice, împărații de aici fiind incapabili să gestioneze situația de criză, dar și situația din Thessalonice, acolo unde Ioan Paleologul încerca să creeze un principat autonom cu ajutorul lui Ștefan III Uroș Decanski.

Conducătorii balcanici nu erau mai mult preocupați de amenințarea otomană, dovadă că Mihail Șişman, țarul Bulgariei și Ștefan Uroș III Decanski, conducătorul Bulgariei, se limitau la a se implica în luptele interne care frământau Bizanțul, primul de partea lui Andronic III iar cel de-al doilea de partea lui Andronic II, antagonismele dintre cele două state balcanice reflectându-se în disputa dinastică din Bizanț. Mai grav a fost însă faptul că această politică a conducătorilor balcanici, în special sârbi, a pregătit disoluția lumii balcanice din chiar interiorul ei pentru că acum începe hegemonia Serbiei prin incorporarea unor teritorii din Macedonia. Paralel cu această afirmare a puterii sârbești în Balcani, otomanii cucereau teritoriile bizantine din Asia Mică. Lupta de la Velbujd din 1330 era o dovadă a puterii la care ajunsese Serbia în această perioadă.

⁴ Chiar prima cruciadă antiotomană plănuită de răsăriteni în cooperare cu Apusul între 1332–1335, la care urmau să participe Bizanțul, Veneția, Cavalerii Oaspetieri din Rhodos, Franța și Cipru, a eșuat din cauza rivalităților dintre Franța și Anglia pe de o parte, Veneția și Genova de cealaltă parte, Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului Bizantin*, București, 1981, p. 189.

În acest context regional – în care trebuia să lupte în Balcani, la Velbujd, împotriva sârbilor, Bizanțului îi era imposibil să opună cu succes rezistență turcilor în Asia Mică, unde aceștia cucereau în 1331 Niceea și Nicomedia, reducând simțitor numărul posesiunilor imperiale din Asia Mică.

Cooperarea cu Apusul începe să reprezinte pentru Bizanț singura speranță în încercarea de salvare de pericolul otoman. Politica lui Andronic III de a relua planurile unirii cu Roma în speranța că va găsi sprijinul necesar în Apus se înscrie pe această linie.

Sfârșitul domniei lui Andronic III înseamnă în istoria bizantină începutul unui nou război civil (1341–1347), acela dintre Ioan V Paleologul și Ioan VI Cantacuzino. Sunt cel puțin trei aspecte care rețin atenția în desfășurarea acestui conflict. În primul rând vedem din nou puterile balcanice cum iau parte la conflict. Ioan V Paleologul avea să fie sprijinit de bulgari, iar Ioan VI Cantacuzino găsea sprijin la curtea lui Dușan. Era momentul de care Dușan avea să profite pentru a cuceri Albania, Epirul și Thessalia, dar și mijlocul prin care-și va consolida stăpânirile din Macedonia, prin cucerirea Serres-ului. Al doilea element cu o însemnătate foarte mare a fost mișcarea zeloților, izbucnită în Thessalia în 1342, care a scos la iveală toate antagonismele sociale și religioase ale lumii bizantine. Zeloții, care au deținut conducerea Thessaliei timp de 8 ani luptau împotriva marilor proprietari și a isihăștilor, sprijinitori ai regimului lui Ioan VI Cantacuzino. Cel mai important eveniment din cadrul războiului civil din Bizanț a fost însă opțiunea lui Ioan VI Cantacuzino de a apela la ajutorul turcilor pentru a-și mări șansele de a ajunge pe tron. După eșecul cooperării cu Dușan, Ioan VI Cantacuzino a apelat la ajutorul lui Umur, beyul de Smyrna, anihilat însă de cruciada inițiată de Apus în 1344. Opțiunea lui Ioan VI Cantacuzino nu a îngrijorat însă pe nimeni, pentru că în Bizanț se obișnuia folosirea mercenarilor de altă religie⁵. Cu ceva ani în urmă, Andronic III se pare că

⁵ Veniamin Ciobanu, *Implicații ideologice ale impactului otoman asupra Europei (secolele XIV–XVII)*, în „Anuarul Institutului de istorie A. D. Xenopol (Iași)”, (=AIIX), XXXI, 1994, p. 172.

apelase la același bey⁶, iar Ana de Savoia chemase în ajutorul fiului ei o armată turcă din Carria și Lydia. Cu adevărat periculoasă a fost însă apropierea lui Ioan VI Cantacuzino de Orhan, alianță întărită prin căsătoria fiicei lui Ioan VI cu sultanul turc. Se vede cât de mult decăzuse Bizanțul, atât de preocupat în trecut de reglementarea căsătoriile porfirogeneților, dacă o prințesă bizantină ajunge în haremul sultanului, aceasta practică constituind și în anii următori o trăsătură a raporturilor bizantino-otomane.

La sfârșitul războiului civil, terminat în 1347, Bizanțul mai stăpânea Tracia, Insulele Mării Egee, Peloponezul și Thessalonicul, acestea din urmă fiind însă izolate, înconjurate de posesiuni sârbești. Nu doar Imperiul Otoman repurtase câștiguri teritoriale în dauna Bizanțului, ci și puteri creștine ca Serbia, care stăpânea acum un teritoriu ce se întindea de la Dunăre la Golful Corint și de la Adriatica la Egee, dar și ca Genova, care câștigă acum de la bizantini Chiosul.

Reizbucnirea conflictelor între cei doi împărați a creat otomanilor mijlocul de a-și duce la îndeplinire proiectele balcanice. După înfrângerea coaliției sârbo-bulgare care a sărit în ajutorul lui Ioan V Paleologul, otomanii cuceresc Gallipoli, punct strategic de primă importanță.

Din acest moment ascensiunea otomanilor părea de nestăvilit, mai ales prin noul val de cuceriri: Didymoteichon (1361), Adrianopole (1362), Philipopolis (1363). În Balcani cu greu se mai puteau găsi resurse pentru a se opune rezistență. Serbia lui Dușan se dezmembrase, Bulgaria era fragmentată, iar tulburările economice, dar mai ales religioase, erau de actualitate. Bizanțul încearcă să găsească noi soluții, dar acestea nu se dovedesc eficace.

Înfrângerea suferită de coaliția creștină la Cirmen (1371) a pecetluit soarta Bizanțului și a Bulgariei aduse sub vasalitate otomană. Amestecul sultanului în treburile interne ale Bizanțului devenea de acum frecvent, mai ales în condițiile izbucnirii unei noi lupte dinastice – cea dintre Ioan V și fiul său Andronic IV. Încercările lui Ioan V de dispersare a puterii bizantine prin refacerea principatelor Moreei și Thessalonicului nu au avut efectele dorite. Thessalonicul va

⁶ *Cambridge Medieval History*, IV/1, p. 359.

fi cucerit de turci în 1387 și doar Moreea va deveni, sub Teodor I Paleologul, un pol important al luptei antiotomane.

Pe fondul problemelor anatoliene, care solicitau canalizarea forțelor otomane spre acea parte a Imperiului, forțele reunite ale Serbiei, Bosniei și Bulgariei învingeau oștile lui Murad I la Pločnik, în 1387; dar o campanie fulgerătoare a turcilor în același an aducea Bulgaria dunăreană la supunere.

Prin lupta de la Kossovopolje (1389) intra sub vasalitate otomană și Serbia, iar în 1393 Bulgaria devenea, aproape în totalitate, provincie otomană.

Încercarea lui Bayezid de a-și consolida stăpânirile în Balcani în cadrul întâlnirii convocate la Verria, în 1394, la care urmau să participe toți conducătorii creștini aduși din stare de vasalitate, inclusiv Paleologii, nu a fost în măsură să liniștească spiritul de revoltă împotriva otomanilor, pentru că noi contestări veneau din Moreea, Albania dar și de pe linia Dunării. Dispariția Bulgariei determinase Apusul să reacționeze. Ungaria simțea iminența pericolului otoman în condițiile instalării turcilor în teritoriul bulgar, foarte aproape de Ungaria. Acțiunea cruciată inițiată de Sigismund de Luxemburg, la care aveau să participe forțe din Balcani dar și din Occident a fost catastrofal învinsă la Nicopole, în 1396.

Ascensiunea turcească în Balcani va fi stopată de înfrângerea lui Bayezid de către Timur Lenk, în 1402 și de interregnumul care a urmat în Imperiul otoman. Puterile creștine nu au fost însă în măsură să profite de starea precară în care se afla stăpânirea otomană, dominată de crize dinastice și de contestări venite din Anatolia, iar Bizanțul s-a mulțumit cu câteva teritorii precum Thessalonicul⁷, Calcidica cu Athos-ul, câteva insule în Arhipelag și o scutire de tribut de 21 de ani.

În deceniul al III-lea otomanii ajung la fel de puternici ca la sfârșitul veacului al XIV-lea. Reușesc să smulgă Thessalonicul din

⁷ Autoritățile bizantine nu vor avea resursele necesare menținerii autorității asupra acestui oraș – al doilea ca mărime și ca importanță, după Constantinopol – de aceea, în 1423 îl cedează venețienilor care îl vor pierde în favoarea turcilor în 1430, moment în care toate teritoriile din jurul Salonicului, inclusiv Athos-ul, vor intra sub ascultare turcească.

măinile venețienilor, atacă – fără izbândă însă Trapezuntul – și impun Moreei tributul. Înainte de cucerirea Constantinopolului, s-au remarcat în lupta antiotomană voievodul ardelean Iancu de Hunedoara, conducătorul albanez Gh. Skanderbeg, despotul Constantin din sudul Greciei, Vladislav III al Poloniei și Ungariei. Prin eforturile lor a fost amânată pentru scurtă vreme cucerirea Constantinopolului.

Cea mai răsunătoare cucerire otomană, făcută pe seama teritoriilor imperiale, a fost cea a Constantinopolului. În majoritatea surselor islamice capitala bizantină este prezentată ca foarte prosperă. Un negustor musulman, ‘Abdallah, care stătuse ceva vreme la Constantinopol în timpul domniei lui Andronic III, spunea de exemplu că orașul prezintă foarte multe avantaje dintre care două îl încântă cel mai mult: ușurința cu care se câștigau banii și faptul că orașul nu era supus nici unui pericol, fiind puternic fortificat. Negustorul era de asemenea uimit de multitudinea de monumente, în special biserici, de măreția Sfintei Sofii dar și de puterea basileului, despre care spune că are în ascultare prinți creștini care au la rândul lor propriile biserici⁸.

Impactul cuceririi capitalei unui imperiu cum era cel bizantin, care se definea în primul rând prin sediul său, a fost imens, evenimentul echivalând cu însăși dispariția imperiului. Adevărata dimensiune a cuceririi otomane e realizată abia după această dată. Cererile de ajutor, adresate Răsăritului Ortodox, folosindu-se toate mijloacele, inclusiv poemele⁹, aveau tocmai rolul de a îndemna lumea ortodoxiei la unitate de acțiune împotriva otomanilor.

După cucerirea Constantinopolului, lupta antiotomană va fi continuată de Imperiul din Trapezunt și de principatul Moreei. Cruciada promovată din Trapezunt de regele David, la care urmau să mai ia parte sultanul turcoman din Tauris, emirii de Sinope și Karaman, ducele Burgundiei, dar și Papalitatea, a fost dezagregată însă de Mehmed II înainte de a iniția vreo acțiune antiotomană.

⁸ Maria El-Cheikh, *Byzantium through the Islamic prism, from the twelfth to the thirteenth century*, în *The crusades from the perspective of Byzantium and Muslim world*, Dumbarton Oaks, 2001, p. 63, ediție internet: www.doaks.org/etexts.html.

⁹ *Fontes Historiae Daco-Romanae* (FHDR), vol. IV, București, 1982, pp. 385–391.

Anul 1460 marca astfel dispariția ultimelor teritorii bizantine. Un nou imperiu ce se întindea din Mesopotamia până la Adriatica se ridica pe ruinele fostului Imperiu Roman de Răsărit.

În Balcani, după cucerirea Bulgariei, otomanii au luptat pentru supunerea Serbiei. Aflată într-o zonă în care interesele Ungariei se ciocneau de cele ale turcilor, Serbia a trebuit să ducă o politică de echilibru între cele două. După perioada de stabilitate favorizată de aflarea la conducerea Serbiei a lui George Branković și de semnarea unui acord ungaro-turc, în 1427, conflictul dintre Ungaria și Imperiul otoman, pe seama moștenirii sârbești, a re izbucnit în 1431. Pretențiile lui Sigismund de Luxemburg de a-i fi recunoscută suzeranitatea asupra Bosniei, Serbiei și Bulgariei a determinat intervenția în forță a otomanilor în Balcani, ocuparea Despotatului Serbiei și pătrunderea lor în Țara Românească și Transilvania, unde au întâmpinat opoziția lui Iancu de Hunedoara. Tratatul încheiat la Adrianopol în 1444 și ratificat în același an la Szeged, prin care otomanii admiteau reabilitarea Despotatului Serbiei și primeau în schimb garanțiile Ungariei că aceasta nu va manifesta pretenții asupra fostelor teritorii bulgărești a fost încălcat însă de Vladislav III, la insistențele Papalității. Înfrângerea oștilor creștine la Varna, în 1444, a deschis otomanilor drumul spre cucerirea tuturor teritoriilor imperiale și a ultimilor puncte de rezistență din Balcani. Opțiunea lui Gh. Branković de a ocupa regiunea Kruševac, cu ajutorul Ungariei, a determinat intervenția în forță a lui Mehmed II, care, în patru campanii a anexat definitiv Serbia, în 1459. Prin distrugerea Bulgariei, a Bizanțului și a Serbiei un mare număr de creștini urmau să intre sub administrație otomană.

Ofensiva orientală a lui Selim I (1512–1520), prin care reușește, între 1516–1517, să lichideze sultanatul mameluc din Egipt care controla la acea dată Siria, Palestina și vestul Peninsulei Arabia, pe lângă faptul că a dublat teritoriul statului otoman, a adus sub stăpânire otomană și un număr considerabil de creștini, pentru că în aceste zone erau poziționate marile Patriarhii orientale ca aceea din Alexandria, Antiohia și Ierusalim.

Care a fost statutul creștinilor în cadrul Imperiului Otoman, în ce măsură se poate vorbi de menținerea unității lumii creștine în

timpul cuceririlor și a stăpânirii otomane, care a fost politica otomană față de principalele centre ale Creștinătății Răsăritene sunt probleme care ajută la o mai bună înțelegere a cadrului în care s-au desfășurat raporturile românilor cu lumea Creștinătății Răsăritene, pe vremea când aceasta era supusă turcilor.

Nu doar situația politică a statelor balcanice și a Bizanțului a favorizat expansiunea otomană spre vest, ci și condițiile sociale și într-o oarecare măsură cele religioase.

La data la care otomanii puneau piciorul în Europa, în societatea balcanică era în plină ascensiune feudalismul. Statele balcanice, aflate în stare de disoluție, cedaseră în favoarea marilor proprietari și a mănăstirilor, concesiunile financiare și legal-juridice asupra unor pământuri transformate rapid în posesiuni viagere. În acest fel se puteau percepe impozite și stabili sarcini de muncă pentru țărani fără nici o mediere din partea statului. Această stare de lucruri nu numai că a generat răscoale, cum a fost de exemplu cea a zeloșilor din Thessalia, care au provocat grave tensiuni sociale, dar ea a slăbit și capacitatea de rezistență a societăților balcanice în fața otomanilor, deoarece categoriile defavorizate nu erau deloc interesate de lupta antiotomană. Ba mai mult, se consideră că țăranii balcanici preferau de multe ori intrarea sub ascultarea otomană, mai puțin apăsătoare, decât exploatarea de către stăpânul creștin¹⁰. Într-adevăr, administrația otomană era de preferat în unele cazuri. De exemplu, codul lui Dușan prevedea că un țăran trebuia să presteze două zile de muncă pe săptămână pentru stăpânul său, în timp ce o *re'āya* otomană trebuia să lucreze doar trei zile pe an¹¹.

Cucerirea otomană nu a lovit foarte tare nici nobilimea balcanică; aceasta într-adevăr scade ca importanță pentru că multe privilegii i-au fost anulate, dar în general, pe vechii stăpâni de pământuri îi găsim în timpul stăpânirii otomane ca membri ai clasei

¹⁰ Halil Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică 1300–1600*, București, 1996, p. 55; B. Murgescu, *Istorie românească-istorie universală (600–1800)*, București, 1999, p. 125.

¹¹ *Cambridge Medieval History*, vol. IV, Cambridge, 1923, p. 547; Halil Inalcik, *op. cit.*, p. 55.

militare otomane. Erau așa-numiții spahii-creștini, care erau așezați în regiunile de graniță și cărora li se dădeau teritorii neînsemnate, cu scopul de a nu se putea îmbogăți și de a nu provoca tulburări¹². Ce este foarte interesant, este faptul că primirea acestor elemente balcanice în ierarhia militară otomană nu era condiționată de trecerea la Islâm. Se pare că și spre sfârșitul secolului al XV-lea existau în Imperiul otoman posesori de timaruri ale căror familii au rămas creștine de-a lungul a trei sau patru generații¹³. În bătălia de la Ankara, de exemplu, Bayezid a contat mai mult pe corpul militar creștin decât pe musulmanii care împărtășeau principiile *gazi* și care nu acceptau politica tolerantă a sultanului față de creștini¹⁴.

De un statut cu adevărat privilegiat s-au bucurat în Imperiul Otoman negustorii greci. Nu numai Mehmed II a înțeles rolul pe care îl puteau juca aceștia într-un Imperiu puțin familiarizat cu chestiunile de ordin economic, cum era cel otoman, ci și sultani în timpul cărora, în general, situația creștinilor s-a înrăutățit cum au fost Bayezid II, Selim I, Suleyman Kanunî și Selim II. Acești negustori creștini vor începe să se bucure de mai multă trecere pe lângă sultan decât chiar cei de religie musulmană.

Nu se poate vorbi așadar de o introducere bruscă a administrației otomane în provinciile cucerite așa cum nu se poate vorbi de fanatism religios în prima fază a stăpânirii otomane. Atitudinea cuceritorilor a fost una tolerantă, aceștia au știut să gestioneze situațiile de criză cu prețul unor aparente compromisuri atunci când stăpânirea unor zone era neconsolidată¹⁵. Deși stat islamic, luptele duse de Imperiul Otoman împotriva lumii creștine nu au fost purtate în numele ideii de *gaza*. Se

¹² Bistra Cvetkova, *Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du moyen âge sur le système féodal ottoman*, în „Byzantino Bulgarica”, I, 1962, Sofia, p. 241.

¹³ Halil Inalcik, *op. cit.*, p. 56.

¹⁴ Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354–1804*, în *A history of East-Central Europe*, vol. V, Washington, [1977], pp. 23–24.

¹⁵ Revoltele populației din Muntenegru au fost evitate de stăpânirea otomană tocmai prin acceptarea vechilor instituții muntenegrene, care de fapt aduceau mai multe beneficii otomanilor decât populației locale, Bistra Cvetkova, *art. cit.*, p. 242.

poate vorbi mai degrabă de pragmatism, de adaptarea la realitățile din teritoriile cucerite și de conștientizarea situației în care se găsea Imperiul otoman la acea dată, foarte vulnerabil mai ales în partea asiatică acolo unde revoltele Candarizilor și Karamanizilor nu permiteau canalizarea întregii forțe spre vest.

Începând cu secolul al XVI-lea situația creștinilor se înrăutățește, este adevărat, dar ea nu se datora unor acțiuni premeditate îndreptate numai împotriva creștinilor, ci se datora evoluției statului otoman. Cuceririle orientale ale lui Selim I și arogarea titlului de *Calif al Pământului*, de către urmașul său, Suleyman I, au făcut ca statul otoman să capete importanța unui califat islamic, iar acest lucru însemna în primul rând aducerea întregii legislații în conformitate cu *șariat-ul*.

Dovezile de fanatism de care vor da dovadă otomanii, începând cu această dată, se datorau tocmai legislației instituite de Suleyman I, pornind de la vechile principii religioase.

În anul 1577, Budovec, trimisul Imperiului Habsburgic în capitala turcilor, descria situația jalnică a populației creștine din cadrul Imperiului Otoman; populație care, spunea solul imperial, avea un trai puțin diferit de cel al animalelor sălbatice și asta pentru că „mulți creștini nici nu realizează greutatea jugului turcesc. Când conducătorii lor creștini le cer tribut și taxe pentru apărarea țării, ori când Dumnezeu le cere să se supună conducătorilor lor, ei spun proteste că ar prefera mai degrabă să trăiască sub turci decât sub răii lor stăpâni creștini”¹⁶. Budovec își așterne însă pe hârtie, aceste amintiri avute din timpul misiunilor diplomatice de la Istanbul, în anul 1593, adică anul izbucnirii războiului de 13 ani dintre Imperiul Habsburgic și cel Otoman și așa se explică poate această imagine sumbră pe care ne-o lasă despre situația creștinilor aflați sub ascultare otomană.

Cel mai interesant aspect al politicii otomane față de lumea ortodoxă a fost atitudinea față de Patriarhia din Constantinopol.

Despre Mehmed II, cuceritorul capitalei bizantine, cel atât de temut de lumea ortodoxiei înainte de 1453, s-a spus că a avut o atitudine surprinzător de concesivă față de Patriarhia din

¹⁶ Veniamin Ciobanu, *art. cit.*, p. 184.

Constantinopol și prin ea față de întreaga Creștinătate Răsăriteană¹⁷. Spre deosebire de sultani precum Bayezid II sau Selim I, pentru care cultura greacă nu însemna mare lucru, iar creștinii doar o categorie subjugată care trebuia tratată ca atare, Mehmed II a arătat într-adevăr o mare deschidere față de marile curente intelectuale și un profund respect pentru moștenirea culturală a Bizanțului. Mehmed era însă, înainte de toate, un conducător islamic pentru care prioritatea o reprezenta respectarea principiilor de guvernare specifice statelor islamice. Cuceritorul Constantinopolului, în strădania de a menține strălucirea de odinioară a capitalei bizantine, trebuia să găsească o formulă de echilibru pentru a preîntâmpina șocurile demografice și pentru a asigura o refacere rapidă a capitalei, care se resimțea după luptele de cucerire și după jaful de trei zile la care fusese supusă, conform legii islamice.

Așa s-ar putea explica atitudinea sa binevoitoare față de creștini și față de Patriarhia din Constantinopol. Acest lucru nu a făcut însă ca instituția patriarhală să-și mențină vechea organizare. Nici nu avea cum, și asta nu numai pentru că era în firea lucrurilor ca elementul cuceritor să-și pună amprenta asupra fiecărei instituții din statul supus, ci și pentru că starea în care era Biserica Bizantină la acea dată făcea necesară o intervenție din exterior. În primul rând în lumea ortodoxiei, și mai cu seamă în mediul constantinopolitan, încă se resimțeau efectele Unirii religioase cu Apusul, care scindase lumea ortodoxiei în două tabere. În al doilea rând, în Bizanț, Biserica a fost legată de Stat și de aceea, după anul 1453, ea era pusă într-o situație fără precedent – aceea de a se descurca fără sprijinul Statului. Se poate spune că autoritățile otomane erau mai mult invitate să intervină în organizarea Bisericii Ortodoxe, din cauza situației în care se afla aceasta la acea dată. A fost momentul de care otomanii au profitat pentru a-și asigura pârgھیile necesare controlării acestei instituții.

Venirea pe tronul Patriarhiei din Constantinopol a lui Gennadios Scholarios nu a reprezentat doar pentru lumea creștină un

¹⁷ Steven Runciman, *The Great Church in captivity. A study of the Patriarchat of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the War of Independence*, Cmbridge, 1968, p. 167, 186.

mare câștig, datorită calităților de excepție de care a dat dovadă acest prelat, greu de întrecut de alți ecumenici din timpul stăpânirii turcești, dar a prezentat foarte multe avantaje și pentru sultan. Mehmed a profitat de puternicul curent anti-unionist ce marca la acea vreme mediile politice și religioase din fosta capitală bizantină, reușind să câștige încrederea majorității creștinilor prin aducerea pe scaunul patriarhal a chiar șefului partidei anti-unioniste, Gennadios Scholarios¹⁸. Se pare că inițial sultanul chiar colaborase destul de bine cu Patriarhul pentru că sunt stabilite, de comun acord, principiile după care urma să se organizeze Marea Biserică. Despre Gennadios se știe că a încercat să-și dea de două ori demisia, în 1458 chiar reușind să se retragă din fruntea Patriarhiei Ecumenice. Nu se știe ce l-a făcut pe înaltul prelat răsăritean să renunțe la demnitatea de patriarh, dar se poate avansa ipoteza că autoritățile turcești nu erau străine de această decizie a lui Gennadios.

Cazul lui Gennadios, care a demisionat din proprie inițiativă, a fost unul neobișnuit pentru că mai rar se vor vedea, în timpul stăpânirii turcești, patriarhi care să renunțe de bună voie la demnitatea patriarhală. Funcția de patriarh ajunge la mare căutare, pentru că vedem că pentru ocuparea ei se plăteau sume deloc neglijabile și erau implicate în această afacere persoane foarte bine poziționate în ierarhia otomană.

Cât de vulnerabil era un Patriarh care nu avea pe nimeni care să-l susțină și să-i pună o vorbă bună pe lângă împăratului turcesc aflăm din *Viața lui Nifon*, scrierea hagiografică din prima jumătate a secolului al XVI-lea aparținând lui Gavriil Protul, în care există un pasaj care descrie modul în care Nifon, patriarh de Constantinopol la sfârșitul secolului al XV-lea, a fost demis și exilat de către sultan. După ce fusese îndepărtat prima dată din scaunul patriarhal în urma unor intrigi ale unor clerici, Nifon va fi demis pentru a doua oară și trimis în surghiun la Adrianopol de însuși împăratul turcesc pe motiv că Patriarhul avusese o atitudine sfidătoare față de sultan, mai exact, nu-l salutase corespunzător când îl întâlnise pe străzile orașului¹⁹.

¹⁸ *Ibidem*, p. 168.

¹⁹ Gavriil Protul, *Viața Sfântului Nifon. O redacțiune grecească inedită*, ed. V. Grecu, București, 1944, pp. 69–75.

Asistăm la o erodare a funcției de Patriarh și asta din cauza sistemului de alegere a Patriarhului și a noii configurații gândite de otomani pentru Sfântul Sinod. Deși în teorie alegerea aparținea Sfântului Sinod, sultanul urmând doar să confirme această alegere în calitate de putere suzerană, în practică împăratul turcesc era cel ce desemna noul patriarh, ignorându-se până și vechiul obicei al prezentării celor trei candidați, ca în perioada bizantină. Modificările aduse la nivelul Sfântului Sinod au fost însă decisive în asigurarea mijloacelor prin care autoritățile turcești puteau interveni în treburile Bisericii creștine. În primul rând, Mehmed II a dispus lărgirea acestui for bisericesc – nu doar mitropoliții urmau să ia parte la lucrările sinodului, ci și înalți demnitari ai Patriarhiei, elemente laice, care făceau deseori jocurile sultanului. Lărgirea Sinodului și pătrunderea unor oameni devotați intereselor sultanului devine și mai importantă odată cu schimbarea prevederii ca Patriarhul să nu mai fie depus doar dacă se întrunea votul unanim. Orice contestație, venită din partea oricui, putea fi astfel luată în considerare. Acesta este motivul pentru care asistăm, mai ales în secolele XV–XVI, când se generalizează și corupția, la dese schimbări de patriarhi²⁰.

Mai grav era faptul că această instabilitate era provocată din chiar interiorul greșităților, de puternicile familii care voiau să vadă pe tronul patriarhal proprii favoriți sau chiar propriile rude. Cazul familiei Cantacuzino care avea în Mihail, supranumit Șaitan-oglu, un reprezentant de seamă pe lângă sultan, un om cu relații pe la marii viziri și posesor al unei averi uriașe, pentru care desemnarea patriarhilor nu-i era tocmai indiferentă, e demn de luat în seamă.

În organizarea pe care o gândiseră pentru nemusulmanii din imperiu, otomanii găsiseră o formulă ideală prin care puteau să exercite un control atent asupra acestora. Creștinii din cadrul Imperiului Otoman fuseseră organizați, ca și armenii și evreii, sub forma *millet*-ului, noțiune ce desemna un grup de populație nemusulmană, formulă adoptată de fapt din rațiuni administrative. În

²⁰ Din 159 de patriarhi, câți au fost pe timpul stăpânirii turcești în fruntea Patriarhiei din Constantinopol, 21 au murit în timpul mandatului, 6 au fost omorâți și 105 au fost depuși, Peter F. Sugar, *op. cit.*, p. 46.

fruntea *millet-ului* se afla liderul religios al comunității respective și elementul de noutate, cel care a asigurat otomanilor mari avantaje, a fost că acesta era tras la răspundere dacă supușii nu-și respectau angajamentele față de puterea stăpânitoare. Această formulă însemna că șeful religios, Patriarhul în cazul creștinilor, trebuia să anihileze orice tendință de împotrivire față de noii stăpânitori și să dea asigurări de fidelitate otomanilor. Deși clericii nu plăteau impozite către statul otoman, oamenii bisericii simțeau mai mult decât laicii plătitori de taxe greutatea tributului față de stăpânitori pentru că ei erau trași la răspundere dacă banii ajungeau la turci cu întârziere sau dacă apăreau diferite neclarități în privința strănerii lor. În teorie, Patriarhul ortodox urma să fie *etnarh*, adică el trebuia să reprezinte interesele creștinilor din imperiu, în realitate aceasta nu era decât o modalitate de control a comunității creștine cuprinse în Imperiu.

Probabil că această politică, promovată de noii stăpâni în teritoriile creștine cucerite, a făcut ca lumea Creștinătății Răsăritene să fie mai solidară în fața pericolului turcesc.

S-a spus că lumea Creștinătății Răsăritene, aflată în soluție în preajma cuceririi turcești, a avut chiar de câștigat de pe urma intrării ei sub o singură stăpânire, fie ea și turcească²¹. Neînțelegerile iscate de unirea religioasă cu Roma, tendințele de autonomie manifestate de Bisericile slave în trecutul nu foarte îndepărtat, subzistența, chiar și în noua conjunctură politică a încă două centre religioase cu pretenții patriarhale, la Ohrida și la Pec²², erau probleme acute ale creștinătății balcanice, rezolvate în mare parte de stăpânirea turcească. Cuceririle otomane au provocat mutații la nivelul întregii lumi ortodoxe. Faptul că, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, ajung sub stăpânire otomană și teritorii precum Egiptul, Siria și Ierusalimul, prezintă un mare interes pentru lumea Răsăritului Ortodox. Ca urmare a politicii de centralizare promovată de noile autorități din capitală, Patriarhiile Orientale devin mai legate de Constantinopol²³. Pentru titularii acestor

²¹ *Ibidem*, p. 45, 278; Steven Runciman, *op. cit.*, p. 165.

²² Liviu Stan, *Relațiile dintre Biserică și Stat*, în „Ortodoxia”, IV, 1952, nr. 3-4, p. 440.

²³ Steven Runciman, *op. cit.*, p. 176.

Patriarhii, întreținerea unor bune relații cu Patriarhii ecumenici era de dorit pentru că prin ei puteau negocia cu sultanul. Efectele acestei apropieri între Patriarhiile estice și Marea Biserică s-au văzut mai ales în faptul că, în fruntea acestor Patriarhii erau impuși deseori clerici greci și mai puțini nativi, că ele ajung să fie dependente de veniturile provenite de la negustorii greci, interesați să valorifice aceste zone cu un ridicat potențial economic, sau că unele ajung să funcționeze nominal pentru că titularii lor rezidau la Constantinopol, mai aproape de centrul unde se luau deciziile.

Unul dintre cele mai interesante aspecte ale implicațiilor otomanilor în organizarea lumii ortodoxe a fost atitudinea acestora față de Muntele Athos. Sfântul Munte, care beneficia de autonomie încă de la consacrarea sa, nu a fost ocolit de șocul reprezentat de expansiunea otomană. Din 1383 și până în 1402, adică în perioada strălucitoarelor cuceriri ale lui Bayezid II, otomanii își impun stăpânirea și la Athos. Această stăpânire a fost însă curmată de înfrângerea suferită de Bayezid la Ankara, Athos-ul revenind după această dată sub control bizantin, nu pentru mult timp însă.

Apropierea geografică de Thessalonic, un teritoriu grav afectat de incursiuni și care suferise diverse schimbări de stăpâniri încă din vechime²⁴, a făcut ca și Athos-ul să împărtășească de multe ori aceeași soartă. Așa cum Ioan Asan al II-lea, din cauza quasi-tutelei²⁵ pe care o exercita asupra Thessalonicului, se credea îndreptățit să fie recunoscut ca protector al Athos-ului²⁶, tot așa sultanii, din momentul

²⁴ Este de ajuns să amintim invazia normanzilor din 1185 sau campania catalană dintre 1307–1311, ambele soldate cu jefuirea orașului, pentru a evidenția pericolele care au planat asupra acestui oraș așezat într-o zonă expusă incursiunilor.

²⁵ Deși Ioniță Caloian reușise să decimeze stăpânirea lui Bonifaciu de Montferrat asupra Thessalonicului în urma unei campanii în care își pierduse și viața, conducătorii celui de-al doilea țarat bulgar, nici măcar Ioan Asan al II-lea, nu au stăpânit efectiv Thessalonicul deși controlau mare parte din Macedonia, Ștefan Ștefănescu, *Istoria medie a României*, partea I, București 1991, pp. 77–78.

²⁶ În timpul lui Ioan Asan al II-lea a existat un aprig conflict, cu o miză în primul rând religioasă, între Târnovo – ce revendica la cea dată pretenții de

cuceririi definitive Thessalonicului, s-au substituit împăraților bizantini în privința grijii față de Muntele Athos²⁷. Atât cât le-a permis religia și simțul lor mercantilist, sultanii au arătat suficientă considerație față de acest loc sfânt al Ortodoxiei, dovadă că, în primă fază, nu au luat absolut nici a măsură care să îngreuneze autonomia Sfântului Munte. Ceva mai târziu, pe la sfârșitul secolului al XV-lea, conform mărturiilor lui Isaia de la Hilandar, Athos-ului va fi obligat să plătească tribut, suma stabilită fiind de 14 000 de aspri²⁸.

Situația Athos-ului s-a întrăutățit mult începând cu secolul al XVI-lea. Dacă vreme de aproape șase decenii de stăpânire otomană, din 1430, și până în 1487 Athos-ul nu trebuia să datoreze sultanilor decât supunere, începând cu 1487 i s-a impus un tribut de 14 000 de aspri, iar începând cu secolul al XVI-lea acest a crescut la 200 000 de aspri anual, dare ce trebuia trimisă guvernatorului turc de Thessalonic²⁹. Deși despre Mehmed II și despre politica sa față de lumea ortodoxiei, în general, se vorbește în termeni foarte îngăduitori, ar trebui totuși spus că, în timp, noile autorități au adus modificări de

centru religios autocefal – și Niceea care lupta să-și conserve tradiționala autoritate religioasă în eparhia Thessalonicului. În cadrul acestui conflict, o importanță deosebită o prezintă politica celor două părți față de Athos care lupta pentru apărarea tradiționalei sale autonomii, Tudor Teoteoi, *Deux épisodes de la lutte pour la suprématie au Mont Athos (XIII–XIVe siècle)*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes” (RESEE), XXIV, 1986, nr. 1, pp. 51–54; Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Pitești, 2003, p. 42.

²⁷ Se pare că au existat chiar sultani care au arătat un interes deosebit față de așezămintele monahale de la Athos. Unul dintre acesta ar fi fost – în mod paradoxal am spune noi ținând cont de importanța pe care o dădea acest sultan componentei islamice – chiar Selim I, care ar fi efectuat reparații la mănăstirea Xerpotamu, D. Năstase, *Le Mont Athos et l'Orient Chrétien et Musulman au Moyen Age*, în „Revue Roumaine d'Histoire” (RRH), XXXII, 1993, nr. 3–4, p. 318.

²⁸ Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et ses premiers contacts avec la Principauté de Valachie*, în „Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen” (AIESEE), I, 1963, p. 36.

²⁹ Teodor M. Popescu, *O mie de ani în istoria Sfântului Munte Athos (963–1963)*, în, „Ortodoxia”, XV, 1963, nr. 3–4, p. 599.

esență la nivelul forurilor superioare ale Creștinătății Răsăritene și prin aceasta la nivelul întregii Ortodoxii.

Atentul controlul exercitat de sultani asupra Patriarhiei Ecumenice și politica față de lăcașurile de cult, transformate în mare parte în moschei, sunt doar două exemple care au afectat lumea Ortodoxiei încă de la instalarea noilor autorități la Istanbul.

Secolul al XVI-lea, care aducea schimbări fundamentale în ideologia politică a sultanilor prin preluarea titlului de califi cât și interesul crescând pentru bani al elementelor din ierarhia otomană, avea să aducă bineînțeles și schimbarea atitudinii față de creștini. Practici precum impunerea unor obligații materiale așezămintelor monahale ortodoxe – exemplul cel mai bun fiind Muntele Athos căruia i se impune plata unei dări însemnate – cât și încurajarea elementelor levantine care cu prețul unor sume colosale plătite demnitarilor otomani își impuneau favoriții în ierarhia bisericească ortodoxă, a fost noul cadru în care și-au desfășurat activitatea instituțiile ortodoxe începând cu secolul al XVI-lea.

The situation of the nations in the Balkans during the 14th and 15th centuries.

The Ottoman expansion and the Eastern Christendom World

Abstract

The history of the European continent was marked by the rapid assertion of the Ottoman power in the 14th century. Since it possessed a remarkable military capacity, the Ottoman Empire won front-rank positions in the Balkans, profiting from the disastrous situation in which the Byzantine Empire, which was being crumbled away by the dynastic struggles and was lacking financial support and a redoubtable army, and the Balkan states were in those days. The imperial pretensions of such leaders like Stefan Dușan had no other effect but that of splitting the unity of the Christian world favoring therefore the infiltration of the Asian enemy in the Balkans. None of the Western states, headed by the Papacy offered any unconditional help to the Eastern Christians.

The defeat suffered by the Christian coalition at Cirmen (1371) sealed Byzantium and Bulgaria's fate by being brought under Ottoman vassalage.

After the battle of Kossovopolje (1389) Serbia will also be brought under Ottoman vassalage and in 1393 Bulgaria will become, almost entirely, an Ottoman province. Hungary felt the imminence of the Ottoman danger, taking into consideration the establishment of the Turks on the Bulgarian territory. The crusade initiated by Sigismund de Luxemburg, in which not only Balkan but also Western forces were to participate, ended catastrophically at Nicopole in the year 1396. After the conquest of Constantinople the battle against the Ottomans will be continued by the Empire from Trapezunt and the Principality of Morea. Thus, the year 1460 marked the disappearance of the last Byzantine territories. There raised a new empire on the ruins of the former Eastern Roman Empire, which stretched from Mesopotamia to the Adriatic Sea.

The attitude of the conquerors was a tolerant one, considering the fact that they knew how to administrate the crisis situations even at the risk of some apparent compromises when the management of some areas had not yet been strengthened. The Christians from the Ottoman Empire had been organized, like the Armenians and the Jews, under the form of the "*millet*", which was an administrative form designating a group of a non-Moslem population. The "*millet*" was headed by the religious leader of that respective community, who was responsible for his subjects not respecting the pledges to the ruling power.

The office of the Patriarch was in great demand and for occupying it one had to pay a considerable sum of money. In this type of affairs there were implicated persons having a very good social status in the Ottoman hierarchy (the powerful Greek families who wanted to see their own favorites or even their own relatives on the Patriarchal throne). The sultan was the one who appointed the new patriarch and the modifications brought at the level of the Holy Synod were decisive for the insurance of the means through which the Turkish authorities could interfere in the affairs of the Christian Church.

The situation of the Athos started to deteriorate a lot in the 16th century. During the almost 6 decades under Ottoman ruling, from 1430 to 1487, Athos only had the obligation to obey the sultans. Starting with the year 1487 a tribute of 14,000 "*aspri*" had been imposed and starting with the 16th century this annual tribute was raised to 200,000 "*aspri*".

The 16th century, which not only brought fundamental changes in the political ideology of the sultans through the taking over of the title of caliph but also the increasing interest in the acquiring of money of the elements from the Ottoman hierarchy, was to certainly bring the change of attitude towards the Christians.

FRONTIERA ÎN RAPORTURILE ROMÂNNO-OTOMANE

Istoriografie, terminologie și metodologie*

Andreea Pavlusenco

Problema frontierei a reprezentat în istoria omenirii o discuție delicată, care a dus de cele mai multe ori la neînțelegeri, datorate, în bună măsură modului diferit de percepție și de definire al frontierei. În abordarea problemei trebuie ținut cont de context, de modul de evoluție și în special de modul în care este privită și analizată această chestiune. Foarte des, se poate întâmpla ca problema să capete un cu totul alt sens atunci când este privită dintr-o anumită perspectivă¹. Încă din primul moment al discuției se ridică următoarele întrebări esențiale: ce a fost frontiera pentru perioada în discuție și ce a însemnat (rolul pe care l-a jucat) ea pentru Țările Române în contextul și situarea în timp la care ne referim.

Din start atrag atenția asupra faptului că, în cazul de față, termenul de frontieră nu se încadrează în definiția modernă

* Studiul de față are la bază dizertația de master intitulată *Frontiera în raporturile româno-otomane în secolele XVI–XVII*, susținută în anul 2008 în cadrul comisiei de Istoria Sud-Estului European, Facultatea de Istorie – Universitatea din București.

¹ Mă refer aici la modul diferit de abordare și de înțelegere al frontierei privită din punctul de vedere al dreptului islamic, politico-administrativ, economic, spiritual-religios.

vehiculată². Raportat la contextul în care îl folosesc, conceptul de frontieră reprezintă o noțiune vie, un cadru de viață unde civilizațiile se intersectează, influențându-se reciproc una pe cealaltă și stabilind astfel relații de comunicare între ele. Greutatea și ambiguitatea acestui fapt provine din dificultatea faptului că el se intersectează în diferite domenii, neputându-se contura strict pentru conceptul de frontieră, ca un domeniu propriu³.

În ceea ce privește viziunea asupra frontierei, ca un spațiu al civilizațiilor, această teorie a fost consacrată de Școala de la Annales, precum și de congresele internaționale privind *limes*-ul roman sau granița bizantină⁴. Astfel, Fernand Braudel⁵, vorbește de existența frontierei, susținând că există mai multe frontiere, nu numai una, și că acestea reprezintă zone sau spații în care au loc aceste schimburi culturale, dar că o trasare în spațiu este destul de greu de realizat: „Într-adevăr, ce fel de frontiere să trasezi atunci când e vorba nu atât de plante și animale, de relief sau de climat, cât despre oamenii pe care nu-i oprește nici o delimitare și care străbat toate barierele”. Viziunea asupra frontierei ca un spațiu de comunicare și influențare reciprocă se întâlnește și la Almut Bues, care afirma că „zonele de

² Conform definiției moderne oferită de *Dicționarul Enciclopedic D-G*, II, (coord. Marcel D. Popa) București, Editura Enciclopedică, pp. 380–381, frontiera așa cum este definit termenul de azi, reprezintă linia naturală sau convențională trasată într diferite puncte de pe suprafața globului, care delimitează teritoriul unui stat de teritoriul altui stat, de marea liberă de spațiul cosmic. Frontiera delimitează juridic cadrul în care statul își exercită suveranitatea sa deplină și exclusivă. Frontierele de stat sunt inviolabile, ca și teritoriul de stat, respectarea lor fiind o condiție *sine qua non* a promovării unor relații normale de cooperare și securitate între state.

³ Fac referire la faptul că definirea conceptului și urmărirea „consecințelor” lui reprezintă un fel de puzzle. Spun acest lucru deoarece intersectează cu istoria economică, socială, militară, cu cea a mentalităților, a instituțiilor politice, etc.

⁴ Problemele frontierei bizantine au fost abordate în *Actes du XIVe Congrès International des études Byzantines*, I, Rapports, București, 1975, pp. 415–419.

⁵ Fernand Braudel, *Mediterrana și lumea mediterană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. I, București, Editura Meridiane, 1986, pp. 158–160.

graniță (...) promovează schimburi pline de viață între culturi care pot lega aceste granițe politice”⁶.

Asupra problemei frontierei, luată în ansamblu, mai există și lucrările altor istorici precum Lucian Boia⁷ și Alexandru Duțu⁸, care oferă o viziune generală asupra acestui concept, precum și faimoasa lucrare a lui Frederick Jackson Turner⁹. Istoricul american a subliniat importanța frontierei, explicând evoluția societății americane prin existența granițelor mobile *The Moving Frontier* din *Vest*. Tot el a fost cel și care a vorbit de existența mai multor frontiere, cum ar fi cea a negustorului, a fermierului, a minerului, remarcând și el, ca și istoricii europeni, existența frontierelor nu a frontierei.

Totuși, voi reveni la întrebările inițiale și anume: ce a fost și ce a însemnat frontiera. În primul rând, frontiera a fost un spațiu, o zonă neutră aflată la intersecția civilizațiilor, fiind creatoare de viață. A fost locul unde s-a resimțit cel mai repede și cel mai puternic impactul dintre civilizații și unde fenomenele de aculturație și transculturație (mai corect spus) s-au desfășurat cu întreaga lor intensitate¹⁰. C. Rezachevici, referindu-se la frontierele medievale apreciază just că această noțiune se deosebește de cea actuală, afirmând că stabilirea frontierelor se bazează pe echilibrul de forțe și jocul raporturilor de suzeranitate-vasalitate. Frontierele nu cunoșteau accepțiunea de hotare naturale decât în cadrul marilor obstacole, îndeosebi a fluviilor sau munților¹¹.

⁶ Almut Bues, *Introduction în Zone of Fracture in Modern Europe: the Baltic Countries, the Balkans and Northern Italy*, Harrsowitz Verlag-Wiesbaden, 2005, p. 1-24.

⁷ Lucian Boia, *România țară de frontieră*, București, Editura Humanitas, 2002.

⁸ Alexandru Duțu, *Ideea de Europa și evoluția conștiinței europene*, București, Editura All, 1999.

⁹ Frederick Jackson Turner, *The Frontier in American history*, New York Holt and Company, p. 12.

¹⁰ A reprezentat locul unde populațiile intrau în contacte stabilind relații de genul: comerț, război, încheiere de pace.

¹¹ Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în evul mediu*, București, Editura Albatros, 1998, p. 32.

În evul mediu, termenul de frontieră a avut o accepțiune militară, mai ales începând cu secolul al XIV-lea, odată cu dezvoltarea procesului de centralizare administrativă și de constituire a unor limite fortificate din ce în ce mai bine. În perioada de început a evului mediu termenul era moștenit în accepțiunea sa antică și anume de *frontieră naturală*, de obstacol natural¹². Indiferent de perioadă, acolo unde a existat o formă de organizare politică a existat și o delimitare a teritoriului asupra căruia se exercită această autoritate.

Vechiul sistem antic, bazat pe un *limes* fortificat identificat și cu granița politică a statului, *limes* capabil să oprească atacurile populațiilor din afara granițelor va evolua, în accepțiunea Imperiilor, ca zone sau teritorii tampon cu rolul de a asigura imperiului la limitele sale securitatea¹³.

Răspunzând la a doua întrebare, frontiera a fost cea care a oferit premisele stabilirii unor contacte, deși, tot ea, a fost cea care a despărțit aceste populații prin existența unor anumite norme și instituții¹⁴ care în timp s-au dezvoltat.

Mobilitatea frontierelor a însemnat un schimb neîncetat de raporturi de forțe care a avut loc, precum și a conjuncturii politice. Astfel, după ce Bayezid Yıldırım a ajuns la Dunăre, cuceririle sale au avut ca rezultat crearea unui nou hotar și deci a unei noi frontiere, cea româno-otomană. Cucerirea otomană a modificat atât harta Balcanilor, pentru o îndelungată perioadă de timp, cât și structurile economice și sociale, mentale, ideologice, situația demografică, etnică și religioasă. A rezultat astfel, procesul de transculturație, în care cele două civilizații (creștină și musulmană) s-au influențat reciproc și preluând una de la cealaltă diferite elemente de cultură. Prin cuceririle sale, statul otoman a ajuns un puternic Imperiu, care s-a întins de la Eufrat la Dunăre. Atingerea Dunării a însemnat stabilirea contactelor, de-a

¹² Exemple în acest sens avem frontiera naturală a Dunării (*limes-ul dunărean*) sau cea a Rinului (*limes-ul renan*).

¹³ Asupra explicării acestui proces voi reveni în paginile următoare pentru mai multe detalii.

¹⁴ Fac referire la comisiile mixte de hotar precum și la martalogi, voinici, plăieși care aveau ca rol apărare hotarelor.

lungul noii frontiere, între Țările Române și Poarta Otomană. Acestea se vor menține vreme de cinci secole, adică, atâta timp cât statul otoman și-a exercitat autoritatea

În funcție de momentele de apogeu sau de declin din Imperiu s-a produs mobilitatea acestor frontiere. Pe parcursul secolelor XIV-XVI, statul otoman a rămas un Imperiu cu frontiere mobile. Închiderea formală a frontierei otomane în Europa a avut loc în 1699 la Karlowitz și în 1700 la Istanbul. Statul otoman consimțea astfel, crearea unor comisii comune între *domeniul* sultanului și cele ale puterilor care făceau parte din Liga Sfântă¹⁵. În Europa, statul otoman s-a extins până la regatul Ungariei și Imperiul Habsburgic. În partea de nord-vest a Imperiului otoman o graniță reală nu a fost creată decât după pacea de la Karlowitz, din 1699, și acest fapt a stat la baza răspândirii ideii că otomanii au acceptat stabilirea unei granițe doar la începutul secolului al XVII-lea. Contrar la aceasta, o graniță reală a fost creată deja între teritoriile venețiene și otomani, în Moreea și în Dalmația, în a doua jumătate a secolului al XV-lea¹⁶.

Asupra modului în care s-au exercitat raporturile dintre cele două civilizații, de-a lungul frontierei, aflăm din documentele și studiile turcologilor referitoare la relațiile româno-otomane de-a lungul secolelor. Astfel, Tahsin Gemil descoperă și publică un document care conține informații importante referitoare la problema frontierei și reglementării hotarelor ei. Documentul a fost încheiat între Bayazid II Velî și Ștefan cel Mare, în anul 891 (1486) și se referea la relațiile care se stabileau între cele două state¹⁷. Atenția deosebită care se impune asupra faptului că pentru prima dată se

¹⁵ Riifaat A Abou-el-Haj, *The formal closure of the Ottoman frontier in Europe 1669–1703*, în „Journal of the American Oriental Society”, vol. 89, no.3 (jul–sept 1969), pp. 467–475.

¹⁶ Maria Pia Pedani, *Beyond the frontier: the ottoman-venetian border in the Adriatic context from the sixteenth to the eighteenth centuries*, în *Zones of Fracture in Modern Europe: the Baltic Countries, the Balkans and North Italy*, edited by Almut Bues, Harrassowitz Verlag- Weisbaden, 2005, pp. 45–60.

¹⁷ Tahsin Gemil, *Observații referitoare la încheierea păcii și stabilirea hotarului dintre Moldova și Imperiul otoman (1486)*, în „Revista Arhivelor”, vol. XLV, 1983, nr. 2, pp. 117–128.

menționează existența foarte clară a stabilirii hotarelor de către „autorități” precum și existența unei frontiere între Imperiul otoman și Moldova. Un alt punct important de menționat este faptul că documentul acesta este considerat de către istorici este ca fiind *ipso facto* „încheierea unui tratat de pace între cele două părți”¹⁸. De asemenea, modul de redactare a documentului oferă posibilitatea de a face o comparație între el și cel „oferit” Nadjran-ului¹⁹. Alte documente referitoare strict la această problemă au fost traduse și publicate de turcologi ca H. Dj. Siruni, Mihail Guboglu, Mustafa Ali Mehmed, Tahsin Gemil care, prin documentele publicate surprind probleme privitoare la hotarele dunărene ale Țării Românești. Documentele publicate se referă la modul cum erau rezolvate problemele care apăreau între Imperiu și teritoriul românesc în aceste zone²⁰. Un important izvor cu privire la această chestiune îl reprezintă studiile și documentele publicate de către turcologul Mihai Maxim²¹.

¹⁸ Ștefan Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în „Revista de istorie”, 1982, nr 5–6, pp. 607–638.

¹⁹ Mihai Maxim, *L' autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officieles de la Porte au course de la seconde moitié du XVIe siècle*, în *L'Empire ottoman au nord du Danube et l' autonomie des Rrincipautés Roumaines au XVIe siècle. Édudes et documents*, Istanbul, Editura Isis, 1999, pp. 11–41.

²⁰ H. Dj. Siruni, *Acte turcești privitoare la hotarele dunărene ale Țării Românești*, în „Revista Arhivelor”, 1942, nr. 1, pp. 134–160; Mihail Guboglu și Mustafa Ali Mehmed, *Cronici turcești privind Țările Române* (extrase), vol. I, sec. XV–mijlocul sec. XVII, București, Editura Republicii Socialiste România, 1966; Mustafa Ali Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, București, Editura Republicii Socialiste România, 1976; Tahsin Gemil, *Observații referitoare la încheierea păcii și stabilirea hotarului dintre Moldova și Imperiul otoman (1486)*, în „Revista Arhivelor”, 1983, nr. 2, pp. 117–128.

²¹ Lucrări care surprind această chestiune și aparțin aceluiași autor : *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, București, Editura Enciclopedică, 1993; *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI lea*, în „Revista de Istorie”, 1979, nr 9, pp. 1731–1765; *Teritorii românești aflate sub administrație otomană în secolul al XVI lea*, în

Astfel, găsim informații referitoare la regimul și statutul frontierei ținând seama de raporturile în care se desfășoară relațiile româno-otomane pe toate planurile. De asemenea istoriografia românească cunoaște și alți istorici care în cadrul cercetărilor lor se vor opri asupra problemei frontierei sub diferite aspecte. Astfel, amintesc pe Anca Ghiață²², Viorel Panaite²³, Bogdan Murgescu²⁴ și Liviu Maxim²⁵.

Referitor la problema frontierei există numeroase surse atât studii cât și documente care tratează problema frontierei nu numai pentru spațiul românesc dar și pentru zone care au cunoscut un statut similar cu cel al Țărilor Române. Asupra acestei chestiuni există o istoriografie „universală” foarte bogată, numeroși istorici și turcologi străini tratând această problemă din diferite puncte de vedere²⁶.

Terminologie și metodologie

Ca și în limba română, și în limba turcă, pentru termenul de frontieră există mai multe cuvinte pentru a desemna această noțiune și din acest motiv, în întrebuințarea lor, trebuie să se țină seama de

„Revista de Istorie”, 1983, nr. 8–9, pp. 803–817 și pp. 879–890; *Documente privind Kazaua Giurgiului în secolul al XVI lea*, în *Ilfov–File de istorie* (extras), București, 1978, pp. 187–194.

²² Anca Ghiață, *Condițiile instaurării dominației otomane în Dobrogea în „Studii istorice sud-est europene”, vol. I*, București, 1974.

²³ Viorel Panaite, *Pace război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV–XVII)*, București, Editura All, 1997; *The Re'ayas of Tributary-Protected Principalities (the 16th–18th Centuries)*, „Turcica”, I, Editura Isis, Istanbul, 2003, pp. 83–117.

²⁴ Bogdan Murgescu, *Some Considerations on Romanian Historiography about Ottoman-Romanian Commercial Relations*, în „Turcica”, I, Editura Isis, Istanbul, 2003, pp. 117–127.

²⁵ Liviu Maxim, *L'échelle danubiennes de Turnu (Holovnik, Kule) à lumière denouveaux documents ottomans*, în „Turcica”, I, Istanbul, Editura Isis, 2003, pp. 83–117.

²⁶ Fac referire la turcologi străini ca: Halil Inalcik, Donald Edgar Pitcher, Victor Ostapchuk, Rifaat A Abou-el-Haj, Brian W. Beeley, Michael Bonner, Haim Geber, Svetlana Ianova, pecum și mulți alți turcologi pe care îi voi menționa în lucrarea mea.

contextul în care sunt folosite precum și de sensul care se dorește a li se oferi. Astfel, în limba turcă există mai multe cuvinte care pot defini ideea de frontieră, cum ar fi: *sınır*, *serhâdd*, *hudud* (care reprezintă pluralul lui *hadd*) și *uç*. Termenul de *sınır*, conform definiției din Redhause²⁷, se traduce ca: frontieră, limită, termenul de *serhâdd* este compus din cuvântul persan *ser*, care se traduce cu cuvântul cap și *hadd*²⁸, și care desemnează frontiera, dar o frontieră care era stabilită între Imperiul otoman și un alt stat vecin, adică cu un statut politic asemănător ca al celui pe care îl avea Imperiul otoman. De asemenea, termenul de *serhad*, primind sufixul turcesc *lik, lîk, luk, lûk* de formare al cuvintelor, desemnează prin folosirea acestuia locul care servește la frontieră, mai corect spus zona de frontieră. Prin folosirea sufixului *lik* se indică o multitudine, o funcție sau o jurisdicție a acestuia²⁹. Un alt termen care desemnează frontiera este acela de *hudud*³⁰, și el fiind pluralul termenului *hadd*. În funcție de termenul utilizat în actele oficiale de către sultan sau de către o altă autoritate putem remarca statutul pe care vroia să-l invoce celeilalte părți, care beneficia de respectivul act. Termenul de *uç* care s-ar traduce prin zonă de frontieră, fortificată militar cu rol defensiv amintește de un vechi sistem de apărare³¹, bazat pe organizarea un *limes* fortificat cu scopul de a opri atacurile întreprinse de populațiile aflate în afara granițelor Imperiului. Cu timpul, a evoluat devenind un sistem ce avea ca scop organizarea unor teritorii-tampon care să „amortizeze” atacurile și primejdiile datorate altor puteri din același spațiu.

²⁷ Redhouse editat de Serap Bezmez, Richard Blakney și C.H. Brown, Istanbul, SEV Matbaacılık ve Yayıncılık Eğitim Tic. A.Ş., 2005, p. 525.

²⁸ *Encycopédie de l'Islam*, nouvelle édition de B. Lewis, V.L. Ménage, Ch. Pellat și J. Schacht, Leyden, EJ Brill și Paris: GP Maisonneuve, tom III, 1960, pp. 21–23.

²⁹ Mihai Maxim, *Limba turcă-osmană, curs practic*, București, Universitatea București Facultatea de Istorie, Catedra de istorie universală, 1993, p. 93.

³⁰ *Ibidem*, p. 567.

³¹ În partea Occidentală a Europei acest sistem a fost impus de Carol cel Mare fiind o preluare a sistemului din ultima perioadă a Imperiului Roman, bazat pe acei *feoderati*, iar în partea răsăriteană a fost impus de Imperiul Bizantin.

În privința terminologiei românești, se impune o discuție asupra celor trei termeni³² înainte ca aceștia să fie folosiți. Imaginarul medieval nu delimitează foarte clar termenii de hotar înțeles ca și graniță, limită a unor proprietăți și frontieră înțeles ca limită militară nu numai politică.

Un alt termen care se impune a fi discutat, datorită caracterului său contradictoriu, este cel de *dâr ül-ahd*. Acest termen, în cazul Țărilor Române, se află în strânsă legătură cu cel de *harâcgüzâr* (tributari). Acesta era folosit în cronicile și actele turcești, pentru domnitorii români (iar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, pentru toți locuitorii Țărilor Române) reflecta un statut juridic intermediar între *zimmii* și *harbî*. Asocierea calității de tributari cu legământul dintre domni și sultani este des întâlnită la cronicarii otomani³³. Datorită existenței acestor „legăminte” încheiate, Țările Române au intrat în *dâr ül-ahd*. Ambiguitatea provine din faptul că, doctrina hanefită – după care se guverna Imperiul – ignora existența acesteia făcând diferența doar între Casa Islamului și Casa Războiului. Totuși, deși teoretic în acte și cronici se afirma uneori că Țările Române fac parte din Casa Islamului, este necesar de subliniat faptul că, alteori tot ei au afirmat contrariul³⁴ iar în practică în relațiile Țărilor Române cu Imperiul otoman s-a aplicat statutul de *ahd*³⁵ ca și în cazul altor zone aflate în aceeași situație³⁶.

³² Aduc în discuție termenii: frontieră, graniță și hotar.

³³ Idris Bitlisi afirma: „domnii (*hükkiam*) și guvernatorii (*vali*) aceluia loc erau tributari (*haradjüzâr*) și semnatari ai unor legăminte (*muahid*)”; „domnul Țării Românești care, fiind unul dintre ghiaurii răufăcători, era din vechim tributari (*haradjüzâr*) dinastiei otomane” (vezi *Cronici turcești*, I, pp. 162–163 și 165).

³⁴ Murad III (1574–1595) afirma în 1585, că „Moldova (la fel ca și Țara Românească și Transilvania – V.P.) nu fac parte din Casa Islamului (*dar al-Islam olmamağîn*)”; de asemenea vezi și M. Maxim și V. Panaite, *Pax Ottomanica et les Pays Romaines* în „Analele Universității București. Istorie”, XXV, 1986, p. 14; Ibrahim Pecevi nota că după expediția din 1583 s-a fixat granița între „Moldova și țările islamice” (vezi *Cronici turcești*, I, pp. 477–478).

³⁵ Ioan Matei, *Quelque problèmes concernant la régime de la domination ottomane dans les Pays roumaines (concernant particulièrement la Valachie)* în „Revue des études Sud-Est Européennes”, X, 1972, nr. 1, pp. 65–81 și XI,

Istoria frontierei nu poate fi abordată decât interdisciplinar, într-o largă perspectivă comparativă. Demersul interdisciplinar reclamă pe plan teoretic admiterea ideii că interdisciplinaritatea este un imperativ al cunoașterii ce ține de planul mentalității teoretice a cercetătorului. Cercetarea științifică interdisciplinară înseamnă punerea totalității fondului de cunoștințe practice, teoretice și de metodă al unor discipline, în slujba cunoașterii obiectului de cercetare sau analizarea unui subiect din perspectiva mai multor discipline concurente, în măsură să genereze un ansamblu disciplinar nou sau punerea în comun a unui spațiu de cunoaștere³⁷.

Cercetarea interdisciplinară trebuie să ofere, deci, un spor de inteligibilitate, prin care se dezvăluie fețele unei probleme necunoscute până la acel moment, precum și creșterea gradului de certitudine al oricărei cercetări. Astfel, pentru Fernand Braudel, investigația istorică presupune diferite niveluri de abordare: o istorie evenimențială, o istorie conjuncturală, o istorie structurală³⁸ iar Levi-Strauss afirma că istoria își organizează datele în raport cu expresiile conștiente ale vieții sociale³⁹.

Tot metodologic se impune, în studierea frontierei otomane, analizarea *limes*-ului roman, remarcându-se o asemănare între modul de constituire și de viață al *limes*-ului roman și cel al *serhat*-ului otoman în zona Dunării și în raport cu teritoriile Țărilor Românești.

1973, nr. 1, pp. 81–95; M. Maxim, *Cu privire la statutul de Ahd al țărilor române pe marginea unor izvoare otomane*, în „Revista de Istorie”, 1986, nr. 6, pp. 523–534; V. Panaite, *Considerații privind legea păcii în Islamul medieval*, în „Anuarul Institutului de Arheologie A. D. Xenopol”, XIV, 1987, nr. 2, pp. 576–586.

³⁶ Vezi cazul Ragusei.

³⁷ Mihai Maxim, *Pentru o abordare interdisciplinară și comparativă a relațiilor româno-otomane*, în „Caietele laboratorului de Studii Otomane”, 1989, nr. 1, pp. 9–31.

³⁸ Fernand Braudel, *Ecrits sur l'histoire*, Paris, Flammarion, 1969, p. 112.

³⁹ Claude Lévi-Strauss, *Antropologia structurală*, București, Editura Politică, 1978, pp. 36–38.

Pentru înțelegerea situației politico-administrative care a existat în Țările Române este necesară o paralelă cu teritoriile care au cunoscut și au avut parte de același sistem ca în cazul teritoriilor românești⁴⁰.

De asemenea, trebuie accentuat faptul că analiza de față se referă doar la Țara Românească și Moldova, nu și la Transilvania, a cărei istorie cunoaște o evoluție puțin mai diferită de cea a celorlalte două, datorită conjuncturii politice externe.

Privind în ansamblu această problemă se poate concluziona că frontiera în raporturile româno-otomane capătă mai multe accepțiuni neputându-se discuta de o frontieră ci de existența frontierelor. Astfel, în cadrul raporturilor româno-otomane, se impune discutarea frontierei din mai multe perspective cum ar fi: dreptul islamic, politico-administrativ, economice precum și spiritual-religioase. Fiecare dintre aceste probleme merită să beneficieze de o scurtă prezentare cu scopul de a oferi o imagine de ansamblu a frontierei în raporturile româno-otomane.

1) Frontiera politico-administrativă

După 1453, structura statului în Țările Române a fost influențată în mod crescând de prezența expansiunii otomane, cu încercările acestora de a depăși hotarul Dunării și de a impune un regim de răscumpărare a păcii prin plata unui tribut. Un moment decisiv l-a constituit anul 1538, deoarece, după acest an, dominația otomană se va instaura propriu-zis, prin practica numirii domnilor, fără însă ca alegerea locală să înceteze de a avea un rol important și semnificativ. Regimul suzeranității se va agrava treptat până la 1774, dar, cu toată deteriorarea lui, statutul de autonomie al celor două țări de la nordul Dunării nu dispare niciodată în esența lui. Astfel, în cele două țări se va menține autonomia administrativă, judiciară și legislativă cu respectarea credinței religioase autohtone.

⁴⁰ N. H. Biegman, *The Turc-Ragusan Relationship according to the Firmans of Murad III (1575–1595)* exteant in the Archives of Dubrovnic, The Hague an Parsi, 1967 precum și recenzia lui Halil Inalcik în „Archivum Ottomanicum”, I, 1969, pp. 321–324.

Plata unui tribut în schimbul păcii, însemna propriu-zis faptul că teritoriilor românești li se aplica politica de „încorporare treptată” specifică otomanilor. Astfel, această practică se desfășura în două etape. Într-o primă etapă avea loc instaurarea suzeranității iar într-o a doua etapă se realiza controlul direct asupra acelui teritoriu⁴¹. Prima etapă însemna instaurarea unui regim de stat tributar, cu păstrarea autonomiei statale, când tributul colectiv era plătit de un reprezentant al nemusulmanilor, care era de obicei autoritatea politică supremă în stat⁴².

Dimitrie Cantemir consemna faptul că și Coranul admitea faptul că tributul putea avea rolul de răscumpărare a păcii, nu numai acela de a desemna un statut de *zimmi*. Cantemir afirma „*Al-Coranul mai ordonă a se încheia pace încă și atunci, când promite a răspunde unui tributului anuale; că-ci în acestu casu nu se mai pote constringe a trece la mahomedanismu, nici a i se face într'altu modu vre-o supărare, afară de casulu deca s'ar revolta*”⁴³. De asemenea mai evidențiază și faptul că în Ku'ran se determină împrejurările în care se poate să se încheie un armistițiu precum și „drepturile” de care se bucura un stat care încheia armistițiu cu Imperiul. Această metodă adoptată de către Imperiu se întâlnește și în cazul altor state care se află în situații similare cu cea a Moldovei și Țării Românești⁴⁴. Era cazul statelor aflate la limita frontierelor otomane care căpătau rolul unor state tampon, care să frâneze impactul care avea loc în cazul unor confruntări militare între otomani și alte imperii din jur care aveau o forță militară deloc neglijabilă. În ceea ce privește problema statutului Țărilor Române față de Imperiu, acesta s-a stabilit ca un raport de

⁴¹ Halil Inalcik, *Ottoman methods of conquest*, în „Studia Islamica”, (Paris), II, 1945, p. 103.

⁴² Țările Române nu prezintă un caz particular astfel de situații întâlnindu-se și în cazul altor teritorii care se aflau în vecinătatea Imperiului, cum ar fi Nedjran, Ragusa.

⁴³ Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, București, vol. II, Editura Societății Academice Române, 1876, p. 415, nota 3.

⁴⁴ Prima mențiune de acest fel este referitoare la Cartea de frontieră încheiată între Bayazid II și Ștefan cel Mare, în legătură cu reglementările frontierelor în zona Chiliei și Cetății Albe. De asemenea informații referitoare la reglementările de frontieră și borne care le marchează găsim la H. Dj. Siruni, *op. cit.*

suzeran-vasal reglementat de „tratatele de protecție tributară” încheiate între cele două părți. Din punct de vedere politic, Țările Române și-au păstrat independența iar dovada cea mai evidentă a reprezentat-o existența unui regim al frontierelor între cele două părți. Aceasta era reglementat prin așa numitele *sînurnâme-le* iar mai târziu granițele au fost marcate prin borne speciale.

De asemenea, printr-un act acordat de către sultan lui Mihnea Turcitul, în 22 ramazan 993/17 septembrie 1585, se specifica faptul că Țara Românească era înregistrată separat la Căpătări (Kalem) și că: „*se interzice călcarea ei cu piciorul, și ea se bucură de libertate în toate prvințele*”⁴⁵.

Existența acestei frontiere a fost remarcată și de către călătorii străini care au trecut prin Țările Române. Astfel, Paul de Alep scria că „*Dunărea formează granița Împărăției turcești*”⁴⁶, iar Pierre Lescapier menționa foarte precis existența unei frontiere între teritoriile românești și cele aflate sub stăpânire otomană: „*Acolo a trebuit să înfățișăm salvconductele căci altfel nu ni s-ar fi dat voie să trecem Dunărea*”⁴⁷.

Învățații musulmani nu au fost unanimi în terminologie, iar cronicarii sau sultanii musulmani nu au făcut distincție între cele două situații, intenționat sau nu.

2) Frontiera din perspectiva dreptului islamic

Din punctul de vedere al dreptului islamic de rit hanefit nu se poate vorbi în cadrul raporturilor româno-otomane de existența unei frontiere externe, ci numai de o frontieră internă între cele două. A existat o relație stânsă de legătură cu modul cum era percepută frontiera și statutul pe care îl aveau Țările Române față de Poarta Otomană. Potrivit doctrinei hanefite care era dominantă

⁴⁵ Mustafa Ali Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1976, p. 271.

⁴⁶ *Călători străini despre Țările Române*, vol. IV, București, Editura Științifică, 1972, p. 124.

⁴⁶ *Ibidem*, vol. II, p. 425.

⁴⁷ *Ibidem*.

în Imperiu, lumea se împărțea în *Dâr ül-Islâm* și *Dâr ül-Harbî* excluzându-se existența celei de-a treia case și anume *Dâr ül-ahd'* sau *Dâr ul-suh*. Nemusulmanii care în viziunea musulmană „beneficiau” de acorduri încheiate cu Imperiul otoman ca: *ahdnâme*, *sulhnâme*, *berât*, *hatt-î şerif hümâyün*⁴⁸, căpătau din perspectiva islamică un statut de *harâcgüzâr*. Strict canonic, acest lucru însemna că erau socotiți *zimmi* toți cei care plăteau tribut în calitate de supuși ai Imperiului. Această concepție s-a reflectat mai ales începând cu secolul al XIV-lea în cronicile și actele oficiale, existând firme care pretind că supușii Moldovei sunt „la fel ca celelalte raiale ale Țărilor Bine păzite”. Începutul folosirii acestei terminologii în actele oficiale se remarcă de la jumătatea secolui al XV-lea, când în cronici, precum și în actele de cancelarie, se afirmă că Țările Române făceau parte din „Țările bine păzite” (*Memalik-i Mahrusa*) sau „țările islamice” (*Memâlik-i Islâm*)⁴⁹. Tot în cronici după 1538, se începea a se vorbi de „dreptul sabiei”, susținându-se astfel ideea conform căreia Țările Române au fost cucerite de către otomani. Astfel, Kara-Celebi-Zade⁵⁰ referitor la această concepție consemnează: „*la Țările dinastiei Osmane se adăugase, prin puterea sabiei, Akkermanu, care era o cetate de seamă a Moldovei. De atunci domnii Moldovei, în scopul păstrării scaunului și a coroanei, obligându-se să plătească gizie și haraci, trăiau în liniște și dormeau fără grijă, sub ocrotirea iertării (aman)*”⁵¹. Mențiunea

⁴⁸ În ansamblu toate acestea aveau valoarea de tratat de protecție tributară.

⁴⁹ Mustafa Ali Mehmed, *op. cit.*, vol. I, p. 79 (scrisoare a lui Suleyman Kanunî din 1565); Mihai Maxim, *L'autonomie de la Moldavie et Valachie dans les actes de la Porte au cours de la second moitié du XVIe siècle*, în *L'empire ottoman....*, p. 13.

⁵⁰ Abdul-Aziz efendi, cunoscut sub numele de Kara-Celebi-Zade a fost fiul unui judecător militar din Rumelia. De-a lungul vieții a ocupat mai multe funcții publice. Este autorul mai multor lucrări istorice printre care *Ravadat ül-ebrar*; *Suleimannâme*; *Mir'at-as-Safa* și *Zafername*.

⁵¹ Mihail Guboglu și Mustafa Ali Mehmed, *Cronici turcești privind Țările Române* (extrase), vol. I, sec. XV – mijlocul sec. XVII, București, Editura Republicii Socialiste Român, 1966, p. 532.

cronicarului este interesantă deoarece introduce o concepție mult mai recentă pentru o perioadă îndepărtată de timpul în care trăiește. O altă mențiune referitoare la concepția de *dreptul sabiei* se regăsește într-un document⁵² ce datează din timpul lui Murad al III-lea (1585–1591), în care se precizează: „*Și numitul vilaiet (Țara Românească – n.ns.) a fost cucerit sub influența săbiilor noastre*”.

Viziunea conform căreia Țările Române aparțin Imperiului o au și cei doi călători otomani, Evlia Celebi⁵³ și, în special, Paul de Alep⁵⁴. Acesta din urmă, prezentând călătoria în Țările Române, consemna că: „... *am ajuns la Galați adică Galați unde începe stăpânirea Moldovei.(...) Între Măcin și Galați, pe malul stâng, este un oraș și o cetate musulmană numite (amândouă) Brăila care odinioară se aflau sub stăpânirea Țării Românești și care au fost cedate Islamului.*” Evlia Celebi⁵⁵, în scrierile sale, de asemenea, consemnează că teritoriile românești au fost cucerite, fiind astfel incluse în *Dar ül-Islam*. El, va relata atunci când va vorbi despre Dunăre că: „*aceasta era păzită (...) întrucât aici este serhat, iar de partea cealaltă a Dunării se află țara ghiaurilor valahi*”⁵⁶.

⁵² Mihai Maxim, *Culegere de texte otomane. Fasc. I. Izvoare documentare și juridice (sec. XV–XX)*, București Centrul de multiplicare al Universității din București, 1974, p. 65.

⁵³ Evlia Celebi, după opinia unor specialiști, numele său adevărat era Mehmed și a fost fiul lui Derviş Mehmed Zilli. Din 1651 începe să călătorească în partea europeană a Imperiului. Apoi datorită participării sale la diverse campanii militare ale armatelor otomane, călătoriile sale în partea europeană durează o perioadă mai îndelungată. Relatări despre aceste călătorii le-a făcut în propria sa operă intitulată *Seyahatname* (pentru mai multe detalii vezi *Călători străini despre Țările Române*, vol.VI, pp. 311–325).

⁵⁴ Paul de Alep, după numele său arab Bulos ibn az-Za'im, în calitatea sa de arhidiacon și de secretar patriarhal va întreprinde o călătorie care a durat aproape șapte ani (9 iunie 1652–21 aprilie 1659). În această călătorie el va trece prin ținuturile Moldovei și ale Țării Românești (pentru mai multe informații vezi *Călători străini despre Țările Române*, vol.VI, pp. 1–17).

⁵⁵ *Ibidem*, p. 349.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 366.

3) *Frontiera din perspectiva economică*

Importanța frontierei din perspectiva economică nu se datorează numai schimburilor economice care s-au desfășurat între cele două părți. Aceasta urmărește în analiza ei două aspecte. Pe de o parte, relațiile economice care se stabilesc între Țările Române și Imperiul otoman și diversele urmări care au apărut în urma acestor contacte. Pe de altă parte, mult mai important chiar este faptul că aceste schimburi economice demonstrează că pământurile Moldovei și Țării Românești au rămas sub autoritatea lor. Situația aceasta a fost cu totul diferită de cea de la sudul Dunării, unde sultanul dispunea de acele teritorii și distribuia pământurile oștenilor și dregătorilor săi fără nici cea mai mică opreliște. Astfel, din punct de vedere oficial, teritoriilor românești nu li s-a aplicat *kânunnâme*-lele otomane, care să reglementeze relațiile agrare⁵⁷.

Țările Române își păstrează propriul lor sistem de de dări și impozite controlate cu rigurozitate de către oamenii domnești, dar nu și de reprezentanții *kadiului* otoman. De asemenea, atât Țara Românească cât și Moldova, trebuiau să îndeplinească o serie de obligații specifice relațiilor suzeran-vasal, astfel conturându-se clar caracterul raporturilor care se stabiliseră între Țările Române și Poarta Otomană⁵⁸. Un alt fapt care atesta existența unei frontiere l-a reprezentat împărțirea vămile, mai precis a lor și al veniturilor lor între Imperiul otoman pe de o parte și Țara Românească⁵⁹ (cazul Craioveștilor) pe de altă parte. O serie de vămi, dintre care unele nu se aflau pe teritoriul românesc vor fi împărțite: vama de la Vidin, Rahova, Șiștov și Ruse (aflate pe malul bulgar), taxele de trecere (*bac-ı bazar*) de la Turnu⁶⁰. Acest lucru se datora concepției otomane

⁵⁷ Mihai Maxim, *Din istoria relațiilor româno-otomane...*, pp. 38–63.

⁵⁸ Pentru mai multe informații vezi Mihai Maxim, *Regimul economic...*, pp. 1731–1765.

⁵⁹ Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I Întemeietorul până la Mihai Viteazul*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1970, p. 79, precum și în lucrarea *Bănia Țării Românești*, București, Editura Științifică, 1965, pp. 56–67.

⁶⁰ Ștefan Ștefănescu, *Bănia Țării Românești*, București, Editura Științifică, 1965.

dată de Ali Çavuş, conform căreia frontiera nu trece pe firul apei (*tolveg*), așa cum i-a fost stabilită delimitarea odată cu încheierea Tratatului de la Adrianopol⁶¹. Acest lucru însemna că, din punct de vedere juridic, frontiera se oprea la maluri și că această împărțire a vămlor reprezenta un drept al domnilor.

4) *Frontiera din perspectiva spiritual-religioasă*

Pe plan mental afectiv, frontiera a presupus existența unui *dincolo* (Islamul) și *dincoace* (lumea creștină cu tot ceea ce reprezintă ea). Interesant este modul cum omul medieval a perceput existența acestor două spații. Diferența dintre cele două lumi este ușor sesizabilă, aceasta fiind menționată de către călătorii străini⁶². Ea reprezintă existența unei limite ce a constituit o noțiune fundamentală, înglobând orizontul lui mental și material reflectând realitatea existentă și care se menține în acele spații.

Zona de frontieră a reprezentat un spațiu diferit, așa putea zice special, în care are loc fenomenul de aculturație, unde cultura reprezintă o moștenire intergenerațională sau un set de tradiții și, în același timp, un repertoriu modelator activ de sensuri și imagini, materializate în valori, mituri și simboluri, care au rolul de a uni un

⁶¹ Tratatul de la Adrianopol stabilea fixarea frontierei pe talvegul Dunării. Tot legat de stabilirea frontierei mai este și documentul din 1653 (*risale*), în A. S. Tveritinova, *Agarnyj stroj Osmanskoj Imperii XV–XVII vv. Dokumenty i materijaly*, Moskva, 1963, pp. 93–94.

⁶² Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*, București, Editura Enciclopedică, 1993, p. 136, nota 113 („În toată Valahia și Moldova vedem un număr mare de mănăstiri frumoase și mari, precum și biserici foarte frumoase, iar ele obișnuiesc a trage clopotele. În amândouă Principatele întâlnim la fiecare sfert de milă pe toate drumurile și pe orice promontoriu mari cruci de lemn spre a indica libertatea de conștiință a oamenilor. Sultanul nu are acolo nici o altă jurisdicție, în afară de tribut.”). Faptul acesta a fost remarcat și de către alți călători străini ca: Henry Cavendish, 1589 (*Călători străini...*, vol. III, p. 296), V. Gagara, 1637–1638 (*Călători străini...*, vol. V, p. 148), P. B. Baksic, 1640 (*ibidem*, p. 205).

grup de oameni cu experiențe și amintiri comune și de a-i diferenția de cei din afara grupului.

În epoca medievală, Balcanii formează o unitate clară, Istanbulul fiind considerat centrul lumii, axa întregului spațiu. Ca și omul modern, omul medieval a avut în coordonatele sale un punct considerat ca fiind *răspunsul-cheie*: „Așa cum Constantinopolul apoi Istanbulul au provocat reacția în fața unui challenge cultural și politic în epocile îndepărtate, tot astfel Viena, München, Berlin și Parisul au fost centrele de atracție din secolul al XVIII lea înainte.”⁶³

Un alt aspect important îl reprezintă descoperirea celuilalt, a alterității și crearea imaginii celuilalt, acest lucru fiind important datorită faptului că, în funcție de imaginea pe care ți-ai creat-o despre celălalt, accepți sau refuzi valorile, bunurile, obiceiurile pe care acesta le vehiculează. Astfel, asupra problemei alterității, o lucrare fundamentală rămâne cea a lui Alexandru Duțu⁶⁴, iar în ceea ce privește relațiile româno-otomane studiul lui Lazăr Șăineanu⁶⁵, precum și articolul lui Mihail Berza⁶⁶ oferă imagini globale asupra acestora.

Concluzii

Acest spațiu al frontierei a însemnat locul de contact în care a avut loc preluarea reciprocă de bunuri materiale și spirituale, motivuri, simboluri oferindu-și astfel una celeilalte modele de viață și puncte de stabilire a unor relații de dialog. Acest dialog româno-otoman a fost condiționat de anumiți factori cum ar fi: descoperirea celuilalt, a alterității; un minim de „platformă” comună; acceptarea sau respingerea valorilor, bunurilor, obiceiurilor pe care acesta le vehiculează.

⁶³ Alexandru Duțu, *op. cit.*, p. 50.

⁶⁴ Idem, *Climatul: descoperirea alterității în Literatura comparată*, București, Editura Univers, 1982, pp. 131–165.

⁶⁵ Lazăr Șăineanu, *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, București, Editura Librăriei Socecu, 1900.

⁶⁶ Mihail Berza, *Turces, Empire Ottoman et relations romano-turques dans l'historiographie moldave des XV–XVII siècles*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, 1972, nr 3, pp. 595–627.

Frontiera româno-otomană se înfățișează ca un vast subiect de cercetare în toate aspectele sale: politice, militare, mentale, culturale, economico-sociale, etc. Multe dintre aceste probleme rămân de elucidat.

The Romanian Borders in the Romanian-Ottoman Relationship

Abstract

This work aims at presenting the characteristics of the border, one the one hand, and analysing the Ottoman-Romanian relationship from the border, on the other hand.

This Introduction is devoted to the following topics: historiography, sources, methodology and terminology. In the introduction I try to show the importance of the term "border" and what it represented for the territories around it. In the project below, I tried to show the way in which the historians had written about the role the frontier for the entire world. This project is based on a number of historical documents as "Foreign Travelers", juridical-religious sources (al-Ku'ân, Kitâb as-asiyar and Kânunnâmes) and other documents and sources about the frontier and its status. Another important author is Dimitrie Cantemir. Cantemir's interpretations of matter, from his "History of the Ottoman Empire", "Descriptio Moldaviae" and "The System or Organization of Mohammedan Religion", constitute a very important source for this period.

An ambiguous image about the legal status of the Romanian principalities towards the Ottoman Empire started the moment when the Romanian voievodes had accepted to pay tribute. These things mean the Romanian principalities towards were also termed "tribute payer" (kharadj-güzâr). But, in fact, the relations between the Romanian princes and the sultans were looked upon as vassal-suzerain relations. The following arguments are invoked: protection-tribute exchange, stipulated in the Ottoman-Romanian peace agreements (âhd), on the one hand; necessity of protections as buffer-states, stipulated or not in the peace treaties (ahdnâme) between the Ottoman Empire and the Christian states (Hungary, Poland then Austria and Russia) on the other hand.

Methodologically it is important to point out that this study is not a chronological history of the political-military relations in Central South-Eastern Europe during the Ottoman period, but the subject of work was approached as an interference of the political history with the history of the law of nations, the history economics and politics and the mentalities. Also, a comparative method was used in this work to understand the importance of the border in the Ottoman-Romanian relationship.

Tiparul s-a executat sub c-da nr. 2273/2008, la
Tipografia Editurii Universității din București

Ce șansă și viitor mai au studiile medievale și de istorie premodernă în istoriografia actuală? Pornind de la această întrebare simplă, volumul de față este primul dintr-o serie care își propune să prezinte părți reprezentative din lucrările de licență/masterat sau doctorat ale absolvenților Facultății de Istorie (la zi sau învățământ la distanță) având specializarea de istorie medievală, unii dintre ei, formându-se chiar în cadrul Seminarului de Metodologie a Istoriei „Dimitrie Onciul”.

Caietele Laboratorului de Metodologie a Istorie „Dimitrie Onciul” nu se vor a fi doar un simplu spațiu de expunere a unor capitole sau fragmente din lucrările elaborate de absolvenți, ci o oglindă a ceea ce s-a realizat, cu bune și rele, cu scăderi și reușite, toate cu scopul de a determina ceea ce mai este de făcut pe termen lung, pentru ca acest domeniu să se dezvolte și să fie competitiv, atractiv și viabil.

2021

ISBN 973737609-9

